

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

**СЕЛЯНОЦЕНТРИЧНИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.: АГРАРИЗМ**

монографія

Черкаси – 2021

УДК 94:323.27>::[329.7:332.2.021.8](477)''1917/1921''

C29

ISBN 978-966-353-489-3

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 2 від 26.10.2021).

Корновенко С. В., Глібішук М. В., Ільницький В. І., Компанієць О. В., Лозовий В. С., Пасічна Ю. Г., Тельвак В. П. Селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.: аграризм: монографія. Черкаси, 2021. – 244 с.

Рецензенти:

Ковальова Н. А. – доктор історичних наук, професор кафедри філософії та українознавства Українського державного хіміко-технологічного університету.

Морозов А. Г. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Монографія містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Наукова рецепція аграризму – селяноцентричного феномену	9
1.1. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст.: наукове осмислення явища (С. В. Корновенко, В. П. Тельвак).....	9
1.2. Український аграризм у період Української революції (1917 – 1921 рр.): обставини формування (С. В. Корновенко).....	20
1.3. Загальноєвропейські причини, особливості формування східноєвропейського аграризму (В. І. Ільницький, М. В. Глібшук, О. В. Компанієць).....	28
Розділ 2. Аграристські за змістом практики вирішення аграрного питання у період Української революції 1917 – 1921 рр.	44
2.1. Урядові аграристські практики вирішення аграрного питання у період Української революції (1917 – 1921 рр.) (С. В. Корновенко, В. П. Тельвак).....	44
2.2. Селянські аграристські підходи та практики вирішення аграрного питання у період Української революції 1917 – 1921 рр. (В. С. Лозовий).....	52
2.3. Революційність селянства країн Центральної та Південно-Східної Європи, України (Ю. Г. Пасічна).....	62
2.4. Вирішення аграрного питання у селянських республіках (О. В. Компанієць).....	78
Розділ 3. Інтелектуальний та громадсько-політичний селяноцентричний дискурс другої половини XIX – початку XX ст.	99
3.1. Хутірська філософія П. Куліша: біля джерел українського аграризму (С. В. Корновенко).....	99
3.2. Аграристський дискурс М. Грушевського (С. В. Корновенко, В. П. Тельвак).....	115
3.3. Інтелектуальні підстави українського аграризму революційної епохи: В. Липинський (С. В. Корновенко, Ю. Г. Пасічна).....	150
3.4. Інтелектуальна спадщина Г. Сіманціва: український аграризм (С. В. Корновенко).....	167
3.5. Ідеологія східноєвропейського аграризму в програмних положеннях чехословацьких і українських політичних партій за умов суспільно-політичних потрясінь початку XX ст. (С. В. Корновенко).....	185
Висновки	196
Список використаних джерел та літератури	208

ВСТУП

Однією з історичних, рубіжних епох української історії ХХ ст., на нашу думку, є період Української революції 1917 – 1921 рр. Вважаючи обґрунтованим розуміння Української революції 1917 – 1921 рр. як багатовимірною, цілісного історичного та соціокультурного явища, обстоюємо думку про те, що з-поміж усіх її компонентів найвиразнішим був селянський. Відповідно, активним суб'єктом Української революції 1917 – 1921 рр. було селянство. Це дає нам підстави говорити про селянський характер Української революції, що не суперечить тому, що Українська революція – національно-демократична. Аграрний характер українського суспільства, селяноцентричні міркування українських інтелектуалів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., активна суспільно-політична позиція селянства напередодні та під час Української революції 1917 – 1921 рр., селянський характер цих подій зумовили формування й нового українського селяноцентричного феномену – українського аграризму, як варіанту європейського аграризму.

Є всі підстави говорити про те, що в умовах революційної дійсності 1917 – 1921 рр. в Україні ідейно-теоретично і структурно сформованим явищем став український аграризм, що був представлений, по-перше, селяноцентричною думкою громадських діячів; по-друге, селяноцентричною партійно-політичною думкою; по-третє, внутрішньоекономічною державною політикою, спрямованою на вирішення аграрного/селянського питання; по-четверте, самоусвідомленням селянами самих себе, як селянська політична культура і політична свідомість, як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє.

Репрезентантами українського аграризму були, з одного боку, багатомільйонне селянство – активний суб'єкт селянської революції 1917 – 1921 рр., що розгорнулася в Україні,

з іншого – громадсько-політичні діячі та партії, урядові кола тощо. Вважаємо, що український аграризм означеного періоду віддзеркалював аграрний характер українського суспільства. Його аграрність жодною мірою не є підставою для розуміння тогочасної української спільноти як меншовартісної, «недорозвиненої» тощо, порівняно з аналогічними східноєвропейськими, західноєвропейськими чи іншими соціумами. Український аграризм періоду Української революції 1917 – 1921 рр. засвідчив перехід від індиферентної політичної культури й свідомості українського селянства до активістської, аграрний характер української нації, що формувалася.

У вітчизняній та закордонній історико-науковій традиції останніх чотирьох десятиліть вивченню різних аспектів аграризму присвячено напрацювання А. Носкової, К. Галушки, І. Фаренія, Т. Піковської, О. Сухушиної, О. Крапівіна, Г. Матвєєва, М. Шмігеля, М. Сирни, А. Сампфа, Г. Бернштейна, Е. Фінкеля, В. Лаціна, Т. Маковецької й Т. Покивайлової та інших авторів. У чисельно меншому доробку таких українських істориків, як К. Галушко, П. Гай-Нижник, Ф. Турченко, Р. Ветров і С. Зборець, В. Масненко, І. Гирич, Т. Осташко, Ю. Терещенко та інших авторів опосередковано, у контексті вивчення спадщини В. Липинського, розкрито аграристські сюжети його «хліборобської ідеології».

Таким чином, узагальнений аналіз української та зарубіжної історіографії свідчить про те, що аграризм як селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр. є перспективним предметом спеціального дослідження. Отже, зважаючи на викладене вище, актуальним є звернення авторського колективу до вивчення аграризму як селяноцентричного феномену періоду Української революції 1917 – 1921 рр., його компаративістського аналізу з селяноцентричним феноменом центрально-південно-східноєвропейських країн під час суспільно-політичних потрясінь початку ХХ ст.

У монографії розкрито маловивчені у новітній вітчизняній та закордонній історіографії питання, що стосуються наукової рецепції аграризму як селяноцентричного феномену. Зокрема, у першому розділі, у публікації С. Корновенка і В. Тельвак, з'ясовано витоки, основні ідеологеми аграризму, інтерпретаційні варіації тлумачення поняття «аграризм», авторське визначення і розуміння явища. С. Корновенком спеціальну увагу приділено особливостям формування власне українського аграризму. В. Ільницьким, М. Глібіщук, О. Компанійцем ґрунтовно досліджено обставини формування центрально-південно-східноєвропейського аграризму. У такий спосіб у першому розділі комплексно розкрито теоретичні аспекти аграризму як селяноцентричного феномену початку ХХ ст. країн Центральної та Південно-Східної Європи загалом, так і України зокрема.

У другому розділі предметно проаналізовано аграристські за змістом практики вирішення аграрного питання у період Української революції 1917 – 1921 рр. У розвідці С. Корновенка і В. Тельвак зацентровано на аграрних політиках Української Держави та Уряду Півдня Росії. Обґрунтовано, що вони носили аграристський характер, оскільки їхні аграрні реформи спрямовувалися на задоволення соціально-економічних інтересів селянства, зміцнення його правового статусу. В обох випадках селянство розглядалося соціальною основою державності, його інтереси розумілися як державні. У публікації В. Лозового мова йде про селянські аграристські підходи та практики вирішення аграрного питання у період Української революції 1917 – 1921 рр. На його обґрунтовану думку, в окреслений час спостерігаємо динаміку зміни селянських аграристських підходів та практик вирішення аграрної проблеми від політики соціалізації, базованої на відмові від приватної власності на землю, безоплатної реквізиції землі у власників та передачі її селянам у користування, до схилення селянського загалу отримати

землю у приватну власність за сплату викупу державі. Вплив селянської революційності на характер аграрних політик урядів країн Центральної та Південно-Східної Європи за умов революційних потрясінь початку ХХ ст. проаналізовано Ю. Пасічною. Дослідницею обґрунтовано, що селянство заявило про себе як про активного учасника тогочасного суспільно-політичного життя. Революційність селянства була однією з причин появи такого феномену, як аграризм. За слушними міркуваннями О. Компанійця, селянські республіки у період Української революції 1917 – 1921 рр. стали найвищою формою суспільно-політичної та соціально-економічної самоорганізації селянства. Основними імперативами, на яких ґрунтувалося селянське республікотворення, були: земля, мир, демократизм, особиста свобода, праця та взаємодопомога. Типовими рисами більшості селянських республік стали: фактична непідконтрольність та незалежність від офіційної адміністрації; наявність керівника, або групи лідерів; розбудова власних органів влади/місцевого самоврядування; оприлюднення чітких вимог соціально-економічного та політичного характеру; відносно стійка політична орієнтація. Дослідником проаналізовано аграристські практики вирішення аграрного питання у селянських республіках. У такий спосіб у розділі представлено цілісну картину аграристських за змістом практик вирішення аграрного питання періоду Української революції 1917 – 1921 рр.

Третій розділ монографії присвячено вивченню інтелектуального та громадсько-політичного аграристського дискурсу, формуванню української філософської та політичної аграристської думки. Предметом наукової уваги С. Корновенка, В. Тельвак, Ю. Пасічної стала аграристська за змістом інтелектуальна спадщина П. Куліша, М. Грушевського, В. Липинського, Г. Сіманціва, а також програми українських аграристських політичних партій у період Української революції 1917 –

1921 рр. Таким чином, авторам вдалося реконструювати українську аграристську за змістом філософську і політичну думку.

Запропоновані у монографії положення, узагальнення, висновки – результати, що неодноразово проходили апробацію на різноманітних наукових форумах, в яких брали участь автори колективного дослідження, і знайшли належне схвалення з-поміж колег. Окремі з них уже були представлені у попередніх дописах авторів і доповнені чи розширені ними у монографії з урахуванням власних нових досліджень, новітніх досягнень історичної науки.

Автори висловлюють вдячність своїм попередникам із вивчення проблеми, матеріали і висновки яких тією чи іншою мірою стали у нагоді, а також колегам за дружню підтримку і допомогу, слушні поради та конструктивні зауваження під час написання монографії.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВА РЕЦЕПЦІЯ АГРАРИЗМУ – СЕЛЯНОЦЕНТРИЧНОГО ФЕНОМЕНУ

1.1. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: наукове осмислення явища (С.В. Корновенко, В.П. Тельвак)

Друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст. – унікальний період європейської історії. Попри те, що він відносно короткий у часі, він надзвичайно насичений різноплановими соціокультурними трансформаціями, що докорінно змінили політичну карту Європи, світу, багато у чому визначили перебіг світової історії у першій половині ХХ ст. Ці зміни стосувалися не лише революційних потрясінь, що зазнав європейський континент, а і появи раніше невідомих феноменів, наприклад аграризму, нових суб'єктів як міжнародної політики, так і внутрішньополітичного життя багатьох європейських країн.

Нелінійні соціокультурні трансформації, про які йдеться, були наслідком довготривалих системних криз, викликаних не тільки реакцією властей на модернізацію, а і зіткненням двох світів: індустріального та аграрного. З-поміж чинників революційних потрясінь у Європі на початку ХХ ст. одним із визначальних був аграрний. Селянство країн Центральної та Південно-Східної Європи було незадоволене своїм соціально-економічним становищем, правовим статусом. Сільське господарство як провідна галузь економіки більшості країн окресленого регіону потребувало дієвої аграрної політики, покликаної суттєво покращити не лише матеріальні статки селян, а й їх правовий статус. Зважаючи на це, одним із феноменів європейської історії першої третини ХХ ст. загалом та країн Центральної та Південно-Східної Європи зокрема

став центрально-південно-східноєвропейський аграризм, а активним суб'єктом внутрішньополітичного життя центрально-південно-східноєвропейських країн – селянство. Відповідно до цього пріоритетним напрямом внутрішньої урядової політики став аграрний, політичною доктриною центрально-південно-східноєвропейських країн – аграризм.

У сучасній історико-науковій літературі усталеною є думка стосовно того, що аграризм зародився у Німеччині у працях Г. Руланда, А. Шефле. Згодом він проникає на територію Франції, представлений концепцією Ж. Мелін. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. аграризм проникає у Центральну та Південно-Східну Європу – Польщу, Болгарію, Румунію, Чехію і Словаччину (згодом – Чехословаччину) тощо¹. З-поміж причин появи європейського аграризму дослідники одноставні у тому, що він був зумовлений такими факторами:

по-перше, аграрним характером економік центрально-південно-східноєвропейських країн;

по-друге, гостротою аграрного питання у цих країнах;

по-третє, чисельною домінантою селянства над іншими верствами населення центрально-південно-східноєвропейських країн;

по-четверте, підвищеним інтересом суспільства до аграрної тематики загалом і селянства зокрема.

На цьому акцентують К. Галушко², Г. Матвєєв³ та інші науковці.

На нашу думку, окрім зазначених вище, причинами появи аграризму були й такі. По-перше, конфлікт між індустріальною і аграрною цивілізаціями, що виразно став виявлятися у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. за умов модернізації аграрно-індустріальних країн і економік та їх перетворенням в індустріально-аграрні або наближені до них із відповідною ціннісною трансформацією. Одним із прикладів є соціально-економічні та суспільно-політичні моделі Російської та Австро-Угорської імперій, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. зазнавали по-

дібних модернізацій. В орбіті впливу модернізаційних процесів перебували Чехія, Словаччина, Польща, Україна тощо – майбутні самостійні суб'єкти міжнародного права, країни-репрезентанти центрально-південно-східноєвропейського аграризму, що на той час входили до складу імперій Романових та Габсбургів відповідно. Ми вважаємо, що просування індустріальної цивілізації західного зразка до центрально-південно-східноєвропейського аграрного простору викликало захисну реакцію з боку найчисельніших соціальних верств центрально-південно-східноєвропейських країн – селянства. Нею став центрально-південно-східноєвропейський аграризм першої третини ХХ ст. представлений польським, чехословацьким, румунським, болгарським, українським тощо варіантами.

По-друге, розвиток політичної культури власне аграрних націй, якими того часу були польська, чехословацька, румунська, болгарська, українська тощо. Ціннісної модернізації зазнали політичні культури польських, чехословацьких, румунських, болгарських, українських тощо селян. На наше переконання, відбувся сутнісний соціокультурний зсув у колективній та індивідуальній політичній культурі й свідомості селян – перехід від індиферентної політичної культури й свідомості до активістської.

По-третє, об'єктивні закони розвитку власне аграрної цивілізації, формування у її надрах якісно іншого селянства. У випадку України – селянина-ідеомана – активного суб'єкта історії⁴. Українське селянство на початку ХХ ст. було якісно відмінним як від міського пролетаріату, так і від селянства попередніх століть, сформованим за принципово нових умов посткріпосницької дійсності. Якісна відмінність полягала у відсутності кріпацтва не лише як правового статусу. Насамперед йдеться про відсутність кріпацтва як способу буття, ведення господарства, стилю мислення тощо. Це було покоління, виховане за умов капіталізації сільського господарства, індустріалізації, трансформації сільської

громади, – всього того, що прийнято вважати модернізацією другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії. Селяни почали поступово усвідомлювати себе як окремішню спільнота тогочасного соціокультурного імперського простору. Об'єднавчою цінністю була «Ідея Землі», її розподіл на справедливих, у їхньому розумінні, засадах. Такі наші міркування перегукуються з позицією й інших сучасних дослідників⁵. Нам імпонують також міркування А. Гордона стосовно того, що ліквідація кріпосного права перетворила селянина на «раціонального агента» у тлумаченні класичної політекономії й тверезого глузду. Психологія селянина стала еластичнішою до тих нових явищ, що активно проникали у селянське буття. Складно не погодитися з В. Піскуном у тому, що ліквідація кріпосного права дала поштовх до модернізації, змінила свідомість селянина, зміцнивши у ньому почуття власника⁶.

Об'єктивний аналіз аграрного законодавства Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших країн Центральної та Південно-Східної Європи переконує, що аграрне питання у цих державах носило соціально-економічний і суспільно-політичний характер. Активним суб'єктом європейських революційних потрясінь початку XX ст. було селянство. Правлячі кола Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших країн Центральної та Південно-Східної Європи у селянстві вбачали основу щойнопосталих національних державностей. Пріоритет у їхній внутрішній політиці належав вирішенню аграрного питання. Попри характерні для цих державних утворень об'єктивні відмінності, аграрні реформи у цих країнах Центральної та Південно-Східної Європи мали один спільний знаменник. Вони спрямовувалися на становлення і розвиток чисельного національного індивідуального середнього селянського землеволодіння. Наділення селян землею відбувалося шляхом відчуження великого

землеволодіння, визначення граничних меж невідчужуваної земельної власності⁷.

Наприклад, соціально-економічна та суспільно-політична значущість аграрного питання для відновленої польської державності зумовила те, що проведення аграрної реформи, розробка аграрного законодавства стали пріоритетом у внутрішній політиці уряду. Селянство національною елітою розглядалося як вагомий структурний компонент відновленої Польщі. Право придбати угіддя мали лише «справжні землероби», що безпосередньо обробляли землю. 1/5 поміщицьких угідь могли отримати селяни, що вже мали певний розмір земельної власності. Їм надавалася можливість збільшити її до 40 моргів (1 морг = 0,5 дес. – автор). Однак така категорія селян за придбане розраховувалася готівкою. Решта земельного фонду розподілялася між сільськогосподарськими робітниками, солдатами, без- та малоземельними селянами. Вони могли отримати не більше 25 моргів на одне господарство. Ці категорії сільського населення наділялися землею у довгострокове користування. Польський земельний закон передбачав, що вартість землі буде визначатися не ринковою кон'юнктурою на неї, а реальними прибутками, які власники отримували чи можуть отримати з неї. Такий підхід обґрунтовувався намірами уряду якщо не повністю унеможливити, то якомога більше обмежити спекуляцію під час купівлі-продажу землі. Не викликало сумнівів положення щодо збереження інституту приватної власності. За суб'єктами зберігалася тріада майнових прав: володіння, розпорядження, користування. У відносно короткі терміни було розроблено польське аграрне законодавство. Воно стосувалося орендних відносин, становлення і зміцнення індивідуальних селянських господарств, граничних розмірів приватного землеволодіння тощо⁸.

За непростих соціально-економічних обставин відбувалося становлення чехословацької державності. Чехосло-

ваччина у спадок від імперії Габсбургів отримала занедбану економіку. Перша світова війна лише посилила економічні труднощі, зокрема у сільському господарстві. Дуже гостро у країні стояла проблема продовольчого забезпечення населення. Вона була зумовлена скороченням на 40% обсягів продовольчого виробництва. Давалися в знаки і диспропорції між промисловими потужностями і ринком збуту промислових товарів. Окрім того, 90% селянських господарств Чехословаччини становили дрібні та малоземельні селянські господарства. 50% земель перебувало у власності великих землевласників. Значний відсоток великих землевласників – представники колишньої титульної нації: німці та угорці (під час реформи у них було відчужено 16% орних земель⁹). Ці та інші обставини актуалізували розробку чехословацьким урядом аграрного законодавства і проведення аграрної реформи. Владою було проголошено курс на аграризацію країни, селянство розумілося як соціально-економічна і суспільно-політична основа Чехословаччини. Революційними Національними зборами 16 квітня 1919 р. було ухвалено Закон № 251. Відповідно до нього, у Чехословаччині середній розмір великого землеволодіння визначався у 150 га орної землі або 250 га загальної площі. Землі, що перевищували ці показники відходили у підпорядкування Земельної служби. Цей державний орган був уповноважений надавати санкції власникам розпоряджатися угіддями, розміри яких перевищували визначені державою межі. Земельна служба приймала рішення щодо конфіскації великого землеволодіння, повної або часткової його передачі у розпорядження колишнього власника. Право держави накладати заборону стосувалося всіх земель. Великий землевласник мав право порушити клопотання зберегти за ним частину землеволодіння. Однак її розміри не повинні були перевищувати розмірів, визначених державою. Еквласники отримували компенсацію за цінами 1913 – 1915 рр.¹⁰.

Отже, констатуємо, що появу центрально-південно-східноєвропейського аграризму спричинили об'єктивно-суб'єктивно-суб'єктивні чинники. Їхнє поєднання дало поштовх до формування центрально-південно-східноєвропейського аграризму – феномену першої третини ХХ ст. Зважаючи на ареал його поширення, за територіальною ознакою та особливостями соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку центрально-південно-східноєвропейських країн, є підстави розрізняти такі його варіанти: польський, чехословацький, румунський, болгарський, український тощо.

Аналіз першоджерел аграризму, напрацювань різних поколінь дослідників дозволяє виокремити такі основні ключові ідеологеми аграризму:

1) унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці¹¹;

2) визнання селянства верствою, здатною відіграти самостійну роль у політичному житті¹²;

3) не капіталістичний, а «окремішній» селянський шлях розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави¹³;

4) перевага землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами¹⁴;

5) селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу¹⁵.

Якщо питання зумовленості центрально-південно-східноєвропейського аграризму, його ключових ідеологем не є предметом гострих дискусій та різнобачень у сучасній науковій літературі, то розуміння сутності цього феномену

позначене різночитанням. Наприклад, Т. Маковецька і Т. Покивайлова, визначаючи роль і місце у політичній структурі Румунії та Болгарії цараністської партії Румунії та Болгарського землеробського народного союзу, зауважують, що соціальні доктрини обох селянських партій ґрунтувалися на основних засадах дрібнобуржуазного варіанта аграризму. У ньому відображено, вважають учені, ідеї не капіталістичного, а «окремішнього» селянського шляху розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідею селянської кооперативної держави як такої, що відповідає умовам аграрних країн зі слаборозвиненою промисловістю. Дотримуючись класового підходу, Т. Маковецька і Т. Покивайлова переконані, що аграризм заперечував союз робітничого класу і селянства. Вони вважають, що всі положення аграризму підпорядковані одній наскрізній меті – обґрунтувати першочергову та самостійну роль села у соціально-економічному та політичному розвитку суспільства¹⁶.

Г. Матвеев вважає, що в основі аграризму як ідеології лежить визнання унікальності та незаперечної цінності для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці. Беручи до уваги цей засадничий принцип, ідеологи аграризму пояснювали суспільний розвиток, оцінювали соціально-економічні формації минулого й сучасності, розробляли проекти майбутнього суспільства і окреслювали шляхи їх реалізації¹⁷.

На думку О. Крапівіна і Ю. Бичихіна, в основі аграризму лежить визнання селянства єдиною верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті; переконання у необхідності у межах буржуазного парламентаризму за допомогою реформ удосконалити капіталізм зі збереженням приватної власності; надії на створення суспільства з

рівномірно розподіленою дрібною власністю усупереч об'єктивним законам капіталістичного розвитку; прагнення до демократизації політичної системи. «За своєю сутністю, – розмірковують дослідники, – аграризм був негативною реакцією дрібнобуржуазної селянської стихії на процеси становлення монополістичного розвитку у зарубіжних слов'янських народів»¹⁸.

К. Галушко у ряді своїх праць по-різному трактує феномен аграризму. У публікації 2000 р. під аграризмом він розуміє справжній феномен першої третини ХХ ст., оригінальний продукт східноєвропейських соціально-економічних проблем. «Вчення аграризму наголошує на тому, – пише дослідник, – що селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу»¹⁹. Дещо інше розуміння цього феномену, повторюючи попередні свої судження, К. Галушко демонструє у монографії 2002 р. Зокрема, аграристською доктриною він вважає оригінальну землеробську ідеологію, властиву для Центральної та Східної Європи, що проголошує політичний «сепаратизм» селян, окремішній селянський «третій» шлях (несоціалістичний і некапіталістичний)²⁰.

В. Бурдяк, досліджуючи політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду, проаналізувала діяльність О. Стамболійського. Зокрема, історик звернула увагу на те, що отримавши парламентську більшість, він розпочав реалізацію програми аграризму. У розумінні дослідниці, аграризм – визнання особливої ролі селянства і сільського господарства у житті країни²¹.

В енциклопедичних виданнях також спостерігаємо різночитання цього феномену. Наприклад, у статті «Аграризм» 2003 р., уміщеній у першому томі «Енциклопедії історії України», подано таке визначення цього явища: «Аграризм – політична доктрина низки селянських партій і рухів Центральної

та Південно-Східної Європи 1900 – 30-х рр. Учення А. наголошує на тому, що селянство зосереджує в собі гол. позитивні цінності й якості сус-ва, є осердям стабільності д-ви й зберігачем нац. ідентичності і що вказані чесноти мають визначити його прихід до політ. влади...»²².

Натомість фонд знань «Ломоносов» подає іншу інтерпретацію. Під аграризмом розуміє європейську суспільно-політичну течію кінця XIX – початку XX ст. Його сутність зводилася до того, щоб шляхом запровадження державою високих акцизних зборів на імпорتنу аграрну продукцію і зниження заробітної плати у промисловості відновити докризові високі ціни на продукти харчування, у такий спосіб допомогти вижити національному сільському господарству²³.

У «СЛОВНИКУ. ua» під аграризмом розуміється концепція, згідно з якою сільське населення, його спосіб життя та діяльності мають перевагу, порівняно зі способом життя та діяльністю інших верств населення²⁴. Електронний ресурс «SciCenter.online» аграризм трактує як ідеологію популізму в «периферійних» країнах і регіонах Південно-Східної Європи, генеза котрої зумовлена особливостями політичної культури, конфесійною специфікою, соціальною структурою населення з переважанням у ній селянства²⁵. Схоже тлумачення цього поняття міститься і в електронній версії «Енциклопедії соціології»: «Соціальна доктрина, що проголошує переваги землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами»²⁶.

Отже, викладені вище та інші інтерпретації аграризму засвідчують різне тлумачення цього явища. Вважаємо це природним, беручи до уваги феноменальність аграризму, його багатогранність. Спільним у викладених вище визначеннях є те, що цей феномен розуміється, як селяноцентризм. Водночас, на нашу думку, згадані тлумачення дещо звужують сутність феномену аграризму, зводячи його розуміння до поглядів на селянство представників інших соціальних верств та до ін-

струменту політики державного протекціонізму. Поза увагою залишається, наприклад, суб'єктний компонент – власне селянський погляд на самих себе: аграризм як самоусвідомлення селянами самими себе, аграризм як селянська політична культура і політична свідомість, аграризм як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє.

Беручи до уваги причини появи аграризму, його феноменальність, дискусії навколо тлумачення, вважаємо за доцільне долучитися до обговорення значення цього феномену. На нашу думку, у широкому значенні центрально-південно-східноєвропейський аграризм другої половини XIX – першої третини XX ст. – цілісне соціокультурне явище, феномен історії країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст., зумовлений об'єктивно-суб'єктивними-суб'єктивними чинниками, що є об'єктом пізнання. У вужчому розумінні центрально-південно-східноєвропейський аграризм – система селяноцентричних уявлень різних суб'єктів соціокультурного простору Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст., їх практична реалізація. Конкретизуючи вужче розуміння центрально-південно-східноєвропейського аграризму другої половини XIX – першої третини XX ст., констатуємо, що це система уявлень про селян, селян про самих себе, про селянство як активний суб'єкт історії, здатний до самостійного державотворення; складник внутрішньоекономічної державної політики, спрямованої на вирішення аграрного/селянського питання; як самоусвідомлення селянами самими себе, як селянська політична культура і політична свідомість, як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє; компонент суспільно- та партійно-політичної думки.

1.2. Український аграризм у період Української революції (1917–1921 рр.): обставини формування (С.В. Корновенко)

У сучасному суспільствознавстві поширеною є концепція соціокультурної еволюції. Під нею розуміють екологічний підхід, що аналізує соціальні та культурні елементи в контексті того природного і соціального середовища, в якому існує суспільство. Керуючись цим, суспільствознавці розрізняють багато варіантів соціальної структури і культури різних суспільств, що існували в процесі соціокультурної еволюції²⁷. Г. Ленські запропонував типологізацію суспільств за критерієм технології, за якою суспільства забезпечували своє існування. На цій підставі ним виокремлено такі типи суспільств: 1) полювання та збирання; 2) городницьке; 3) аграрне; 4) індустріальне²⁸.

Дотичною до ленської є типологізація, запропонована Д. Беллом. За тим же критерієм технології він розрізняє три типи суспільства: 1) доіндустріальне; 2) індустріальне; 3) постіндустріальне²⁹. Д. Белл доіндустріальний тип суспільства вважає добувальницьким. Він ґрунтується на домінанті сільського господарства, рибальстві, видобутку корисних копалин, заготівлі лісу тощо³⁰. Фактично Д. Беллом у доіндустріальному типі суспільства поєднані перші три типи суспільств за класифікацією Г. Ленські.

Більшість фахівців погоджується з тим, що «аграрне суспільство є етапом суспільного розвитку, що ґрунтується переважно на сільськогосподарському виробництві, й основним підґрунтям його існування, зокрема щодо постачання поживи, був аграрний сектор економіки. У даній суспільній системі є можливими інші форми виготовлення продукції та засобів існування, але саме на сільське господарство, зокрема землеробство, звертається увага в тій чи іншій країні, що перебувала в указаному періоді цивілізаційного розвитку»³¹.

Ознаками аграрного суспільства дослідниками, наприклад І. Климом, виокремлено такі: «більше 80% економіки припадало на сільське господарство; обмежена кількість видів виробництва та самих продуктів; простий поділ праці, що проявлявся, зокрема, у відносно нескладному способі вироблення благ і відсутності спеціалізації у виробництві; невелика різноманітність соціальних груп; так званий «парафіалізм» – обмежене спілкування між окремими малими спільнотами людей»³². На переконання Д. Белла, характерними ознаками доіндустріального типу суспільства є «гра між людиною і природою», тобто взаємодія людей, природних сил і ресурсів, залежність людей від природи³³.

Водночас аграрний тип суспільства, на нашу думку, не потрібно вважати недолугим, порівняно, скажімо, з індустріальним. Такий підхід, заснований на протиставленні, на технократіоцентризмі, є малопродуктивним якщо не хибним, оскільки не дозволяє повною мірою осмислити сутність багатотисячолітнього феномену аграрного суспільства, зрозуміти його соціальну структуру, духовно-культурну глибину і розмаїття тощо. Аграрне суспільство – не лише техніка і технології, їх постійне удосконалення, насамперед це природність соціокультурного буття, баланс між природою і людиною, оприроднення суспільного буття і олюднення природи. Це оригінальна еволюція і непередбачуване реагування на внутрішні й зовнішні виклики. Аграрні суспільства стали лоном, в якому зросли соціальні, економічні, політичні та інші інститути, без яких не можливо уявити індустріальний чи постіндустріальний типи суспільства. В їх надрах сформувалися міста, що від початку носили аграрний характер, а згодом перетворилися у рушії трансформації аграрного типу суспільства в індустріальний тип суспільства, стали іншими стосовно до села. Ми переконані, не ідеалізуючи аграрний тип суспільства, що цей феномен повною мірою не осмислений вченими, оскільки він

насправді є набагато більшим і значно іншим, ніж уявлення про нього з позицій пріоритету розвитку техніки і технологій.

Ми вважаємо, що аграрний тип суспільства є явищем варіативним, зважаючи на територіальність його поширення, хронологічні межі, особливості еволюції тощо. Доцільно говорити і про особливості різних варіантів аграрного типу суспільства. Наприклад, загальновідомим є поділ на азіатський і неазіатський варіанти аграрного типу суспільства. Кожний варіант аграрного типу суспільства, зберігаючи універсальні типологічні ознаки, позначений варіативною унікальністю.

На початку ХХ ст. українському аграрному суспільству, як й іншим центрально-південно-східноєвропейським аграрним суспільствам, були властиві як загальні риси цього типу суспільства, так і унікальні та неповторні. Проілюструємо це на прикладі етносоціальної структури українства. За підрахунками М. Шаповала, станом на 1914 р. у Наддніпрянській Україні проживало 40 млн осіб, на Західній – 6,5 млн осіб. Із усієї чисельності населення українських земель 32 млн 662 тис. або 71% становили українці, 5 млн 376 тис. 800 або 11,7% – росіяни, 3 млн 795 тис. 760 або 8,2% – євреї, 2 млн 79 тис. 500 або 4,5% – поляки, 871 тис. 200 або 1,9% – німці, болгари, греки, волохи, вірмени, чехи та інші народи разом становили 2,7% населення³⁴. Отже, чисельно в етносоціальній структурі домінували українці. У виробничій зайнятості в Наддніпрянській Україні у 1897 р. українці переважали у хліборобстві та видобутку сировини – 90%. У військовій справі, судових, правоохоронних органах, адміністрації домінували росіяни – 47%. У промисловості та торгівлі першість була за євреями – 32% і 418% відповідно³⁵. Для порівняння. За офіційною польською статистикою, даними якої оперують й сучасні науковці, 64% населення новопосталої Другої Речі Посполитої становили особи, що були тісно пов'язані з сільським господарством³⁶.

Більшість українського населення впродовж перших двох десятиліть ХХ ст. проживала на селі. Зокрема, станом на

1920 – 1921 рр. у наддніпрянському – 91,2%, галицькому – 93,3%. Друге місце за чисельністю сільських жителів у Галичині та Наддніпрянщині посідали поляки – 71,3% та 74% відповідно. На третьому місці у наддніпрянському селі були росіяни – 46%, у галицькому євреї – 24,2%. У наддніпрянському селі євреї обіймали третю сходинку – 33,8%, поступившись росіянам.

Натомість у містах українське населення упродовж перших двох десятиліть ХХ ст. було національною меншиною. У Наддніпрянській Україні станом на 1920 – 1921 рр. з-поміж містян 66,2% були євреями, 54% – росіянами, 26% – поляками і лише 8,8% – українцями. У Галичині картина міського життя принципово мало чим різнилася від Наддніпрянщини. Більшість населення – 75,8% становили євреї, 28,7% – поляки, 6,7% – українці³⁷.

Цікавим є портрет тогочасного українського суспільства авторства М. Грушевського. Значною мірою він збігається з образом, поданим М. Шаповалом. Голова Центральної Ради писав про те, що «все сільське господарство, за невеликим винятком перебувало в руках іноземців, особливо росіян і поляків: росіян і поляків не так за походженням, як за вихованням та антиукраїнськими настроями. Велику промисловість монополізували іноземні або місцеві капіталісти – росіяни, поляки, євреї та ін., однак, аж ніяк не українці. Такою ж російською або денационалізованою була влада ... Тільки ... селяни ...зберегли національні форми в їхньому первісному стані. Саме тому тепер селяни становлять 85% українського населення країни. ... Таким чином, станом на сьогодні українське населення налічує 75% всього населення країни. Це селяни ...»³⁸.

Схожу характеристику українству в окреслений період подано І. Мазепою, І. Нагаєвським та П. Скоропадським. На думку першого, «з усіх суспільних верств на Україні українським залишалось лише селянство і зв'язане з ним сільсько-господарське робітництво»³⁹. З погляду другого,

«тільки селянська маса залишилися українською, а всі інші прошарки суспільства були зденаціоналізовані»⁴⁰. П. Скоропадський писав про те, що «майже вся промисловість і поміщицька земля в Україні належали великоросам, малоросам та полякам, котрі заперечували все українське»⁴¹.

На наше переконання, аналіз наведених вище даних обґрунтовано засвідчує аграрний тип українського суспільства на початку ХХ ст. Йому були властиві такі загальні для цього типу суспільства ознаки: чисельна перевага селянства в етнічному та соціальному, сільське господарство домінувало у виробництві матеріальних благ. Специфіка українського варіанта аграрного типу суспільства полягала у тому, що етнічне розмаїття в аграрній сфері з виразною домінантою українського поєднувалося з українською меншістю в неаграрному сегменті виробництва. Умовно розрізняємо чітко окреслені два світи, два способи буття, дві моделі світосприйняття. Перший – аграрний/селянський, другий – міський/неселянський. Їхнє співіснування позначене як паралельністю на мікрорівні, так і взаємозв'язком на макрорівні, зважаючи на те, що вони були субкультурами соціокультурної моделі, в межах якої співіснували. Як дві здебільшого паралельні моделі вони перетиналися в уявній точці – уявленнях один про одного, а також у суспільно-виробничих практиках. Ґрунтуючись на попередньо викладеному, ми вважаємо, що український тип аграрного суспільства став джерелом/основою для формування українського варіанта центрально-південно-східноєвропейського аграризму.

Не ставлячи під сумнів достовірність статистичних даних, наведених М. Шаповалом, водночас ми не схильні їх абсолютизувати стосовно повноти характеристики українства наприкінці ХІХ – перших двох десятиліть ХХ ст. Як на нас, вони є інформативними щодо кількісних параметрів українства окресленого періоду, однак малоінформативними стосовно якісних параметрів, зокрема соціокультурних трансформацій,

що переживав тогочасний український варіант аграрного типу суспільства. Вважаємо, що він, з одного боку, реагуючи на виклик західного індустріального суспільства, а з іншого – як закономірність власної еволюції, зазнав декілька кардинальних внутрішніх трансформацій – соціокультурних зсувів. Вони відбувалися практично водночас, докорінно змінюючи внутрішні параметри тогочасного українського варіанта аграрного типу суспільства. Ці трансформації стосувалися такого: 1) технократичних/технологічних змін як у місті, так і на селі; 2) переходу від індиферентної до активістської свідомості й розвитку політичної культури як у місті, так і на селі; 3) суб'єктивізації селянства, робітництва, інтелігенції та буржуазії у тогочасних імперських моделях Габсбургів і Романових; 4) активізації українського національного відродження тощо.

Нам імпонують думки Я. Грицака з приводу того, що «українське село на межі ХІХ – ХХ ст. переживало свою тиху революцію. Воно було повне молодих і впевнених у собі людей, відкритих до змін»⁴². Такі судження історика перегукуються з нашими міркуваннями про те, що уважний аналіз аграрної історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дозволяє говорити про появу у селянському середовищі якісно нових ознак, про перетворення селянства в активного суб'єкта історії. Насамперед йдеться про те, що за сорок пореформених років у Наддніпрянщині та п'ятдесяти у Галичині під впливом модернізаційних процесів, що мали місце у Російській та Австро-Угорській імперіях, селянство трансформувалося, породивши якісно новий тип. Він стає активним суб'єктом суспільно-політичних процесів і соціально-економічних трансформацій. Послугуючись термінологією західної історіографії⁴³, вважаємо, що цей новий тип – тип селянина-ідеомана. Поділяючи думки Р. Конквеста, Е. Гофера, та інших закордонних дослідників⁴⁴, селянин-ідеоман – селянин, схвильований ідеями. Ідейне поле селянина-ідеомана – це

домінанта «Ідеї Землі». Вона усвідомлювалася і розумілася як «єдина Надія». Отже, на авансцену історії вийшов новий селянин – селянин доби революції з радикальними гаслами.

Підтвердженням якісного оновлення села стали події 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях, котрі з усією очевидністю засвідчили появу нового типу селянства як активного суб'єкта історії, започаткували нову сторінку в історії селянства не лише імперії Романових, а і країн Центрально-Південно-Східної Європи. Вони дали поштовх до подій, відомих в історії як селянська революція. Селянська революція початку ХХ ст. в Україні – глибинна основа всіх революційних трансформацій перших десятиріч ХХ ст. на теренах Європи. Саме на тлі селянської революції розгорталися інші революції – соціальні, політичні тощо. Селянська революція 1902 р., відповідно до концепції В. Данилова, з якою ми погоджуємося, – захисна реакція селянства на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації. Головне гасло та мета революції – «земля та право вільно господарювати на ній»⁴⁵.

Селянська революція, розпочата у 1902 р. селянами Харківщини і Полтавщини, носила історичний, природний характер. Вона була зумовлена природою тогочасного українського варіанту аграрного типу суспільства, специфікою тогочасного імперського соціокультурного організму, трансформацією індиферентної селянської свідомості та політичної культури в активістську. На нашу думку, її не варто вважати лише захисною реакцією селянства на модернізацію. Вона була реакцією і на «тупцювання» на місці щодо вирішення аграрного питання, суб'єктивізації селянства⁴⁶.

Схожі процеси самоусвідомлення, формування нового уявлення про власні місце і роль у соціокультурній реальності тощо окрім селянства переживала й тогочасна українська

інтелігенція. Г. Касьяновим наведено достатньо аргументів на користь того, що у другій половині XIX століття «сформувався досить визначений соціально-психологічний тип людини, яка в суспільній свідомості асоціювалася з поняттям «інтелігент»⁴⁷. Відповідно до періодизації етапів розвитку української інтелігенції, запропонованої І. Бегеєм, початок XX ст. – верхня хронологічна межа третього періоду формування української інтелігенції, а на період Української революції 1917 – 1921 рр. припадає четвертий етап⁴⁸. Нам видається обґрунтованим судження Я. Платміра з приводу того, що національна інтелігенція в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. посіла «цілком визначене місце в суспільно-політичному та соціокультурному житті, стала виразником соціальних (класових) та національних інтересів/ суперечностей»⁴⁹. Беручи до уваги соціокультурні умови формування української інтелігенції, її генетичне коріння, активну стадію інтелектуального творчого пошуку тощо, природно що об'єктом її уваги стає селянство – раніше малознаний суб'єкт співіснування, а також ті процеси, що відбувалися в його соціокультурному організмі.

Отже, український аграризм було сформовано за умов соціокультурних трансформацій українського аграрного суспільства другої половини XIX – початку XX ст. Причини появи українського аграризму: по-перше аграрний характер українського суспільства; по-друге, гострота аграрного питання; по-третє, чисельна домінанта селянства над іншими верствами тогочасного українського соціуму; по-четверте, наявність селянства нового типу – активного суб'єкта історії; по-п'яте, підвищений інтерес держави до аграрного/селянського питання. Його поява була зумовлена об'єктивними, суб'єктивними та суб'єктивними факторами. Джерелом українського аграризму стала українська аграрна нація, її уявлення про себе, про самореалізацію, а також уявлення про неї інших тогочасних історичних суб'єктів.

1.3. Загальноєвропейські причини, особливості формування східноєвропейського аграризму (В.І. Ільницький М.В. Глібіщук О.В. Компанієць)

На думку західного дослідника Еріка Хобсбаума, якого називають одним з найбільш відомих істориків минулого століття, «коротке ХХ століття» було епохою крайнощів, де на одному полюсі була ліберальна демократія, а на іншому – тоталітаризм⁵⁰. Ці дві моделі суспільно-політичного розвитку, як вважає Е. Хобсбаум, були тими альтернативами, перед якими опинилася людська цивілізація у ХХ ст. Звісно, що британський науковець точно визначив одну з ключових особливостей минулої історичної епохи, однак стверджувати про наявність тільки двох шляхів розбудови політичного, соціального і економічного устрою національних держав, на нашу думку, є суттєвим спрощенням. Адже історія ХХ ст. була надзвичайно багатою на побутування різноманітних суспільно-політичних та соціально-економічних моделей розвитку.

Однією з таких історичних альтернатив, про які згадувалося вище, був аграризм, що набув поширення у Центральній та Південно-Східній Європі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Особливо популярною ця політична і соціально-економічна доктрина була у країнах цього регіону у міжвоєнну добу, коли після завершення Великої війни 1914 – 1918 рр. на постімперському просторі утворилися нові країни. Безумовно, що таку впливовість аграризму ми пояснюємо не лише сільськогосподарською специфікою цих територій, але й тогочасними переконаннями селян, які були найчисельнішою соціальною спільнотою.

Зауважимо, що практично всі національні варіанти аграризму пройшли у своєму розвитку дві стадії. Перша – академічна, в межах якої було створено міцне теоретичне підґрунтя у формі наукових та науково-популярних праць, публічних лекцій, трактатів, брошур, що пояснювали

філософські засади цього концепту, історичні передумови його появи, соціальні й економічні закони, на які опирається аграризм. Другою стадією його розвитку стала політична, в межах якої ідеї аграризму було перенесено у площину програм політичних партій, промов і праць політичних діячів.

Щодо причин появи європейського аграризму, дослідники одноставні у тому, що він був зумовлений такими факторами: по-перше, аграрним характером економік центрально-південно-східноєвропейських країн; по-друге, гостротою аграрного питання у них; по-третє, чисельною домінантою селянства над іншими верствами населення центрально-південно-східноєвропейських країн; по-четверте, підвищеним інтересом суспільства до аграрної тематики загалом і селянства зокрема^{51,52}. Водночас станом на кінець Першої світової війни ступінь вирішеності аграрного питання у різних країнах був різним: у Болгарії воно було вкрай загостреним, у Чехословаччині – частково вирішеним, а в Естонії та Латвії аграрна реформа була зреалізована. Також універсальними для всіх країн Центрально-Південно-Східної Європи причинами популярності аграризму були: серія аграрних криз кінця XIX – початку XX ст.; загроза безробіття для сільськогосподарських працівників внаслідок механізації аграрного сектору; значне відставання сільського господарства регіону порівняно із Західною Європою.

Крім факторів, на яких акцентують увагу С. Корновенко і В. Тельвак (див. 1.1), на наш погляд, слід згадати й про інші. Зокрема, суттєвий вплив на формування ідеологічної доктрини аграризму здійснювало історичне тло. Як зазначає західний дослідник Й. Елленд, у Східній Європі аграризм виник в історичному контексті, який характеризувався численними аграрними кризами і селянськими повстаннями у різних куточках цього регіону, а також в умовах, коли аграрна царина і тогочасне суспільство інтенсивно модернізувалися. Населення у сільській місцевості швидко збільшувалося, що,

зі свого боку, спричиняло перенаселення. Крім того, соціально-економічному добробуту тогочасних селян загрожували не тільки названі вище процеси, але й індустріалізація. Механізація сільського господарства була потенційною загрозою для цієї соціальної групи, оскільки призводила до зростання безробіття серед селян⁵³. Водночас таке протистояння між модерним (індустріальним) та традиційним (аграрним) суспільством відбувалося не лише у Центральній та Південно-Східній Європі, але й в інших регіонах європейського континенту. В одному зі своїх досліджень західний історик А. Маєр продемонстрував, що напередодні Великої війни 1914–1918 рр. тільки Велика Британія була індустріальною країною, а усі інші тогочасні великі держави (Франція, кайзерівська Німеччина, Австро-Угорщина, імперія Романових, Сполучені Штати Америки) перебували на стадії модернізації, коли промисловий сектор ще не домінував у національних економіках⁵⁴.

Ще один чинник, на якому ми хочемо зацентувати нашу увагу, – це те, що поява аграризму була певною реакцією на інші ідейно-політичні доктрини «довгого ХІХ століття» такі, як лібералізм, консерватизм, соціалізм та націоналізм. Як зазначає Й. Елленд, аграризм потрібно розглядати не як утопічну, а прагматичну ідеологію, яка, з одного боку, була натхнена іншими класичними ідеологіями того часу. З іншого, вона формувалася як відповідь традиційного селянського соціуму на тогочасні кризи та соціальні проблеми, з якими стикалося упродовж ХІХ – початку ХХ ст.⁵⁵ Для ідеологів аграризму модель трансформації суспільства, яку пропонували лібералізм чи марксизм, означала знищення селянського світу. Тому вони вважали, що їх ідеї пропонують альтернативний, так званий «третій шлях», який уможливить самобутній розвиток селянському соціуму⁵⁶.

У першій третині ХХ ст. зерна аграристської ідеології впали на благодатний ґрунт країн Центральної та Південно-Східної Європи. Історичні передумови та обставини по-

ширення ідей аграризму у цьому регіоні влучно сформулював К. Галушко: «Ґрунт для його [аграризму] рецепції створив імпорт у Європу на рубежі XIX – XX ст. дешевого американського збіжжя, який призвів до падіння цін на сільськогосподарську продукцію й зубожіння значного числа селян Східної Європи. У цьому аграрному регіоні гасла аграризму наповнилися новим соціальним та політичним змістом і стали доктриною масових селянських партій, яких не знала Західна Європа»⁵⁷.

Таким чином, немає підстав зводити причини формування аграризму лише до пошуків альтернативи лібералізму, марксизму і націоналізму. Незважаючи на те, що цей ідеологічний концепт розглядав ідеологічну платформу лібералізму, марксизму і націоналізму як непрогресивні та такі, що несуть небезпеку селянській спільноті, деякі ідеї цих ідеологій не засуджував, а запозичував і трактував на свій лад. Скажімо, теоретики аграризму поділяли ліберальний принцип демократії і особистої свободи, вважали їх непорушними, але виступали категоричними противниками економічного лібералізму. На їх переконання, він загрожував надмірній індивідуалізації соціуму, швидкому збагаченню окремих осіб, які ставали поборниками буржуазії. Це, зі свого боку, шкодило селянській спільноті, адже дозволяло представникам буржуазного класу експлуатувати селянські маси⁵⁸.

Потужним чинником популяризації аграристських ідей у Центрально-Південно-Східній Європі першої третини XX ст. стали періодичні видання. Найбільш розгалужену мережу друкованих органів мала Чеська аграрна партія (згодом – Республіканська партія землеробського і дрібноселянського населення), серед яких: шість щоденних газет – «Село» («Venkov»), «Вечір» («Večer»), «Народний щоденник» («Lidovy Denik»), «Свобода» («Svoboda»), «Словацький щоденник» («Slovensky Denik») та «Словацька політика» («Slovenska politika»), 9 тижневиків, 3 місячники та 24 крайові (регіональні) періодичні видання. Рупором

польського аграризму був тижневик «Зелений прапор» («Zielony Sztandar»), що впродовж 1931 – 1939 рр. видавався партією «Стронніцтво Людове». У Румунії засобом популяризації аграристських ідей стали газети «Справедливість» («Dreptatea») та «Селянство» («Țăranismul») – друковані органи націонал-цараністської партії. У Болгарії – газета «Землеробське знамено» – друкований орган Болгарського землеробського народного союзу впродовж 1902 – 1934 рр.

Щодо особливостей формування і характерних рис центрально-південно-східноєвропейського аграризму, то необхідно підкреслити, що становлення цієї ідеології відбулося у період, коли модернізація за західним зразком у країнах Центральної та Південно-Східної Європи зазнала невдачі. Зауважимо, після завершення Першої світової війни перед країнами постало питання про суспільно-політичний устрій. Вибір був зроблений на користь західної, тобто ліберально-демократичної моделі. На думку українського історика О. Сича, це пояснюється принаймні трьома обставинами. По-перше, цей вибір значною, а можливо, й вирішальною мірою визначався головним підсумком Першої світової війни: перемогою держав Антанти та США; інакше кажучи, мало місце, так би мовити, «рівняння на переможців». По-друге, представники місцевої, передовсім інтелектуальної еліти, які власне й очолювали національно-визвольні рухи народів цього регіону, дотримувалися прозахідної, ліберально-демократичної орієнтації. По-третє, і політичну карту Центральної та Південно-Східної Європи, і долю її народів визначали під час роботи Паризької мирної конференції переможці в Першій світовій. Зрозуміло, що, даючи «санкцію» на створення нових держав та їхнє міжнародно-правове визнання, провідні західні держави дбали про власні інтереси, прагнучи до зміцнення політичного впливу в центрально-південно-східноєвропейському регіоні. Вони вважали для себе важливими швидко ліквідацію спадщини авторитарних імперій і форсування процесів демократизації у

новостворених державах. Тому, розробляючи умови мирного післявоєнного устрою, країни-переможці відверто задекларували зацікавленість у просуванні демократії та прискореному становленні представницьких режимів у Центральній та Південно-Східній Європі. Тобто, із наданням і визнанням національної державності народам цього регіону була недвозначно запропонована й модель суспільно-політичної системи західного зразка. Її прийняття і запровадження у молодих країнах Південної та Центрально-Східної Європи дійсно створювало умови для початку чи прискорення (залежно від країни) процесу модернізації соціально-економічних відносин, політичної культури, духовного життя на засадах ліберальної демократії⁵⁹.

Звісно, що селянські партії у державах цього регіону намагалися долучитися до зазначених перетворень. На їх думку, головне завдання, яке вимагало реалізації, – аграрна реформа. Тому на початку 1920-х рр. практично усі політичні сили, які обстоювали інтереси селянства, виступали основними лоббістами втілення аграрної реформи. Практично в усіх державах Центральної та Південно-Східної Європи на початку 1920-х рр. започатковується модернізація аграрної сфери (створення нового законодавства, яке б регулювало земельні відносини на селі, перерозподіл земельних угідь, які раніше належали дворянським господарствам, на користь малоземельних селян, утвердження інституту приватної власності тощо). Однак аграрні перетворення у цій частині континентальної Європи не дали суттєвих позитивних зрушень. Уряди деяких центрально-південно-східноєвропейських держав не прагнули до радикальних змін у цій сфері, а тому через певний час вони були призупинені. В окремих випадках аграрна реформа відбувалася відірвано від інших перетворень у соціально-економічному житті суспільств, що призводило до вкрай низьких результатів. Тому можемо погодитися з тезою Й. Елленда про те, що аграризм як ідеологічна доктрина і

політичні сили, які сповідували цю ідеологію, з'являються не у відсталих чи провідних країнах, а в тих, що перебували на перехідному шляху між традиційним та модерним суспільством.

Ще одна характерна особливість, на якій необхідно наголосити, – пристосування у 1920-х рр. як цієї доктрини, так і селянських партій до умов демократії та парламентської боротьби. Така тенденція була притаманна країнам Центральної та Південно-Східної Європі. Як ми вже згадували раніше, після завершення Великої війни 1914 – 1918 рр. країни цього регіону активно розбудовують свої демократичні інституції, створюють нове законодавство за зразком західних держав (Велика Британія, Франція, США), закріплюють у національних конституціях принцип громадянських прав і свобод, дозволяють багатопартійність тощо. Тому цілком зрозуміло, чому центрально-південно-східноєвропейські теоретики аграризму йдуть на частковий перегляд своїх ідей, а політичні сили адаптуються до тогочасних політичних практик, намагаються розширити електоральну базу і орієнтуватися не тільки на селянство, але й враховувати інтереси інших соціальних груп. Такі дії призводять до того, що селянські партії здобувають чималу електоральну підтримку і стають впливовими гравцями на політичній арені, а в деяких країнах навіть здобувають перемогу на парламентських виборах та формують національні уряди.

Однак таке пристосування до нових викликів мало місце ще одного разу – наприкінці 1920-х – 1930-х рр. Маємо на увазі події, пов'язані зі світовою економічною кризою 1929 – 1933 рр., яку ще називають «Великою депресією». Для держав цього регіону, де в економічному житті домінувало сільське господарство, наслідки цих економічних катаклізмів були надзвичайно болючими. У 1927 – 1928 рр., напередодні «Великої депресії», у сільському господарстві країн Центрально-Південно-Східної Європи набула розмаху криза виробництва і збуту зерна, після якої невдовзі виникла криза збуту тютюну та

продуктів тваринництва. Спеціальна конференція Ліги Націй з питань аграрного протекціонізму у 1934 р. прийшла до висновків, що головними причинами кризового становища товарного тваринництва у Європі стали: зменшення споживання м'яса, викликане падінням купівельної спроможності споживачів, збільшення виробництва продукції тваринництва у європейських країнах, які її імпортують, і скорочення світової торгівлі продуктами тваринництва⁶⁰. Попри значні економічні збитки, завдані «Великою депресією» сільському господарству Центрально-Південно-Східної Європи, криза викликала сплеск популярності аграризму. О. Степанкова показала, що під час економічної кризи аграристами було висунуто ідею, що головною причиною кризи стало нерівномірне ціноутворення між сільськогосподарською та промисловою продукціями. Оскільки це спричинило значне зубожіння селян і порівняно менше зменшення доходів робітників, аграристи дійшли висновку, що уряд саме за рахунок селян стримує падіння заробітної плати робітників.

Таким чином, під тиском таких несприятливих обставин, ідеологічні засади як центрально-південно-східноєвропейського аграризму, так і селянських партій, які дотримувалися цих ідей, змінювалися. Також поглиблювалася міжнародна співпраця між прихильниками аграризму з метою розробки спільної стратегії подолання наслідків кризи для сільського господарства.

Кращим наочним прикладом подібних процесів є румунська націонал-церееністська партія, яка у другій половині 1920-х рр. здобула парламентську більшість і сформувала новий уряд. Загалом внутрішня ситуація у середині табору націонал-церееністів визначалася як обставинами самої економічної кризи, так і багато в чому їх урядовою діяльністю. До цього додамо, що чинна програма партії, під тиском згаданих уже умов, зазнавала певних уточнень, про що свідчили маніфести 1928 і 1932 рр. Змінилася дещо і структура партії, до складу

якої входили також молодіжні організації. Появу таких можна пов'язувати із заснуванням у націонал-ліберальній партії, яка існувала у тогочасному Королівстві Румунії, молодіжної організації, роботою серед молоді праворадикальної організації «Легіону архангела Михаїла»⁶¹.

До того ж, уряд націонал-церееністів на чолі з Ю. Маніу, незважаючи на увагу до сільського господарства, не вважав себе тим зняряддям селян, якими були брати Братіану для буржуазно-бюрократичної олігархії. Всередині об'єднаної націонал-церееністської партії центр політичного тяжіння весь час зміщувався подалі від селянських питань. Прийшовши до влади, партія не лише відмовилася від наступного етапу розподілу решти великих землеволодінь, вважаючи це непотрібним напівзаходом у подоланні перенаселення села, а й не змогла прискорити укрупнення розкиданих селянських смужок. Натомість вона заохочувала продаж землі бідними селянами особам, які мали не більше 75 га. Це був «куркульський захід», можливо, економічно правильний, але сумнівний у моральному плані й політично не вигідний. Тогочасна промисловість була нездатна прийняти «викуплених» селян; тому вони жили на землі як сільськогосподарські пролетарі. Селянські маси сприйняли курс націонал-церееністів на індустріалізацію із залученням іноземного капіталу (на відміну від запропонованої лібералами програми індустріалізації винятково на основі національних ресурсів) не інакше, як фальсифікацію. Все це призвело до того, що надалі селяни почали морально підтримувати Залізну Гвардію з її відвертим курсом, спрямованим проти індустріалізації та модернізації⁶².

В узагальненому вигляді досвід аграристського руху в Центральній та Південно-Східній Європі можна звести до двох основних форм: прогресивної, орієнтованої на фермерів (Чехословаччина, Естонія, Латвія), та традиційної, орієнтованої на дрібних і середніх селян (Болгарія, Хорватія). Прикметною є така тенденція: що чим далі аграризм проникав на схід чи

південний схід Європи, то більше його ідеологія набувала антикапіталістичних, патріархальних рис, перетворюючись на утопію.

У Болгарії витоки аграризму сягають 1890-х рр., коли у Врачанській, Добрицькій, Велико-Тирновській та Плевенській областях були створені перші землеробські союзи. Вони мали політико-просвітницький, економічний та кредитно-господарський характер. Першими активістами, які об'єднали наявні землеробські союзи та заклали основи організованого аграристського руху в Болгарії, були Й. Пекарєв, Я. Забунов, Д. Драгієв та Ц. Церковський. Після попередньої підготовки з 28 до 30 грудня 1899 р. у Плевені відбувся перший сільськогосподарський з'їзд, на якому була створена професійно-освітня організація болгарських селян – Болгарський землеробський союз, що насамперед виступав за поліпшення економічного становища селян.

7 січня 1901 р. газета «Землеробський захист» («Земеделска защита») опублікувала «Звернення до фермерів Болгарії», в якому Союз висловив бажання стати політичною силою. На III з'їзді (11 жовтня 1901 р.) Болгарський землеробський союз було оголошено політичною організацією під назвою Болгарський землеробський народний союз (БЗНС). На виборах до XI Національних зборів, що відбулися того ж 1901 р., БЗНС отримав 23 місця.

Через відсутність у БЗНС протягом перших років існування чіткої програми, він втратив значну кількість прихильників. Ситуація суттєво змінилася зі вступом до БЗНС А. Стамболійського – автора доктринальних засад БЗНС, який заклав міцне підґрунтя болгарського аграризму завдяки працям «Землероб за заняттям та землероб за переконанням» («Земеделец по занятие и земеделец по убеждение», 1908), «Влада, безвладдя та народовладдя» («Власт. Безвластие. Народовластие», 1919), «Чому землероби об'єднуються» («Защо се сдружават земеделците», 1919), «Землеробський

союз та його вороги» («Земеделският съюз и неговите врагове», 1919), «Принципи БЗНС» («Принципите на БЗНС», 1919), «Різниця між Землеробським союзом та партіями» («Различие между Земеделския съюз и партиите», 1919) та Д. Драгієва «Де порятунок болгарських землеробів?» («Где е спасението на българските земеделци?», 1908), «Об'єднання у землеробський союз» («Объединението в Земеделския съюз», 1927).

У «Принципах БЗНС» проголошувалося, що Союз є демократичною організацією, представником «великого землеробського класу», який не має нічого спільного з політичними партіями, монархізмом чи анархізмом. Метою БЗНС визначалося прагнення пробудити свідомість землеробів до всебічної самопомоги, самостійної аграрної боротьби, об'єднати їх і зробити першочерговою соціальною силою. «Принципами» було задекларовано відданість легальним парламентським методам боротьби (що, втім, не стало на заваді фактичному встановленню Землеробським союзом однопартійної диктатури в Болгарії у 1920 р.). Також «Принципами БЗНС» було передбачено модернізацію судової системи і рівність усіх перед законом; приділялася значна увага розвитку системи охорони здоров'я; декларувалися запровадження обов'язкової освіти, рівний розподіл усіх благ між громадянами; надавалася перевага дрібним та середнім селянським господарствам; обмежувалася максимальна сума багатства, яким може володіти окрема особа; проголошувалася рівність прав представників різних національностей та повна релігійна свобода⁶³.

Болгарський варіант аграризму сформувався насамперед під впливом поглядів німецьких та російських аграристів. Р. Голец підкреслив, що отриманий теоретичний продукт, зрештою, набув своєрідної та неповторної болгарської форми, в якій було багато однобічності, еkleктики, радикальної риторики, емоційних, а не раціональних аргументів. Це одна з причин, чому у болгарському варіанті аграризму був особливо

актуалізований релігійний аспект. Аргументи болгарських аграристів щодо індустріалізації та урбанізації опиралися не стільки на аналіз тенденцій соціально-економічного розвитку, скільки на необґрунтовану віру в те, що «промислова епідемія» зникне, а світ повернеться до сільського укладу життя⁶⁴.

Таким чином, можемо виокремити особливості формування болгарського аграризму: 1) болгарський варіант аграризму значною мірою сформувався під впливом його німецьких та російських теоретиків; 2) БЗНС – це одна з найстаріших та найвпливовіших політичних партій аграристської орієнтації у Центральній та Південно-Східній Європі; 3) болгарський варіант є яскравим прикладом традиційного варіанту аграризму, зорієнтованого на дрібне та середнє селянство; 4) болгарський аграризм був найрадикальнішим варіантом аграристської ідеології, який, на відміну від притаманної аграризму демократичної тактики, обстоював ідею встановлення диктатури; 5) ідеологія болгарського аграризму має антимиський, антисемітський та релігійний аспекти; 6) болгарські аграристи першими серед аграристських партій Центрально-Східної та Південно-Східної Європи прийшли до влади (1919), але й втратили її також першими (1923); 7) БЗНС став єдиною аграрною партією в Європі, що коли-небудь приходила до влади з урядом більшості, а не просто як частина коаліції.

У Чехословаччині, яка за висловом сучасників, у міжвоєнний період була «островом демократії у морі диктатур»⁶⁵ становлення і розвиток аграризму відбувалися у винятково сприятливих умовах. На відміну від болгарського, чехословацький варіант спирався на ідейно-творчу спадщину французьких теоретиків, а в подальшому збагатився оригінальними працями чеських аграристів – А. Швєгли⁶⁶, М. Годжі⁶⁷, О. Франкенбергера⁶⁸, Й. Кеттнера⁶⁹, А. Палачека⁷⁰. Відзначимо, що значна частина чехословацьких аграристів були не лише теоретиками. Обіймаючи високі державні посади, вони активно впроваджу-

вали в політиці засадничі принципи аграризму. Так, А. Швєгла у 1909 – 1933 рр. очолював Республіканську партію землеробів та дрібних селян, упродовж 1922 – 1929 рр. обіймав посаду прем'єр-міністра Чехословаччини. М. Годжа, який належав до тієї ж партії, що й А. Швєгла, протягом 1922 – 1926 та 1932 – 1935 рр. обіймав посаду міністра сільського господарства, а у 1935 – 1938 рр. – прем'єр-міністра Чехословаччини. Головним же репрезентантом ідеології аграризму на політичній арені Чехословаччині виступала Республіканська партія землеробів та дрібних селян, що у 1920-х – 1930-х рр. вважалася найпотужнішою політичною силою в країні⁷¹. Її досвід є унікальним для Центрально-Південно-Східної Європи з огляду на те, що серед усіх політичних партій аграристського спрямування лише їй вдалося утримувати міцні позиції в парламенті та уряді протягом усього міжвоєнного часу.

Характерною рисою формування аграризму у Чехословаччині було те, що його представники приділяли велику увагу популяризації ідей у середовищі молоді, зокрема, засобами освіти. Чехословацькі аграристи активно долучилися до діяльності Слов'янського Союзу Селянської молоді. Так, у 1924 р. М. Годжа взяв участь у першому засіданні Союзу, де виступив із доповіддю «Аграризм у Словенії» («Agrarizem in Slovanstvo»)⁷². Він доводив, що селянство та сільське господарство відіграють провідну роль у суспільному житті, але водночас визнавав, що головним чинником останньої чверті XIX ст. був робітничий рух. Перша світова війна, однак, спричинила зміни, у результаті яких найвпливовішим соціальним чинником, на думку М. Годжі, стали аграрна аристократія і аграрна демократія. Вони відбулися переважно в країнах Центральної Європи, де здійснилася «безкровна, тиха, але найглибша соціальна революція у світовій історії»⁷³. На думку М. Годжі, ця революція відбулася в Чехословаччині, Польщі, Румунії, Югославії, Болгарії, Греції, країнах Балтії та Фінляндії. Тому ці країни, в соціально-економічному житті

яких значну роль відіграло фермерство, «були найбільш прогресивним чинником проти втомленої цивілізації Заходу, де переважали заводи та машини, що механізують людей, та проти Росії, де комуністичний режим існував лише завдяки вбивству людей»⁷⁴.

Разом із активною участю у Слов'янському Союзі Селянської молоді, чехословацькі аграристи у 1926 р. виступили співорганізаторами Слов'янського Аграрного Семінарію – курсу лекцій для слов'янської молоді, яка бере участь або бажає долучитися до роботи селянських партій різних країн. Окрім прикладних цілей, Семінарії мав на меті допомогти виробленню ідеології «аграризму» як світогляду, який, на думку організаторів заходу, був покликаний відігравати в селі таку ж роль, як у місті – соціалізм. У Празі серія засідань Семінарію відбулася протягом 16 – 24 лютого 1926 р. у т. зв. «Коледжі А. Швєгли», яким опікувалася Республіканська партія землеробів та дрібних селян⁷⁵.

Таким чином, до особливостей виникнення і формування чехословацького аграризму можемо віднести: 1) визначальний вплив французьких теоретиків на становлення аграристської думки в Чехословаччині; 2) винятково сприятливі політичні умови міжвоєнного періоду, що посприяли виходу чехословацького аграризму на політичну арену; 3) здобуття і утримання аграрними партіями Чехословаччини міцних позицій в парламенті та уряді протягом усього міжвоєнного періоду; 4) аграризм зберігав популярність у Чехословаччині протягом усього міжвоєнного періоду, натомість в інших країнах Центрально-Південно-Східної Європи ця ідеологія пішла на спад або занепадала зовсім; 5) серед соціальної бази чехословацького аграризму ключова увага відводилася молоді, яка залучалася до руху завдяки численним науково-освітнім заходам; 6) на відміну від більшості аграристських рухів, чехословацький варіант виступав проти великого землеволодіння, однак не підтримував ідею суцільного наділення громадян землею;

7) мережа видань чехословацьких аграристів відзначалася найбільшою розгалуженістю і тиражованістю у міжвоєнній Центрально-Південно-Східній Європі; 8) чехословацька організація була найпотужнішою в Міжнародному аграрному бюро; 9) зорієнтований на фермерство, чехословацький варіант був одним із найпоміркованіших та найбільш прогресивних варіантів аграризму; 10) на рубежі 1920-х – 1930-х рр. між чехословацькими та українськими аграристами розгорнулася активна співпраця, найпомітнішим осередком якої було Українське аграрне товариство у Подєбрадах.

Важливою особливістю формування аграризму у Центральної та Південно-Східній Європі була його інтернаціоналізація, що характеризувалася переміщенням центрів, активним взаємообміном ідеями, перекладом праць зарубіжних теоретиків аграризму, заснуванням міжнародних селяноцентричних організацій, проведенням міжнародних заходів аграристського змісту. Поряд із діяльністю вищезгаданих Слов'янського Союзу Селянської молоді та Слов'янського Аграрного Семінарію відзначимо робочі поїздки лідерів аграрних партій сусідніх держав до Болгарії упродовж 1919 – 1923 рр., візит А. Стамболійського до Чехословаччини, візит М. Годжі до Словенії (1924), надання Чехословаччиною політичного притулку болгарським емігрантам – членам БЗНС після падіння режиму А. Стамболійського тощо.

Потужним стимулом для зміцнення аграризму в країнах Центрально-Південно-Східної Європи стало утворене 1921 р. у Празі Міжнародне аграрне бюро (т. зв. «Зелений інтернаціонал»). Його засновниками стали аграрні партії з Болгарії, Чехословаччини, Хорватії та Польщі. Як зауважує А. Тошков, Бюро виступало противагою Міжнародній селянській раді, більш відомій як Червоний селянський інтернаціонал («Крестинтерн»)⁷⁶, що 1923 р. виникла у Москві⁷⁷. Протягом 1921 – 1934 рр. склад Міжнародного аграрного бюро вийшов за межі лише Центрально-Південно-Східної Європи, поповнившись

представниками як Румунії, Австрії, Латвії, Естонії, Греції, так і Франції, Іспанії, Нідерландів, Німеччини, Фінляндії. «Зелений інтернаціонал» випускав «Бюлетень Міжнародного Аграрного Бюро» («Bulletin of the International Agrarian Bureau»), який можна вважати єдиним в історії міжвоєнної Європи міжнародним друкованим органом політичних партій аграристської орієнтації.

РОЗДІЛ 2

АГРАРИСТСЬКІ ЗА ЗМІСТОМ ПРАКТИКИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.

2.1. Урядові аграристські практики вирішення аграрного питання у період Української революції (1917 – 1921 рр.) (С.В. Корновенко, В.П. Тельвак)

У період Української революції 1917 – 1921 рр. український аграризм був представлений також внутрішньоекономічною урядовою політикою, спрямованою на вирішення аграрного/селянського питання. Саме від того, в який спосіб та чи інша влада вирішить аграрне питання, залежало її політичне майбуття. Характер взаємин селянства з будь-якою владою багато в чому визначав конструктивну чи деструктивну спрямованість суспільно-політичної активності селянства, яка, поряд із перебігом подій на фронтах, у кінцевому результаті й визначила фінал Української революції. Фактично невдачі та поразки Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Збройних сил Півдня Росії, радянської влади значною мірою були зумовлені селянським фактором⁷⁸.

Аграрна політика стала наріжним каменем у внутрішній політиці національних та інших урядів у період Української революції 1917 – 1921 рр. За нашими підрахунками, упродовж 1917 – 1921 рр. було видано 108 нормативно-правових актів, спрямованих на вирішення аграрного питання. У період Центральної Ради – 11, Гетьманату – 27, Директорії УНР – 29, ЗУНР – 6, Білого руху Півдня Росії – 20, радянської влади – 15 тощо.

З-поміж розмаїття революційних спроб вирішити аграрне питання в Україні у 1917 – 1921 рр. привертають увагу

аграрні практики П. Скоропадського і П. Врангеля. Вони, на нашу думку, були наповнені аграристським змістом. По-перше, ці лідери розуміли селянство як активний суб'єкт історії, соціальну основу держави. У них було і відповідне ставлення до селянства, яке відображене у законодавстві й аграрній політиці. По-друге, ними аграрна політика розумілася широко, як складник внутрішньоекономічної політики, що містить соціально-економічний та суспільно-політичний компоненти. Соціально-економічна частина – проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою тощо. Суспільно-політичний аспект – форми і методи співпраці органів влади і селянства, суб'єктивізація селянства у чинній політико-правовій моделі держави.

По-третє, і П. Скоропадський, і П. Врангель шукали не монархічний, не соціалістичний, а інший – альтернативний шлях, були прихильниками інноваційної моделі розвитку сільського господарства. У їхньому розумінні – висококультурних селянських господарств. По-четверте, інструментом суб'єктивізації селянства – соціальної основи держави – для них була приватна селянська власність на землю. Остання вважалася фундаментом культури і цивілізації, непорушним принципом існування держави. Наділення селян у приватну власність землею та суттєве обмеження великого землеволодіння – наріжний камінь аграрних практик П. Скоропадського і П. Врангеля.

Так, П. Скоропадський мав на меті, отримавши владу, створити дієздатний уряд для відновлення порядку і проведення «здорових демократичних реформ»⁷⁹. Він був переконаний у тому, що «наш українець – індивідуаліст, ніякої соціалізації він не потребує. Він рішуче проти цього. ... Єдине зрозуміле для селянства гасло – земля. Стосовно волі – вони самі зневі-

рилися, але землю подати всю»⁸⁰. Звертаючи увагу на те, що селянин – власник, гетьман на цій підставі був упевнений у тому, що «ідеї більшовизму» не будуть для нього привабливими⁸¹. Зважаючи на суспільно-політичну нестабільність, соціально-економічну скруту, аграрну реформу П. Скоропадський вважав більшою мірою доцільною політично, аніж економічно. Передусім йшлося про політичні інтереси держави⁸². Останні він тісно пов'язував із користю для народу. Реформа мала здійснюватися ані демагогістичними прийомами лівих партій, ані з позицій інтересів російських поміщиків чи польських панів, а ґрунтуватися на компромісі. Отже, компроміс гетьманом вважався розумною засадою вирішення аграрного питання. За плату, на засадах приватної власності, малоземельні селяни отримували землю, визначену законом до передачі⁸³.

29 квітня 1918 р. у грамоті П. Скоропадського «До всього українського народу» йшлося про те, що приватна власність – фундамент культури і цивілізації – відновлюється вповні; дозволяється купівля-продаж землі; малоземельні селяни матимуть змогу розширити свої володіння за рахунок викуплених державою у великих власників земель⁸⁴. У заяві гетьманського уряду від 10 травня 1918 р. визначалась основна мета реформи – створення в Українській Державі «селянства здорового, забезпеченого землею і здатного найвищою мірою підняти її продуктивність»⁸⁵. 30 квітня 1918 р. у посланні до делегатів з'їзду хліборобів-демократів П. Скоропадський підтвердив раніше проголошені ідеї щодо примусового відчуження (за плату) великого поміщицького землеволодіння та розпродажу його на користь селян. 21 червня 1918 р., під час зустрічі з селянськими делегаціями Харківщини, Херсонщини, Волині, Полтавщини гетьман деталізував окремі аспекти запланованих ним нововведень. Так, зокрема, він уточнив максимальні розміри можливих селянських наділів – 25 десятин; надлишки від великого

землеволодіння мав скуповувати Державний земельний банк, який потім розподіляв би їх між селянами⁸⁶. У своїх спогадах П. Скоропадський відверто писав: «Я прихильник дрібних господарств, зокрема в Україні, і неодноразово говорив, що мій ідеал – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними високопродуктивними, приватними господарствами...»⁸⁷. Гетьман ставив собі за мету задовольнити не власні інтереси, а досягти «добробуту народу». Інструментом реалізації цих намірів мала стати аграрна реформа.

П. Скоропадським були сформульовані засади аграрної реформи. Їхній зміст: 1. передача всієї землі, окрім цукрових плантацій, лісів, земель, відведених під кінські та насінневі господарства (йдеться про племінні та сортові господарства – авт.); 2. передача землі за плату; 3. передача землі малоземельним селянам; 4. виокремлення селян на відруби, ліквідація черезсмужжя⁸⁸.

Гетьман, політично орієнтовані на його підтримку УНГ, УДХП та інші політичні партії й організації, пильну увагу приділяли кооперації. Саме вона в аграристській ідеології посідає чільне місце, розуміється як оптимальна соціально-економічна модель, в якій мінімізовано експлуатацію, оптимально представлено інтереси селянства. За спостереженнями І. Фаренія, за Гетьманату, попри несприйняття лідерами кооперації постає П. Скоропадського і запропонованої ним державної моделі, кооперативна мережа продовжувала нарощувати свої організаційно-господарські потужності. Станом на кінець 1918 р. в Україні нараховувалося від 15 до 18 тисяч кооперативів. 12 тисяч із них – споживчі кооперативи. Ними обслуговувалося 60% населення Української Держави⁸⁹.

Кооперативна система в Україні у 1918 р. залишалася потужним і динамічним фактором соціально-економічного життя Гетьманату. На думку І. Фаренія, вона забезпечувала 28-40% товарообігу країни, що було одним із найвищих показ-

ників за всю історію української кооперації⁹⁰. Піклуючись про інтереси споживачів, кооперативні підприємства намагалися не залежати від ринкової стихії й встановлювали справедливі ціни на свою продукцію⁹¹.

Отже, на наше переконання, зважаючи на викладене вище, є достатньо підстав аграрну політику гетьмана вважати такою, що носила аграристський характер⁹².

На нашу думку, за своїми політичними поглядами, враховуючи психологічні особливості натури, П. Врангель був прихильником міцної влади, стабільності, порядку, цивілізованості. Контент-аналіз змісту «Записок» барона переконує, що революцію розумів як явище «несподіване, незрозуміле». Його ставлення до більшовиків містко та лаконічно відображено фразою «принизлива влада хама»⁹³.

Магістральним напрямом внутрішньої політики уряду в економічній сфері П. Врангель вважав аграрний. Барон був свідомий того, що за «специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смуги та кризи» вирішити земельне питання у повному обсязі було не реально. У нього не викликало сумнівів і те, що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху Півдня Росії. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу⁹⁴. Тому Головнокомандувач обрав оптимальне, на нашу думку, як з економічної, так і політичної точок зору рішення: розрубати гордіїв вузол, яким стало аграрне питання. Проведення аграрної реформи, на його переконання, дозволило б поліпшити економічне становище селян, заручитися їхньою підтримкою у боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем.

Мета реформи, основні положення якої передбачалося розробити та реалізувати, була висловлена бароном чітко та лаконічно: «...підняти, поставити на ноги трудове, але міцне селянство, зорганізувати його, об'єднати і залучити до охорони порядку і державності»⁹⁵. Цим визначалася концепція вирішення Головнокомандувачем аграрного питання. Як свідчить аналіз тогочасної періодики, яка, на нашу думку, детально, з достатнім рівнем об'єктивності висвітлювала діяльність уряду, окремих політиків, не останню роль у виробленні стратегічних основ аграрної політики П. Врангеля відіграли його часті особисті зустрічі з селянами. Під час таких відвертих розмов селянство розкривалося, розповідаючи про свої прагнення, сподівання⁹⁶.

Політичне майбутнє генерал чітко пов'язував із селянством, із його приватною власністю на землю. Зокрема, він наголошував: «Мною окреслено ряд заходів, спрямованих на те, щоб якомога більше землі відійшло на правах приватної власності тим, хто вкладає у неї свою працю. Дрібному селянину-власнику належить сільськогосподарське майбутнє..., велике землеволодіння віджило свій вік»⁹⁷. Користуючись нагодою, він прагнув «... у Криму, хоча б на цьому клаптику, зробити життя можливим. Показати... ось у вас там комунізм, тобто голод і надзвичайна, а тут іде земельна реформа, запроваджується волосне земство, лад, свобода... Ну, словом, дослідне поле...»⁹⁸.

Концепція П. Врангеля стосовно засад, на яких повинна ґрунтуватися аграрна реформа, у закінченій формі була представлена у листі на ім'я начальника Цивільного управління Ради при Головнокомандувачу ЗСПР Г. Глинки у 20-х числах березня 1920 р. (Рада при Головнокомандувачу ЗСПР – цивільний виконавчий орган влади на території білого Криму, прототип Уряду Півдня Росії, створеного 6 серпня 1920 р. у Севастополі). У листі Правитель Півдня Росії виклав

одинадцять пунктів засад, на яких, на його думку, повинно ґрунтуватися законодавство аграрної реформи. Перше. Земля на правах приватної власності, закріпленої відповідним нормативно-правовим актом, повинна належати тому, хто її обробляє. У зв'язку з цим вона не може бути предметом торгівлі, «експлуатації через оренду». На практиці це означало, що влада визнає селянські самозахоплення як факт, що має місце, і юридично його закріплює. Друге. Держава брала на себе зобов'язання оберігати «народне надбання», контролювати, щоб земля оброблялася правильно, не виснажувалася, не була без обробітку. У такий спосіб ставилося питання про дотримання агрокультури та агротехнології. Третє. Обсяги земель, що не відходили у власність селянам, визначалися з урахуванням запасів землі, щільності населення, специфіки господарювання, властивих конкретно взятій місцевості. Четверте. Всі землі, незалежно від їхньої належності, які перевищували визначені для кожної місцевості норми, відчужувалися у земельний фонд. Із нього, за окремо визначену плату, додатковими площами угідь наділялися малоземельні та безземельні. У цьому пункті П. Врангель конкретизував зміст досі розмитого поняття «здорове селянство». Під ним розумілося і безземельне, і малоземельне, а не лише «куркулі», як писала радянська історіографія. П'яте. Максимальні розміри угідь, враховуючи регіональні відмінності, залишалися у висококультурних та зразкових господарствах. Як і П. Скоропадський, П. Врангель не наважився на руйнацію таких господарств. Шосте. Право власності на землю закріплювалося кріпосними актами та закладними, укладеними на загальних підставах. У такий спосіб держава фактично гарантувала недоторканість приватної власності селян на землю як інституту. Сьоме. Отримувач землі сплачував за неї державі ціну, визначену з урахуванням регіональних відмінностей. Восьме. Кожного отримувача землі обкладали щорічним

поземельним податком із урожаю у розмірі, встановленому земельною комісією. Дев'яте. Із коштів, сплачених селянами за землю, утворювався державний фонд. У подальшому держава усувала селян із розрахункових операцій із поміщиками, сама відшкодовували останнім із цього фонду збитки, котрих зазнали великі землевласники у зв'язку з відчуженням. Отже, держава перебирала на себе посередницькі функції, упереджуючи конфліктність, яка обов'язково мала б місце між селянами та поміщиками. Десяте. Розміри угідь, їхня вартість, ставка поземельного податку визначалися повітовими земельними комісіями та узгоджувалися і затверджувалися «Головною Земельною Комісією». Одинадцять. Затверджені правила проведення аграрної реформи передаються повітовим земельним комісіям для їхньої реалізації на місцях під контролем «Головної Земельної Комісії»⁹⁹.

Таким чином, констатуємо, що у 20-х числах березня 1920 р. П. Врангель мав власну чітку концепцію сутності аграрної реформи, викладену ним у листі на ім'я Г. Глинки. На відміну від свого оточення, її він розумів широко. Складниками аграрної реформи були: покращення стану сільського господарства як галузі економіки; упорядкування відносин землекористування/землеволодіння на основі легалізації селянських самозахоплень; поліпшення агрокультури; спрямування селянської ініціативи у конструктивне державне річище; налагодження взаємовигідного для селян та інших категорій населення товарообміну, пом'якшення, якщо не усунення, в такий спосіб негараздів із продовольчим забезпеченням армії та біженців; ідеологічний або морально-психологічний аспект: вирвати з рук більшовиків ідеологічну зброю; по-новому переконати селян у тому, що врангелівці справді опікуються їхніми проблемами¹⁰⁰.

Таким чином, український аграризм періоду Української революції 1917 – 1921 рр. був представлений аграристськими

за змістом урядовими практиками П. Скоропадського і П. Врангеля з вирішення аграрного питання аграрною політикою П. Скоропадського, П. Врангеля. Їхні аграрні реформи спрямовувалися на задоволення соціально-економічних інтересів селянства, зміцнення його правового статусу. В обох випадках селянство розглядалося соціальною основою державності, його інтереси розумілися як державні.

2.2. Селянські аграристські підходи та практики вирішення аграрного питання у період Української революції 1917 – 1921 рр. (В. С. Лозовий)

У сучасній Україні відбуваються складні процеси реалізації аграрної реформи, запровадження ринку сільськогосподарської землі. Для якісного втілення вказаної реформи в Україні важливо не лише вивчити напрацювання інших країн, а й потужний конструктивний досвід, який наша країна мала в різні періоди своєї історії, зокрема й у революційну добу 1917 – 1921 рр.

Селянознавчі та аграрні теми є традиційним сегментом вітчизняного історіографічного процесу. Однак деякі проблеми не отримали відповідного осмислення та розвитку. Тому серед важливих напрямів подальшого дослідження історії Української революції 1917 – 1921 рр. є з'ясування селянських аграристських підходів та практик вирішення аграрного питання в контексті суспільно-політичної моделі українського аграризму.

У соціальній структурі українського суспільства Наддніпрянщини на початку ХХ століття домінувало селянство. Характерною рисою аграрних відносин в Україні була наявність великого поміщицького землеволодіння й селянського малоземелля, що спричиняло соціальне напруження. Орієнтовно 19% українських селян, зайнятих у сільському господарстві, були безземельними¹⁰¹.

У період Української революції 1917 – 1921 рр. селянство стало суб'єктом політичного процесу і вагомо подало свій голос щодо розв'язання найважливішого для себе питання – аграрного. Суспільно-політична модель українського аграризму була альтернативою буржуазно-капіталістичній та більшовицько-комуністичній моделям, «третім», «окремим» селянським шляхом розвитку суспільства¹⁰².

Під селянськими аграристськими підходами та практиками вирішення аграрного питання ми розуміємо діяльність селянства як суб'єкта суспільно-політичного процесу, що має намір вирішити аграрну проблему згідно зі своїми соціально-економічними інтересами та відповідно до історично сформованих ментальних настанов.

Для адекватного розуміння системи світоглядних і певною мірою ідеологічних поглядів селянства розглянемо суспільні цінності та ідеали, які воно сповідувало. Пояснити феномени селянської поведінки можуть його погляди на власність, передусім на землю. У свідомості селян вкладена праця цінувалася вище юридично закріпленого державними (для селян – панськими) законами права приватної власності¹⁰³. Вони стверджували, що земля «ніким не зроблена, а створена Богом», поміщики захопили землю і користуються працею селян¹⁰⁴. Тому власність панів на землю, які на ній не працюють, не справедлива. Селянський світогляд завжди мав на увазі, що земля, якою володів поміщик протягом століть, оброблялась «працею та потом» багатьох поколінь хліборобів села і акумулювала в собі усю сукупність їх трудових зусиль. Селяни добре розуміли цей матеріальний зв'язок із попередниками і вважали, що в майні поміщика об'єктивувався додатковий продукт, створений їхньою працею та працею їхніх дідів-прадітів. Це сформувало стійке переконання, що поміщицькі багатства по правді й праву повинні належати селянам, стало своєрідним селянським ідеологічним обґрунтуванням потреби

експропріації землі у поміщиків та передачі її хліборобам-трударям.

Свідомість селянства детермінувала відносини власності з існуючими державними інституціями, з відносинами влади. Зі зміною останніх, повинні змінюватися й відносини власності. Коли після революції 1917 р. старий лад розвалився, його складові – репресивність влади, сплата податків, приватна власність на землю поміщиків – перестали сприйматись як легітимні у селянській свідомості.

У червні 1917 р. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд проголосив соціалізацію землі й ухвалив постанову домагатися скасування приватної власності на землю і передачу її без викупу українському земельному фонду для подальшого розподілу серед незаможних селян¹⁰⁵. Водночас, розпочалася велика суспільна дискусія з приводу впровадження соціалізації. Одні відзначали, що український селянин «більш-менш власник і йому хотілось» би мати право власності на землю. Інші стверджували, що соціалізація забезпечить соціальну справедливість на селі¹⁰⁶.

На початковому етапі революції, коли есерівська пропаганда тільки набирала оберти, селяни, за давніми традиціями, виступали за сімейне землеволодіння або користування, але з обов'язковим зазначенням принципу особистої праці. Констатуємо й таку обставину, яка, на нашу думку, суттєво вплинула на ставлення селянства до аграрної політики різних урядів: народна правосвідомість чітко не розрізняла понять «власність», «володіння», «користування»¹⁰⁷. Для селян усі ці поняття зливалися в одне: мати шматок землі для забезпечення існування своєї родини.

Самоочевидно, що значна частина українських селян, не маючи досвіду громадівського переділу землі, віддавали перевагу індивідуальному землеволодінню. Однак надалі, під тиском політичних та соціально-економічних обставин, їх погляди еволюціонізували. До цього спонукала динаміка

революційних подій після Лютого 1917 р., оскільки шалену пропагандистську кампанію популяризації ідеї соціалізації розгорнули українські та російські есери. Розроблені ними засади аграрних перетворень затверджували численні селянські з'їзди різних рівнів і фактично легітимізували у свідомості широкого загалу соціалізацію землі як вияв селянських прагнень. У соціалістичній пресі, на мітингах та зібраннях доводилося, що соціалізація найкраще відображає інтереси селян.

До того ж мала місце специфіка соціально-економічної диференціації селян. Всередині громади ширився розкол за майновою ознакою на багатих і бідних, на тих, хто мав землю та тих, хто прагнув її мати¹⁰⁸. Самоочевидно, що ці два шари селянської громади мали цілком протилежні орієнтації щодо вирішення аграрного питання. З поширенням демократизації та усуненням адміністративного тиску неможливі та середняки, перебуваючи у більшості, могли ухвалювати рішення, які ставали рішеннями сходу, тобто усієї громади і обирати своїх представників на різноманітні з'їзди, які й голосували за соціалізацію.

Селяни-дрібні землевласники боялися соціалізації, оскільки вважали, що у них можуть забрати зароблену і куплену важкою працею землю. Газета «Селянська спілка» стверджувала: «Найгірше помирити із соціалізацією землі тих дрібних землевласників, хто тяжкою працею, не визискуючи другого, здобув собі десяток десятин землі і держиться її зубами й руками. Найбільше хвилювання і турбот на селі через земельне питання у той частини селян, які володіють клаптями 10-25 десятин землі...»¹⁰⁹.

Преса констатувала парадоксальну ситуацію на селі: український селянин-індивідуаліст, тобто власник, на своїх форумах підтримував соціалізацію, тобто скасування приватної власності. Таке становище можна пояснити пропагандою тези, що власність на землю «вносить отруту в життя селянина».

Щоб придбати землю, хлібороб тяжко трудиться і «не бачить просвітку». Коли він буде знати, що його діти й так будуть мати землю, тобто користуватися нею, то це внесе в його душу спокій і певність у тому, що він не вмере голодною смертю. Селянам доводило, коли не буде власності, то кожен стане «хазяїном землі, а не наймитом, половинщиком або робітником за сніп»¹¹⁰. Останнє твердження мало для селянської ментальності особливу вагу, тому звучало достатньо переконливо.

Своєрідним звичаєво-правовим обґрунтуванням повернення землі селянам був домінуючий у селянській свідомості принцип «захватного права» поміщиками землі¹¹¹. Відповідно хлібороби почали самі захоплювати і ділити приватновласницькі землі. Регіональні земельні управи пояснювали аграрний рух тим, що серед селян міцно вкорінилося поняття, що нібито земля, яка не може бути оброблена власною, особистою працею, повинна бути «відчужена в розпорядження безземельних та малоземельних»¹¹².

У листопаді 1917 р. Центральна Рада Третім Універсалом скасувала право власності на землю і проголосила її всенародним надбанням¹¹³. Основним принципом аграрної ідеології Центральної Ради був іманентний селянській психології принцип особистої праці, на якому особливо наголошувалося у відозвах та інструктивних документах української влади. Відтак зазначалося, що власність касується лише для тих, хто «сам своїми руками не працює». Водночас землевласників, які мають земельні площі менші 50 десятин, тобто «в розмірах трудового господарства Універсал не зачіпає. Така трудова власність не скасована, а остається як була» до Установчих Зборів¹¹⁴. Обговорення у грудні 1917 р. аграрного закону УНР на засіданні Центральної Ради, де представники селянства різко виступили проти запропонованої дещо меншої трудової норми у 40 дес.¹¹⁵, свідчить про те, що норми залишеної власникам землі у 40-50 дес. селяни вважали несправедливими.

Селяни висловлювалися здебільшого за передачу землі у подвірно-спадкове, безстрокове постійне користування, хоча висувалися пропозиції наділяти землю на 10-15 років¹¹⁶. Водночас, майже повсюдно українське селянство виступало проти спільного господарювання на землі¹¹⁷.

Заможні селяни і частина середняків поставилися до аграрної реформи Центральної Ради «з недовірою, а то й вороже», бо вважали, що втілення її в життя може закінчитися «господарською катастрофою»¹¹⁸. В окремих регіонах, де заможних селян була значна кількість, вони рішуче виступили проти впровадження в життя земельних перетворень.

Непевність у земельній справі призвела до значного зменшення посівних площ навесні 1918 р. Хлібороби не знали, чи ділянка землі залишиться у їхньому користуванні, чи надалі буде перерозподілятися всередині громади. Селяни прагнули визначеності, в них проявлявся могутній інстинкт індивідуального господаря–землевласника. Регіональні адміністрації доповідали у Київ, що «багато шкодить непевність в земельній справі, хоч селянство поділило землю, не знає чи це буде його власність, чи ні...» і що до місцевих органів влади приходили багато селян і заявляли, щоб землі давати «хоч менше, але у власність»¹¹⁹.

Спостерігався цікавий феномен: свідчення про бажання селян щодо переходу землі у приватну власність містилися у звітах місцевих органів влади, але фактично не зустрічалися у рішеннях губернських та повітових селянських з'їздів, які мали б висловити та зафіксувати аграрні прагнення селянства і легітимізувати їх у суспільній свідомості для подальшого втілення в життя.

На нашу думку, це парадоксальне явище свідчить про боротьбу між іманентним селянській натурі прагненням до приватної власності й баченням соціальної справедливості, що поширювалося есерівською пропагандою. Ідеал соціальної справедливості російської громади «рівняти всіх» прище-

плювався на український ґрунт. Не лише безземельне та мало-земельне, але й середнє селянство підпадало під його вплив, оскільки у їх розумінні аграрна рівність і користування декількома десятинами для забезпечення біологічного існування сім'ї було кращим суспільно-економічним ладом, ніж існування високопродуктивних господарств з великою кількістю землі. У цьому випадку для українського селянина стояло питання не так власності (якої він бажав), як справедливості. Шлях до другої вів через скасування першої, тому що втілення вимоги справедливості призводило до отримання землі, оскільки її «надлишки» у власників потрібно було перерозподіляти. У такій ситуації спостерігаємо типову селянську «хитрість», що й визначило парадоксальність їх поведінки: щоб отримати у власність землю собі, хлібороби підтримували скасування приватної власності поміщиків.

Мала місце ще одна обставина – регіональна різниця у землеволодінні. Якщо з Лівобережжям та Півднем все зрозуміло, оскільки там, на сходах селяни ухвалювали присудити про перехід землі в громадське користування, то щодо Правобережжя постає питання: невже селяни, які мали землю в індивідуальному володінні, які віками мріяли отримати хоча б ще декілька десятин у власність, погоджувалися на соціалізацію і бажали, щоб їх власність стала загальнонародним добром? Парадоксально, але факт – селяни Правобережжя майже не проголошували на з'їздах та сходах, що бажують землю у приватну власність. Відтак, на нашу думку, українські селяни регіонів з переважаючим індивідуальним землеволодінням сприймали соціалізацію лише як перехідний етап – етап експропріації землі у поміщиків, а надалі сподівались отримати землю і через механізм спадкового землекористування фактично зробити її своєю приватною власністю. Отже, при здійсненні аграрної реформи селяни Правобережжя очікували не скасування власності, а передусім зміни власника, ідеологічним обґрунтуванням чого, як зазначалось, мав стати прин-

цип особистої праці. Селяни-громадівці, обстоюючи передачу сільській громаді приватновласницьких земель, з заборонаю їх продажу, сподівалися, що розподілені ділянки будуть у їх користуванні практично назавжди.

Вчені-етнографи, які досліджували у 20-х роках ХХ ст. феномен захоплення селянами поміщицької землі в період революції 1917 – 1921 рр. з точки зору звичаєвого права писали: «Революція дала селянам спромогу фактично повернути землю, але революційний спосіб заволодіння не вважали селяни за цілком легальний. Сумлінне почуття, правну свідомість не було цілком заспокоєно; факт захоплення селяни все ж таки відчували, не зважаючи на декрети перших часів революції про право всіх трудящих на землю. Очевидячки, ще довго тут змагалися традиції віків, що встановили були форми придбання землі, з новими нормами, – але перемогла традиція, що дала певні звички, елемент криміналу, що відчувалось у захоплені землі як через окремих осіб так і цілих громад не заспокоював доти, аж поки оформлено постановою земвідділу про закріплення землі, надавши йому юридичної сили»¹²⁰. Тобто, захопивши поміщицькі землі, які селяни й так вважали своїми, все ж вони прагнули юридичного оформлення цього факту.

Невдоволення власників використала Українська демократично-хліборобська партія і провела 7 квітня 1918 р. у Лубнах хліборобський з'їзд шести повітів Полтавщини. Це представницьке зібрання (більше 2000 делегатів) визнало руйнівною для господарства аграрну політику уряду УНР і висунуло вимогу відновити приватну власність на землю. Хліборобський форум запропонував свої засади аграрних перетворень: залишити великим господарствам певний мінімум землі, а решту передати малоземельним селянам в оренду. Делегації з аналогічним вимогами прибували до Києва з різних регіонів України¹²¹. Однак ця частина сільського населення не була почута Центральною Радою та урядом УНР.

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського було відновлено приватну власність на землю. У всіх заявах вищих органів влади наголошувалося, що основним завданням аграрної політики є захист і зміцнення дрібної земельної власності, «задовольнити потребу в землі малоземельних та безземельних хліборобів»¹²². Декларувалося, що селяни зможуть збільшити свої господарства шляхом придбання землі, викупленої державою у великих землевласників після встановлення законом певного граничного розміру землеволодіння.

Гетьманський уряд відновлював законність і зовсім не звертав уваги на те, що за рік революції круто змінилась психологія селянських мас. Селянство вважало цілком законним та справедливим попередній аграрний розподіл на свою користь і сподівалося сприятливого для себе вирішення земельної проблеми. Натомість владою активно проводилася політика повернення землі та майна колишнім власникам-поміщикам, що викликало селянські заворушення та повстання.

У період Директорії, яка повернулася до політики соціалізації землі, вбачається чітка тенденція до зміни аграрних підходів селянства. Місцева влада УНР відзначала «перелом настрою селянства, яке повернуло від соціалізації в бік вічного володіння землею», і що селянин «землю бажає мати тільки у власність»¹²³. На своїх сходах та з'їздах воно все частіше висловлювало побажання отримати землю у володіння і за викуп державі. Якщо селяни і висловлювалось проти приватної власності на землю, все ж наполягали, що вона повинна перебувати у індивідуальному спадковому користуванні членів певної родини¹²⁴, тобто, це мало чим відрізнялось від приватного володіння. Селяни висловлювалися за таку аграрну реформу, за якої земля мала наділятися кожному господарству окремо, і виступали проти одержавлення землі й колективного господарювання, яке пропагували більшовики та частина есерів.

Селяни побачили, що за весь час аграрних перетворень їх статус як землекористувачів, так і не визначився. Землю то давали, то забирали. Тоді прагматичний розум селянина став схилитися до купівлі землі та встановлення приватної власності на неї. Селяни стверджували, що державі за землю охоче заплатять¹²⁵. Це дало б селянинові впевненість землевласника та призвело б до відновлення продуктивних сил на селі. Але соціалісти в уряді УНР дотримувалися своїх доктрин, не звертаючи уваги на настрої селянства та політичну доцільність зміни аграрної політики на більш адекватну соціально-економічній ситуації на селі.

Таким чином, на селянські аграристські підходи та практики вирішення аграрного питання і аграрно-революційний процес на селі впливали такі важливі чинники:

1. історично сформовані ментальні настанови селянства щодо вирішення аграрного питання (заперечення власності непрацюючих елементів і переконання, що «земля Божа», а володіти нею повинен той, хто на ній працює»);

2. схильність селянства до індивідуального землеволодіння чи землекористування;

3. домінування у політичному просторі соціалістичних партій, які потужно поширювали свою ідеологію (пропаганда і агітація за соціалізацію землі);

4. динаміка політичних змін, постійні зміни влад, які по-різному бачили вирішення аграрної проблеми і жодна не змогла втілити аграрну реформу.

Оскільки суспільно-політична модель українського аграризму була альтернативою буржуазно-капіталістичній та більшовицько-комуністичній моделям, «третім», «окремим» селянським шляхом розвитку суспільства, можна визначити такі критерії аграристської сутності підходів та практик із розв'язання аграрної проблеми в період революції 1917 – 1921 рр.: якщо брати більшовицько-комуністичну модель – це заперечення одержавлення землі та колективного господарювання на ній;

якщо брати буржуазно-капіталістичну модель – це заперечення великої приватної власності на землю.

У хліборобській ментальності фундаментальною засадою володіння чи користування землею була особиста праця на ній. Основними селянськими аграристськими підходами та практиками із вирішення аграрного питання у період революції 1917 – 1921 рр. були:

1. збереження дрібної селянської приватної власності на землю;

2. передача землі у пожиттєве користування з правом успадкування (що у розумінні селянства було близьке до права приватної власності крім можливості землю продавати).

Водночас, значною частиною селянства соціалізація вбачалася як певний перехідний період до приватної власності, яка мала пройти такі етапи: конфіскація землі у поміщиків – передача її селянам у довічне користування – легітимізація селянської приватної власності на цю землю.

Протягом революційного періоду 1917 – 1921 рр. спостерігається динаміка зміни селянських аграристських підходів та практик вирішення аграрної проблеми від політики соціалізації базованої на відмові від приватної власності на землю, безоплатної реквізиції землі у власників та передачі її селянам у користування, до схиляння селянського загалу отримати землю у приватну власність за викуп державі.

2.3. Революційність селянства країн Центральної та Південно-Східної Європи, України (Ю. Г. Пасічна)

Початок ХХ ст. ознаменувався значними соціально-економічними, суспільно-політичними, етнонаціональними трансформаціями в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Проблеми, що постали та потребували нагального вирішення, були зумовлені впливом Першої світової війни та внутрішніми конфліктами. Однією з актуальних проблем була

аграрна. Пошук шляхів її вирішення та аграрні зміни докорінно вплинули на перебіг світової історії. У контексті цих змін доречно виокремити новий феномен – аграризм. Український аграризм був одним із варіантів центрально-південно-східно-європейського аграризму.

Сільське господарство складало основу болгарської економіки. Частка сільського населення складала 80,1%. Основу соціальної структури селянства складало малоземельні та бідняки. У 1908 р. у Болгарії нараховувалося понад 225 тис. власників, у розпорядженні яких було 182 478 га (розмір одного землеволодіння складав менше 2 га). Разом із тим, 215 власників володіли 155 000 га (розмір кожного такого господарства складав понад 300 га)¹²⁶. Найбільш чисельними були господарства, які можна назвати середняцькими. У 1908 р. кількість таких господарств становила 172 тис., у їх розпорядженні були наділи розміром від 5 до 10 га¹²⁷.

На початку ХХ ст. селянство Болгарії перебувало у складному соціально-економічному становищі: збільшення податків, борги перед державою та лихварями, проблема забезпечення сільськогосподарською технікою господарств, тяжкі умови орендної платні тощо. Виплату зовнішніх боргів держава поклала на плечі селянства. Державний податок у 1911 р. зріс удвічі, порівняно з 1901 р. Іпотечний борг селянства банкам та приватним особам у 1911 р. складав 38 млн левів, порівняно з 11 млн левами в 1901 р. Головним сільськогосподарським знаряддям малоземельного селянства та бідняків було рало. За статистичними підрахунками, в 1910 р. у розпорядженні тисячі господарств перебувало в середньому 849 рал, 231 плуг, 2 сіялки, 14 жатських машин, 2 молотилки¹²⁸. Найбільше селянство Болгарії потерпало від умов, що ставили лихварі. У багатьох випадках селяни за борги змушені були віддавати лихварям ½ урожаю¹²⁹.

Орендні умови також були тяжкими. До оренди часто зверталися селяни, які мали наділи близько 3 га та орендували

розміри не більше 5 га. Найтяжчою була натуральна оренда, умови якої полягали в тому, що часто половину урожаю чи навіть 2/3 забирав власник землі. Окрім натуральної оренди була також відробіткова. До неї зверталися селяни, які працювали на експорт. Такі господарства були забезпечені сільськогосподарською технікою та зверталися до залучення найманої праці¹³⁰. Підтвердження скрутного економічного становища селянства маємо у звітах сільськогосподарських інспекторів: «Становище нашого землевласника... у більшості випадків критичне. Селяни працюють від зорі до зорі, не отримуючи за свою працю і найнеобхіднішого»¹³¹.

За таких складних соціально-економічних умов селянські господарства банкрутували, а селяни змушені були шукати заробітків. Розорення зазнали не лише господарства, у розпорядженні яких було менше 2 га землі, але й господарства розмірами від 5 до 10 га. Зі складу соціальної структури селянства виокремилися сільськогосподарські робітники, які у зв'язку зі складною ситуацією в промисловості, змушені були йти працювати до заможного селянства. Загальна чисельність сільськогосподарських робітників в 1910 р. складала 190 тис, із них 90 тис – постійних робітників¹³². Умови праці були вкрай тяжкими: робочий день тривав 14 – 16 годин, оплата праці була мізерною, праця жінок оплачувалася вдвічі менше.

У сільському господарстві Польщі було зайнято близько 65% населення¹³³. Соціальна структура сільського населення Польщі на початок ХХ ст. поділялася на заможне селянство – 14,5 млн (53,2%)¹³⁴, середняків – 1,8 млн осіб (6,6%), середняків – 5,5 млн (20,2%) та малоземельне селянство – 7,2 млн (26,4%). Основу складали дрібні господарства до 5 га, що становили 2/3 усіх селянських господарств. У розпорядженні заможного селянства (понад 100 га) перебувало 44,8% усіх земель, середняцькі господарства розпоряджалися 27,3% земель, а в розпорядженні малоземельного селянства – 11,2% земель¹³⁵. 1,3 млн селянства не мало земельних наділів, тобто

були безземельними. Великим земельним власником у Польщі була католицька церква, у розпорядженні якої перебувало 229 тис. га (кожний наділ складав понад 50 га)¹³⁶.

Аграрні проблеми селянства Польщі були зумовлені впливом Першої світової війни, використанням застарілої техніки, низькою продуктивністю праці, не використанням добрив, застарілою системою обробітку землі¹³⁷.

У сільському господарстві Чехословаччини на початку ХХ ст. було зайнято 39,57% населення¹³⁸. Соціально сільське населення Чехословаччини на початку ХХ ст. поділялось на дрібних, середніх і заможних¹³⁹. Аграрні проблеми, які постали перед новоутвореною державою, були подібними до тих, які постали перед іншими слов'янськими країнами: до наслідків Першої світової війни додалися недостатня кількість продуктів харчування як для сільського, так і для міського населення.

Аграрні проблеми Чехословаччини не стали новим явищем для новоутвореної держави. Чеські та словацькі землі на рубежі ХІХ – ХХ ст. розвивалися нерівномірно, зокрема і в аграрній сфері. До кінця ХІХ ст. чеському суспільству вдалося подолати аграрну кризу і сільське населення активніше почало вирощувати зернові, картоплю, хміль, буряки¹⁴⁰. Однак держава не змогла проконтролювати нерівномірне збагачення населення і чисельність найманих сільських робітників, а отже – зростання малоземельних та безземельних селян. Загальний відсоток найманих робітників у містах та селях склав 57% всього населення¹⁴¹.

У Словаччині на рубежі ХІХ – ХХ ст. переважало велике землеволодіння, що територіально охоплювало більше третьої частини всіх земель. Тому мали місце проблеми недостачі землі, розорення селянських господарств та міграція сільського населення до Угорщини, Австрії, США та частково Росії, експлуатація сільського населення у вигляді різних форм відробітків, різні форми оренди сільськогосподарських земель, які були непосильні для селянства (наприклад, здольщина,

спільщина тощо)¹⁴². Об'єднання чеських та словацьких земель не сприяло розвитку сільського господарства. Протягом першої третини ХХ ст. спостерігається збагачення великих землевласників та збіднення дрібних селянських господарств Словаччини, які не здатні були витримати ринкової конкуренції великих чеських промислових центрів¹⁴³.

На початок ХХ ст. в аграрному секторі Наддніпрянської України було зайнято 2/3 сільського населення. Наприклад, у 1917 р. із 31214,5 тис. мешканців дев'яти Наддніпрянських українських губерній 24237,3 тис осіб були селянами (77,7%)¹⁴⁴. За підрахунками Ю. Котляра, у розпорядженні селян перебувало 28 млн дес. землі, або 64% усієї загальногосподарської земельної площі. У регіональному поділі на кожне селянське господарства припадало: на Правобережжі – 5,4 дес., на Лівобережжі – 6,8 дес., на Півдні – 8,5 дес.¹⁴⁵ Водночас розміри поміщицьких господарств у середньому становили 1740 дес. на господарство¹⁴⁶.

Селянство Наддніпрянської України також перебувало у складному соціально-економічному становищі: 1) об'єктивні процеси утвердження ринкових відносин у сільському господарстві, до яких селяни не були готовими; 2) збереження залишків пережитків кріпацтва, а особливо відробітки, які були для селян досить дошкульними. Найпоширенішими були відробітки за землю, орендовану селянами в поміщиків; 3) виконання на користь поміщиків і держави численних натуральних та грошових повинностей. Найбільш відчутними з-поміж них залишалися викупні платежі. Через хронічну платіжну неспроможність селяни з року в рік недосплатували 10, 20 і більше відсотків визначеної суми платежу, що призводило до зростання суми недосплат; 4) неврожайні роки, які повторювалися в Росії з періодичністю в 3 – 4 роки¹⁴⁷; 5) брак робочих рук на селі. До армії в роки Першої світової війни було мобілізовано близько 4 млн чоловічого населення села; б) до весни 1917 р. третину коней у селян було реквізовано для потреб армії¹⁴⁸. На плечі селян також тягарем лягли продовольчі

реквізиції на потреби армії, узаконені 29 листопада 1916 р.¹⁴⁹; 7) різке зменшення постачання села сільськогосподарським інвентарем, технікою, такими простими, однак необхідними для селян знаряддями праці, як серпи і коси. На початок 1917 р. кожне друге селянське господарство не мало орних знарядь праці, до того ж було змушене наймати робочу худобу, оскільки власної також не мало¹⁵⁰. 88,46% бідняків і середняків не мали достатньої кількості землі, 88,1% – робочої худоби, 84,2% – корів, 44,9% – реманенту¹⁵¹. Якщо в розпорядженні поміщицького господарства було 17 коней і 24 голови великої рогатої худоби, то бідняцького – 1,2 коня і 1,5 голови великої рогатої худоби¹⁵². С. Маслов – один із лідерів соціалістів-революціонерів – причину селянських виступів вважав малоземелля селянства: «Земельна потреба стоїть по всій країні»¹⁵³. За підрахунками К. Кононенка, безземельне і малоземельне селянство України складало загалом 78%¹⁵⁴.

Мобілізація населення, нестача робочих рук, знарядь праці тощо призвели до різкого зменшення урожайності. Наприклад, на Полтавщині, порівняно з 1913 р., у 1917 р. урожайність жита у селянських господарствах зменшилася з 78 до 48 пудів, озимої пшениці – з 97 до 37 пудів, ярої пшениці – з 67 до 46 пудів, ячменю – з 79 до 48, вівса – з 80 до 52 пудів тощо¹⁵⁵. Однак, незважаючи на зменшення врожайності на території України в селянських господарствах, вивіз фуражу та продовольства для потреб армії лише зріс.

Окрім того, у селянських господарствах була низька культура землеробства. Здебільшого земля у селянських господарствах оброблялася трипільною і багатопільною системами тощо¹⁵⁶. Урожайність землі у селянських господарств була в половину нижчою, ніж у поміщицьких та заможних селянських господарствах. Зважаючи на це, селяни змушені були орендувати орні землі. Наприклад, у Харківській губернії ціна оренди на початку 1917 р. була 20 крб 20 коп за десятину¹⁵⁷.

За дослідженнями Ю. Котляра, В. Малькіна та І. Куташева, майнова диференціація селянських господарств у 1917 р. була такою:

Таблиця 1

Селянські господарства України (1917 р.)^{158 159 160}

Селянські господарства	за Ю. Котляром	за В. Малькіним	за І. Куташевим
Без власного посіву	700 тис.	625 тис.	633 тис.
3 посівом до 1 десятини	–	616 тис.	625 тис.
3 посівом від 1 до 3 дес	800 тис.	647 тис.	657 тис.

У великих землевласників, що становили 0,8% населення, перебувало 40% загального земельного фонду, тоді як в 57,6% мало- та середньозаможного селянства – 11,5% земельного фонду¹⁶¹.

На початку 1917 р. в умовах Першої світової війни на селі спостерігаємо суперечності, що загострювали ситуацію. Наприклад, масовими були випадки, коли заможні селяни відкупалися від призову до армії, тоді як у бідних забирали єдиного робітника¹⁶². Тому конфронтація з-поміж різних верств селянства дедалі посилювалася. Ситуація погіршувалася також і тим, що заможні господарі винаймали робітників. Щоб хоч якось поліпшити своє матеріальне становище, селяни поєднували працю в сільському господарстві з заробітками у промисловості та орендою земельних ділянок. Орендна плата була занадто високою для селянина¹⁶³. Селянство України орендувало 3,9 млн дес. поміщицької землі, за яку сплачувало щорічно 60 млн крб.¹⁶⁴ Така вартість оренди складала половину вартості річного прибутку. Зрозуміло чому не всі селянські господарства могли дозволити собі орендувати земельні ділянки. Тому під загрозою банкрутства перебували бідняцькі та середняцькі господарства¹⁶⁵. До всього цього кількість господарств зростає, тому земельних наділів не вистачало для забезпечення потреб всього сільського населення.

Складне аграрне становище селянства країн Центральної та Південно-Східної Європи, на думку більшості дослідників, стало поштовхом до об'єднання селянства в різні організації та рухи для обстоювання своїх прав. Наприклад, у Чехословаччині – це була Республіканська партія села або Аграрна партія, у Польщі – Польське строніцтво людове (ПСЛ) «П'яст», у Болгарії – Болгарський землеробський народний союз (БЗНС)¹⁶⁶. В основу політичних програм зазначеними партіями були покладені ідеї аграризму. Ідеї українського аграризму знайшли своє представлення у програмах Української народної громади, Всеукраїнського союзу хліборобів-власників, Української народної партії¹⁶⁷ тощо. Основними положеннями аграризму є такі: утвердження селянської приватної власності на землю, протиставлення міста та села, другорядна роль промислового сектора, ідеалізація економічної функції кооперації тощо¹⁶⁸. Ці принципи лягли в основу так званого «третього» – селянського шляху розвитку суспільства. Ідеальним майбутнім вважалася «селянська кооперативна республіка»¹⁶⁹.

На нашу думку, звернення фокусу політичних діячів до розробки можливих шляхів вирішення аграрних проблем актуалізувалося завдяки суспільно-політичній активності селянства. Г. Матвеев, звертаючись до аналізу чеського та польського аграризму, одним із фундаторів цієї концепції називав А. Жабко-Поповича¹⁷⁰, який, на нашу думку, влучно характеризував селянство як активного учасника соціально-економічного життя держави: «... сільське господарство і землевласники складають певний окремий самостійний господарський і духовний світ, який має надзвичайно сильний вплив на стан економічного, суспільного, політичного, культурного і морального життя всього народу. Ідея аграризму тоді отримує свою реалізацію, коли враховані інтереси і обґрунтовані вимоги як самого сільського виробництва, так і зайнятого в ньому населення, а також, коли цьому населенню

забезпечено в суспільному, культурному і політичному житті народу таке місце, яке йому «по праву» належить¹⁷¹».

О. Франкенбергер – один з ідеологів чехословацького аграризму – був переконаний, що селянство самостійно не здатне вирішити всі свої аграрні проблеми. Він доводив, що лише активна участь держави у вирішенні цих процесів здатна зрушити вирішення аграрних проблем. Це, на думку вченого, можна зробити шляхом впливу селянства на органи влади для обстоювання інтересів селянства, наприклад, аграрною партією¹⁷².

Суспільно-політична активність селянства Польщі посилюється навесні – влітку 1919 р.¹⁷³ Виступи селянства були спричинені значною мірою бажанням малоземельного селянства вирішити аграрні проблеми шляхом проведення аграрної реформи. Селянські виступи характеризувалися самочинним захопленням земель та сільськогосподарських знарядь¹⁷⁴. Тому уряд протягом 3 липня – 10 липня 1919 р. змушений був звернутися до обговорення аграрних змін у державі.

На сторінках «Зеленого штандарту» – центрального польського органу Стронніцтва людового, на початку 1930-х рр. зазначалося: «Дванадцять років існування незалежної Польщі цілком однозначно говорять, що ніхто про селянина піклуватися і ніхто підіймати його не буде. Тому правильним є твердження, що звільнення селян від бідності і темноти повинно стати справою самих селян»¹⁷⁵.

До об'єднання словацьких та чеських земель Словаччиною прокотилися голодні бунти, для придушення яких влада змушена була застосувати силу¹⁷⁶. Уряд Чехословаччини зіштовхнувся ще з однією проблемою в аграрному секторі, до якої був не готовий: об'єднання аграрної Словаччини з економічно розвинутими чеськими землями стало причиною надлишку дешевої робочої сили на селі, що заважало впровадженню нової сільськогосподарської техніки та прогресивним методам ведення господарства. У цій ситуації страждали дріб-

ні селянські господарства, а заможні – збагачувалися¹⁷⁷. Селянські виступи охопили Чехословаччину вже в березні 1918 р. Селяни виступали проти поміщиків. Спостерігалися сутички селянства з поліцією та військом, які були залучені до придушення селянських виступів¹⁷⁸.

Протягом 1918 – 1919 рр. у Болгарії відбулися виступи селянства, каталізатором яких став неврожай у центральних та західних регіонах держави. Протягом 1918 р. спостерігалася міграція болгарського населення з цих територій до східних. Нова хвиля селянських виступів почалася весною 1919 р. Для розуміння не лише аграрних проблем селянства, але й поведінки та мотивів селянства Болгарії в боротьбі за свої права, можна навести приклад голодного бунту села Кіліфарєво Тирновської околії. Протест був придушений поліцією, яка застосувала зброю, були поранені та вбиті¹⁷⁹. Протягом 1919 р. суспільно-політична активність селянства посилювалася, однак селянство у своїх діях значно орієнтувалося на Болгарський землеробський народний союз.

У своїх вимогах селянство Болгарії заявляло про необхідність вирішення аграрних проблем. Наприклад, 15 грудня 1918 р. селяни села Палазар Осман-Пазарської околії зверталися до О. Стамболійського: «Просимо Вас ввести до парламенту пропозицію та законом анулювати всі складені акти та виконавчі листи. Ми принесли скільки жертв за час трьохрічної війни в околіях, а тепер ще й штрафи. Є випадок, коли в одній сім'ї на війні загинуло двоє братів, а тепер приходять збирач податків і вимагає 400 – 500 левів штрафу»¹⁸⁰. Селянство скаржилося: «Ціни на продовольство у нас низькі, а на взуття, пальто – дуже високі, а два місяці назад міністр Драгієв обіцяв нам зниження цін»¹⁸¹. До аграрних вимог селянства в 1919 р. додалися політичні: «Або дійте, або ідіть»¹⁸².

У 1919 р. селянські виступи в Болгарії набули масовості та охопили майже всю територію держави. Ініціаторами

селянських виступів у більшості випадків були власне селяни, однак в окремих ситуаціях керівництво Болгарського землеробського народного союзу закликала селян до протестів¹⁸³. Наприклад, у березні 1919 р. за ініціативи О. Стамболійського, було зафіксовано масові зібрання селянства¹⁸⁴. У такий спосіб О. Стамболійський намагався організувати селянство. На одному з таких зібрань 26 березня 1919 р. були присутні делегати від 38 «дружб» загальною чисельністю 2,5 тис членів¹⁸⁵. П. Сорокін щодо цього влучно зазначав, що на зміну суспільно-політичної активності робітників у країнах континентальної Європи прийшли селянські лідери та партії, які в окремих ситуаціях відігравали головну роль в суспільно-політичному житті своїх держав¹⁸⁶.

В Україні найбільшого розмаху суспільно-політична активність селянства набула восени 1917 р. у Київській, Волинській і Подільській губерніях. За підрахунками І. Куташова, у вересні – жовтні відбулося 849 селянських виступів¹⁸⁷. За дослідженнями Ю. Котляра, ця цифра дещо менша: протягом липня – жовтня 1917 р. відбулося 572 аграрних виступи¹⁸⁸. Упродовж 1918 – 1919 рр. суспільно-політична активність селянства посилюється. Зі зміною Центральної Рада Гетьманатом 1918 р., а згодом – приходом до влади Директорії, селянські виступи не припинилися. Однак вони набули організованого характеру. У 1918 р. селяни вже мали досвід війни. Вчорашні мобілізовані солдати організовували навколо себе повстанські загони, лави яких поповнювалися кожен день вихідцями з села¹⁸⁹. У більшості випадків до таких загонів вступала сільська біднота¹⁹⁰. Якщо протягом 1917 р. селянство виступало лише за вирішення аграрного питання, то в 1918 р. вимоги селян набули й політичного забарвлення. Селянство протестувало проти політичного режиму^{191, 192}.

До кінця 1920 р. селянський повстанський рух охопив всю територію України. Протягом 1918 – 1920 рр. він

характеризувався різноманітністю форм: від пасивних (критика влади, ухиляння від мобілізації) до активних (погроми, виступи, збройна боротьба)¹⁹³. Із приходом радянської влади селянський антибільшовицький повстанський рух зріс. Стихійність повстанських загонів змінилася їхньою маневреністю та організованістю. Селянсько-повстанські виступи 1920-х рр. проходили під гаслами: «Геть більшовиків», «За самостійну Україну»¹⁹⁴. Від дій селянства впродовж першої половини 1921 р. постраждало близько 1,5 тис осіб – прихильників радянської влади¹⁹⁵.

Аналіз суспільно-політичної активності селянства країн Центральної та Південно-Східної Європи, України дозволяє констатувати, що селянство відіграло вирішальну роль на початку ХХ ст. в аграрній сфері, суспільно-політичному житті своїх країн. Загалом суспільно-політична активність селянства країн Центральної та Південно-Східної Європи, України характеризувалася радикальністю та масовістю. Масовістю та радикальністю відзначалися селянські виступи в Україні. Селянство Чехословаччини було найменш активним у протестній діяльності, що цілком зрозуміло, адже частка сільського населення, порівняно з іншими досліджуваними нами країнами, була найменшою. Селянство Болгарії та України проявляло політичні вимоги, найбільш активними були великі землевласники в Польщі.

Суспільно-політична активність селянства Польщі стала каталізатором до проведення урядом аграрної реформи, що регулювалася сеймами 1919 р. і 1920 р. Згідно з її змістом, було запроваджено примусовий продаж земель великих землевласників понад встановлений максимум за ціною 50% її ринкової вартості. Однак великі землевласники довели порушення їхнього приватного права, що стало причиною зупинки проведення аграрної реформи та посилення соціально-економічних проблем селянства¹⁹⁶. В. Боєчко доводить думку,

що Земельний закон Законодавчого сейму від 10 липня 1919 р. був «попередньою програмою майбутніх законодавчих змін»¹⁹⁷ та не вирішував не лише проблеми малоземельних селян, але й аграрної проблеми загалом.

Аграрні зміни уряд Чехословаччини започаткував 9 листопада 1918 р. Законом було заборонено продавати великі земельні наділи. Законом від 16 квітня 1919 р. встановлювався максимальний розмір земельного наділу – 150 га орної землі та 250 га загалом земельного наділу. Ціни на земельні наділи були встановлені за цінами 1913 – 1915 рр. Більшу частину земель отримали середні землевласники¹⁹⁸. Аграрні зміни продовжувались у Чехословаччині до 1930-х рр. Загалом землевласники отримали 66% орної землі і 44% інших земель, тому усталеною є думка про часткову реалізацію аграрних змін у Чехословаччині¹⁹⁹.

До початку втілення аграрних змін урядом Болгарії пройшов тривалий час. Незважаючи на селянські виступи та вимоги щодо аграрних змін, лише в червні 1919 р. Болгарський землеробський народний союз на XV з'їзді ухвалив рішення про необхідність аграрних змін у державі. Затягування аграрної реформи було пов'язане з обговоренням та розробкою шляхів її реалізації. 30 червня 1920 р. було прийнято законопроект про збільшення державного земельного фонду: до державного фонду передавалися земельні наділи розміром більше 30 га та які не оброблялися власниками²⁰⁰. У лютому 1921 р. законопроект про трудову земельну власність був оприлюднений для обговорення. Уряд прагнув збільшити розміри земельних наділів малоземельного селянства за рахунок зменшення наділів великих землевласників²⁰¹. Після обговорення 25 квітня 1921 р. законопроект був ухвалений. Документом встановлювався максимальний розмір землеволодіння для тих землевласників, які обробляли землю самостійно – 30 га. Землевласники, які самостійно не працювали на земельних ділянках, отримували

ли: сімейні – 10 га, одноосібні – 4 га. Земельні наділи, які перевищували встановлену норму, передавалися до фонду «трудової поземельної власності»²⁰². До цього фонду перейшли землі держави, які не оброблялися, частина муніципальних земель, монастирських земель. Такі землі передбачалося розподілити поміж безземельних та малоземельних селян, переселенців та емігрантів, сільських робітників тощо²⁰³.

Для проведення аграрної реформи в Болгарії створювалися громадські комісії трудової земельної власності, діяльність яких регулювали окружні комісії та Дирекція трудової поземельної власності. Склад комісій регулювався окремим законом. Комісія могла позбавляти власника права на отримання земельного наділу. Земля надавалася за викупом за цінами 1905 – 1915 рр. із надбавкою 20% на користь держави. Власник отримував документ про право власності на землі лише після оплати повної вартості земельного наділу²⁰⁴.

Аграрна реформа викликала протистояння між великими землевласниками та малоземельним селянством. 2 вересня 1921 р. до закону було внесені окремі зміни щодо діяльності комісії, однак зміни спричинили посилення складного соціально-економічного становища малоземельного селянства. Часто комісія допускала корупційні дії у своїй роботі. Це стало причиною посилення революційної активності селянства Болгарії. Наприклад, селяни села Баніца під час протестного руху в 1921 р. зібрали резолюцію з 300 підписами проти роботи комісії²⁰⁵.

У грудні 1922 р. земельний закон зазнав змін: збільшилася сума викупу за землі, що було економічно вигідним заможному селянству; був збільшений максимальний розмір земельного наділу, який не підлягав відчуженню тощо²⁰⁶.

До 9 червня 1923 р. уряд Болгарії отримав 110 611 заяв про бажання придбати землю, із яких позитивну відповідь отримали 79 527²⁰⁷. Чисельність малоземельних і безземельних

селян була, як уже зазначалося вище, значно більшою, однак селянство не мало коштів для викупу землі на таких умовах.

В Україні революційність селянства також стала поштовхом для влади для пошуку шляхів вирішення аграрного питання. Відправною точкою в початку змін аграрного законодавства Центральної Ради вважається I Всеукраїнський селянський з'їзд, який проходив 28 травня – 2 червня 1917 р. Загалом законодавчу діяльність Центральної Ради щодо вирішення аграрного питання в Україні характеризують як суперечливу, оскільки Центральна Рада не ставила перед собою завдання вирішити аграрні проблеми селянства²⁰⁸. Важливим документом Центральної Ради став «Тимчасовий земельний закон» від 18 січня 1918 р. Законом скасовувалася приватна власність на землю. Сільські громади, волосні, повітові й губернські земельні комітети отримали право власності в межах закону. Встановлювалася трудова норма – така кількість землі, яка б задовольняла споживчі потреби. Розмір трудової норми та термін її чинності визначали земельні комітети. У розпорядженні колишніх власників та орендарів залишалися ті землі, які вони могли обробити без найманої праці. Першочергове наділення землею стосувалося малоземельних і безземельних селян тощо²⁰⁹.

Після законодавчої діяльності Центральної Ради П. Скоропадський 29 квітня 1918 р. у грамоті «До всього народу» відновив приватну власність на землю, купівлю-продаж землі, замість земельних комітетів утворювалися земельні та земельно-ліквідаційні комісії²¹⁰. Відповідно до нового аграрного законодавства уряду П. Скоропадського, передбачалося утворення земельного фонду та продаж ділянок малоземельним селянам і козакам. Великі земельні ділянки дозволялось продавати лише Державному банку, а селянам – ділянки, розмір яких не перевищував 25 дес.²¹¹

Уряд Директорії УНР, що прийшов на зміну уряду П. Скоропадського, Декларацією від 26 грудня 1918 р. проголосив, що всі дрібні селянські господарства залишаються в користування попередніх власників, тоді як решта земель – перейти до безземельного та малоземельного селянства²¹². Тимчасовий земельний закон Директорії від 8 січня 1919 р. закріплював скасування приватної власності на землю, створював земельний та державний фонди. Земельні ділянки розміром до 15 дес. залишалися недоторканими, встановлювалася трудова норма розміром не менше 5 – 6 десятин. Землі загальнонаціонального надбання переходили в розпорядження трудових спілок тощо²¹³.

Отже, країни, які стали об'єктом нашого вивчення, мали багато спільних рис: всі вони були аграрними, більшу частину сільського населення складали малоземельні або безземельні селяни, процеси вирішення аграрних проблем відбувалися урядом досить повільно. Погіршення соціально-економічного становища селянства зумовлювалося впливом Першої світової війни, низькою культурою обробітку землі, недостатнім забезпеченням сільськогосподарською технікою тощо. Тому посилення суспільно-політичної активності селянства як активного учасника соціально-економічних та суспільно-політичних процесів є цілком закономірним.

У країнах Центральної та Південно-Східної Європи аграрне питання мало досить виразний характер. Це цілком зрозуміло, адже в них переважало сільське населення, окрім Чехословаччини. Аграрні проблеми селянства загострилися наслідками Першої світової війни, політичними трансформаціями та посилювалися зростанням темпів експлуатації селянства. Країни Центральної та Південно-Східної Європи сколихнула хвиля селянських виступів. Аграрні партії намагалися взяти під контроль революційність селянства, однак суспільно-політична активність селянства

країн Центральної та Південно-Східної Європи, більшою мірою України мала власний розвиток подій. Селянство заявило про себе як про активного учасника суспільно-політичного життя. Саме революційність селянства, на нашу думку, була однією з причин появи такого феномену, як аграризм.

2.4. Вирішення аграрного питання у селянських республіках (О. В. Компанієць)

Селянські республіки у період Української революції (1917 – 1921 рр.) стали найвищою формою суспільно-політичної та економічної самоорганізації селянського повстанського руху. Основними імперативами, на яких ґрунтувалося селянське республікотворення, були: земля, мир, демократизм, особиста свобода, праця та взаємодопомога. Типовими рисами більшості селянських республік стали: фактична невідконтрольність та незалежність від офіційної адміністрації; наявність керівника, або групи лідерів; розбудова власних органів влади / місцевого самоврядування; оприлюднення чітких вимог соціально-економічного та політичного характеру; відносно стійка політична орієнтація.

Унікальність досвіду існування селянських республік (1917 – 1921 рр.) полягає в тому, що в умовах неспроможності жодного з національних або проросійських урядів вирішити аграрне питання, цей феномен став ілюстрацією селянського сценарію його розв'язання. Таким чином, селянські республіки стали альтернативою відомій моделі, описаній Я. Грицаком, згідно з якою «селяни спочатку вітали кожен нову владу, яка обіцяла розв'язати земельне питання відповідно до їх інтересів, а пізніше розчарувалися нею в результаті не сповнених обіцянок, а в кінці повставали проти неї, якщо дозволяла військово-політична ситуація (або принаймні байдуже спостерігали її падіння). А далі весь цикл повторювався знову»²¹⁴.

За підрахунками новітніх істориків, впевнено можна говорити про існування на українських землях протягом 1917 – 1921 рр. щонайменше двадцяти семи селянських республік. Так, двадцять одна селянська республіка виникла на українських землях, що перебували у складі колишньої Російської імперії: Баштанська (16 вересня – 12 листопада 1919 р.), Вахнівська (бл. 26 – 31 липня 1919 р.), Висунська (25 вересня – 20/21 листопада 1919 р.), Гуляйпільська / Вільна територія (листопад 1918 р. – серпень 1921 р.), Владіївська (червень – липень 1919 р.), Глухівська (1919 – 1921 рр.), Дерманська (грудень 1918 р.), Зазим'єнська (26 квітня – 11 травня 1920 р.), Колосівська (3 січня – кінець лютого 1919 р.), Летичівська (10 листопада 1918 р. – 7 лютого 1919 р.), Медвинська перша (квітень – травень 1919 р.), Медвинська друга (19 серпня – 13/14 жовтня 1920 р.), Мліївська (кінець 1920 р. – кінець 1921 р.), Пашківська / Пашковецька (21 вересня – 24 грудня 1919 р.), Пригоринська (кінець 1918 р. – не пізніше квітня 1919 р.), Прилуцька (бл. 26 – 31 липня 1919 р.), Холодноярська (травень 1919 – осінь 1922 рр.), Хотинська (23 січня – 1 лютого 1919 р.), Чигиринська (25 січня 1919 р. – березень 1920 р.), Чорного Лісу (1919 – 1922 рр.); Спичинська (бл. 26 – 31 липня 1919 р.), Ямпільська (28 січня 1919 р. – листопад 1920 р.) республіки. На західноукраїнських землях, що входили до складу колишньої Австро-Угорської імперії, упродовж означеного періоду існувало 6 селянських республік: Бойківська (21 – 26 серпня 1920 р.), Гуцульська (8 січня – 11 червня 1919 р.), Маковицька (листопад 1918 р.), Східно-лемківська / Вислоцька / Команчанська (4 листопада 1918 р. – 23/24 січня 1919 р.), Західно-лемківська / Руська народна республіка / Флоринська республіка (5 грудня 1918 р. – 12 березня 1920 р.); Печеніжинська (листопад 1918 р. – серпень 1919 р.) республіки.

Необхідно зауважити, що збереглася незначна кількість джерел стосовно існування селянських республік. Проте

навіть у цих джерелах, а також в історіографії селянських республік пріоритетне місце відводиться формуванню органів влади, розбудові збройних сил республік, а також їх «боротьбі за виживання» – протистоянню зовнішнім загрозам. Фрагментарність і уривчастість відомостей ускладнюють, але дозволяють скласти цілісне уявлення про внутрішню організацію, хід державного будівництва та особливості вирішення аграрного питання у всіх двадцяти семи селянських республіках, про які йшлося вище.

Ми свідомо не залучали до порівняльного аналізу окремі селянські республіки, які не ставили перед собою мету розбудувати альтернативні органи влади і вирішити актуальні соціально-економічні проблеми, зокрема й аграрне питання. Промовистим прикладом у цьому випадку виступають Пашківська (Пашковецька) республіка та Дерманська на окремих етапах її існування. Ю. Митрофаненко кваліфікує такі республіки, як позаідеологічні утворення кримінального характеру без чітко визначеної політичної спрямованості, які виникали для грабунку навколишніх населених пунктів та ослаблених військових частин»²¹⁵.

З огляду на стан джерельної бази, наявні конкретні відомості про вирішення аграрного питання у Баштанській, Висунській, Гуляйпільській, Глухівській, Летичівській, Медвинській, Холодноярській республіках, Республіці Чорного Лісу, Гуцульській та Західно-Лемківській республіках.

Баштанська республіка зі столицею у с. Полтавка (з 1928 р. – Баштанка) Полтавської волості Херсонського повіту Херсонської губернії існувала впродовж 16 вересня 1919 – 12 листопада 1919 рр. на території сіл Полтавка (Баштанка), Балацьке, Піски, Христофорівка, Явкіне, Новоіванівка, Новоолександрівка, Мар'ївка, Привільне, Добре, Сергіївка.

16 вересня 1919 р. унаслідок ліквідації повстанським загоном баштанців денікінської залоги постала Баштанська республіка²¹⁶. Того ж дня на сільському сході було обрано

повстанський комітет із 11 членів. До його складу ввійшли: М. Прядко, В. Гайдук, С. Гайдук, М. Прихода, О. Палій, С. Дуб'яга, П. Вилкул, П. Тур, І. Тур, С. Теселько, Г. Гандилов²¹⁷. Керівництво Баштанської республіки приділило значну увагу формуванню сил самооборони: було оголошено мобілізацію чоловіків віком від 18 до 35 років, створено кінний відділ та роту кулеметників. В часи існування Баштанської республіки у селі діяла школа, міліція і «Просвіта».

За окремими джерелами, за декілька місяців до проголошення Баштанської республіки, у березні 1919 р., зі встановленням у селі радянської влади і обранням місцевого волревкому на чолі з В. Гайдуком, розпочала свою роботу земельна комісія, яка провела перерозподіл землі між селянами, наділяючи по 2,5 десятини на їдця²¹⁸. У питанні перерозподілу поміщицької землі Баштанська земельна комісія керувалася п. 6 Маніфесту Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 29 листопада 1918 р., згідно з яким «всі землі поміщиків з усім живим та мертвим інвентарем повинні бути негайно відібрані у поміщиків та безкоштовно передані селянам»²¹⁹. Як зауважив Ю. Котляр, навесні 1919 р. майнова диференціація селянства Південної України була такою: «бідняцькі господарства – 19 %, середняцькі – 25 %, т. зв. «куркулі» – 56 %»²²⁰.

З огляду на те, що В. Гайдук у часи існування Баштанської республіки входив до складу повстанкому, можемо припустити, що в аграрному питанні керівництво республіки дотримувалося вектору, визначеного навесні того ж року. М. Супруненко констатував, що з Баштанської республіки «було вигнано поміщиків, а їхню землю розподілено між біднотою». Однак обставини цього явища, так само як і посилення на джерела, на підставі яких дослідник робить такий висновок, у монографічній праці М. Супруненка не згадуються²²¹. Таким чином, якщо відштовхуватися від тези про те, що керівництво Баштанської республіки у вирішенні аграрного питання продовжило по-

літику, якої дотримувався Баштанський волревком навесні 1919 р., то йдеться про перерозподіл поміщицьких земель у межах республіки тільки серед п'ятої частини селянських дворів.

Майже одночасно з Баштанською виникла Висунська республіка, що охоплювала територію 15 сіл з центром у с. Висунськ Херсонського повіту Херсонської губернії (нині – Миколаївської області). У результаті антиденікінського повстання 7 жовтня Висунськ було проголошено «народною республікою» і сформовано її уряд, який очолив есер-боротьбист Ф. Юхименко. Заступниками були боротьбист П. Тишевський та більшовик М. Луняка. Народним комісаром фінансів став Я. Кужильний, народним комісаром продовольства – П. Тарасов, народним комісаром юстиції – М. Іванець. Керівником ради оборони був призначений більшовик М. Шевченко²²². Вирішення аграрного питання у Висунську було включене до компетенції народного комісара продовольства республіки. Г. Раппепорт зазначав, що Висунський уряд почав видавати накази і постанови як внутрішнього, так і військового характеру²²³.

Феномен Гуляйпільської республіки або «Вільної території» вирізняється на фоні інших подібних форм селянського руху багатою джерельною базою, представницькою історіографією, а також особливим підходом до вирішення аграрного питання. Історик анархістського руху О. Скірда кваліфікує махновську Вільну територію як область, що перебувала під контролем вільних рад та лібертарних комун²²⁴. Визначення чітких хронологічних меж її існування – завдання складне і дискусійне. Витоки Гуляйпільської республіки сягають листопада 1918 р., що пов'язано із виведенням австрійських та німецьких військ із району Гуляйполя. Проіснувала вона до серпня 1921 р., коли рештки армії Н. Махна переправилися через Дністер і перейшли на територію Румунії. Територія, підконтрольна махновцям, постійно змінювалась, однак най-

більший і найтриваліший вплив вони мали в Олександрівському, Маріупольському та Павлоградському повітах Катеринославської губернії, Старобільському, Куп'янському, Ізюмському повітах Харківської губернії, Бердянському і Мелітопольському повітах Таврійської губернії, Костянтиноградському повіті Полтавської губернії²²⁵.

Основні принципи творення повстанцями «вільної самоврядної держави» були сформульовані у проєкті «Декларації Революційно-повстанської армії України». Декларацію було затверджено 20 жовтня 1919 р. радою махновців. Декларація проголошувала третю анархістську революцію в Україні [*прим.: першою, на їхню думку, була буржуазна, другою – соціалістична*]. Головною метою боротьби Повстанської армії проголошувалось «вільне будівництво анархії». Махновці розуміли анархію, як ідею безвладного суспільства і організацію вільних (бажано позапартійних) рад²²⁶. На практиці сповідування махновцями принципів анархізму поєднувалося з розбудовою органів, якщо не сказати влади, то принаймні самоврядування Вільного району. Найвищі повноваження мав З'їзд селян, робітників та повстанців 72 волостей Вільного району. Постійнодіючим органом була Військово-Революційна Рада Вільного району, що перебувала у Гуляй-Полі. До її складу входив 21 член: 12 представників від сіл, 9 – від міст і армії. Як зауважив історик Д. Архієрейський, Рада фактично контролювалась оточенням Н. Махна²²⁷.

На контрольованій території махновці прагнули організувати «справжню владу рад». Скликалися з'їзди рад, де всі питання, як правило, вирішувалися демократичним шляхом. Розповсюдженою була практика спільних зібрань, волосних, сільських сходів, де ухвалювалися колективні рішення щодо основних поточних питань. За їх планом, селяни і робітники сіл та міст, звільнених махновцями, мали за сприяння повстанської армії «відновити вільні організації» – професійні

спілки, фабричні, заводські, селянські комітети і в кожному районі скликати їх спільні з'їзди для обговорення актуальних питань. З часом такі з'їзди мали перетворитися на економічні Ради робітничих та селянських організацій, котрі б діяли як постійні органи виконавчої влади і виконували волю спільних зборів робітників і селян певного району. Між усіма районами Махновії такі «вільні Ради» мали встановити товарні зв'язки, аби, таким чином, виник «справжній радянський робітничо-селянський устрій без влади»²²⁸.

Щодо аграрного питання, то, на думку історика-аграрника В. Данілова, махновський рух виробив власний варіант його вирішення. В аграрній політиці махновці послідовно проводили гасло селянської революції про зрівняльний перерозподіл землі й вільне користування нею, що було сформульовано Всеросійським селянським союзом ще в 1905 – 1906 рр.

Остаточне аграрне питання мало бути вирішення лише на Всеукраїнському селянському з'їзді. Махновці виступили проти приватної власності на землю, керуючись принципом, що «земля – нічия» і користуватися нею можуть тільки ті, хто безпосередньо працює на ній і обробляє її власною працею. Земля «мала перейти в користування трудового селянства України безоплатно, за зрівняльно-трудовою нормою, тобто мала забезпечити споживчу норму на основі докладання власної праці». До вирішення аграрного питання у всеукраїнському масштабі місцевим земельним комітетам було рекомендовано негайно здійснити облік усіх поміщицьких, надільних та інших земель і розподілити їх між безземельними та малоземельними селянами, забезпечити їх посівним матеріалом²²⁹.

На практиці ж у регіоні поширення махновщини застосовувалася широка палітра підходів щодо господарювання на землі. Великий земельний фонд давав можливість відносно безболісно поєднувати різні інтереси, вести громадівське землекористування або залишатися на відрубках²³⁰.

Як варіант вирішення аграрного питання заслуговує на увагу феномен Глухівської республіки, що існувала впродовж 1919 – 1921 рр. на території Глухівського, Кролевецького та Конотопського повітів Чернігівської губернії²³¹ зі столицею у с. Ярославець (нині – Сумська область). Порівняно з іншими селянськими республіками, після яких майже не залишилося першоджерел, Глухівська республіка залишила по собі політичний маніфест місцевих повстанців – Резолюцію, ухвалену з'їздом селян і робітників Глухівського повіту 13 грудня 1919 р.²³², прокламації, які поширювалися по всій території республіки, а також декілька випусків газети «Вольная деревня», що випускалася у с. Ярославець.

Появі республіки передувала хвиля антигетьманського повстанського руху, що розгорнувся в регіоні в другій половині 1918 р. Республіка виникла на початку 1919 р. на фоні т. зв. «шубівщини» – наростаючого антибільшовицького повстанського руху²³³. Лідерами республіки були селяни Федір Шуба, Юрченко, Маслов. Після встановлення радянської влади на початку 1919 року Ф. Шуба був призначений військовим керівником Тулиголівської волості Глухівського повіту. Перебуваючи на цій посаді, він завдав чимало шкоди партизанству, силою мобілізуючи селян до Червоної Армії і переслідуючи дезертирів. За словами Є. Населевця, своїми непослідовними діями Ф. Шуба зажив собі скандальної слави: то він ганяв комісарів у Кролеві, то сам «комісарив» у волості і виконував розпорядження центру²³⁴.

У селі Ярославець розташовувалися штаб та друкарня, видавалася газета «Вольная деревня» та друкувалися прокламації, що поширювалися по всій території партизанських дій і були спрямовані проти комісарів, комуністів (яких називали «хамуністами») та пропагували анархізм²³⁵. Селянський сход у с. Воргол Ярославецької волості ухвалив рішення: «до грабунків і насилля не припускатися»²³⁶.

Найбільше невдоволення серед селян викликала узурпація влади комуністами та їхня продовольча політика. 13 грудня 1919 р. у селі Ярославець відбувся з'їзд селян і робітників Глухівського повіту, де була прийнята Резолюція із детальним викладенням політичної платформи місцевого повстанства. Основну увагу в тексті платформи присвячено політичним питанням – задекларовано відмову селян визнавати жодну політичну партію за можновладну, вимогу широкої автономії України у складі федерації вільних народів, вимогу щодо очищення рад від комуністів, обумовлено порядок виборів і спосіб організації влади на місцях.

Окремий розділ Резолюції Глухівської республіки має назву «Питання господарче і земельне». В документі зазначено: «Заслухавши низку ораторів, прийшли до наступного висновку: всі землі мають бути передані на користь трудящих методом зрівняльного наділення безземельних і малоземельних селян за рахунок економічних земель, а також заможного селянства.

Для правильного наділення землею організувати сільські, волосні, районні або повітові земельні комісії, які мають негайно приступити до обліку землі, природних угідь і житла всього населення»²³⁷.

Привертає увагу нестандартний підхід Глухівської республіки до вирішення аграрного питання. На відміну від більшості селянських республік, наділення землею безземельних та малоземельних селян тут відбувалося не лише за рахунок земель громади, куди відійшли також колишні поміщицькі маєтки, але й шляхом відчуження частини землі у заможного селянства.

Упродовж листопада 1918 – лютого 1919 рр. на території Летичівського повіту Подільської губернії існувала Летичівська республіка.

У листопаді 1918 р. частину Летичівського повіту охопило антигетьманське повстання, організоване більшовиками²³⁸.

На початку листопада було захоплено м. Деражню, де утворилася Рада робітничих і селянських депутатів²³⁹. На початку грудня 1918 р. загони більшовиків захопили місто Летичів і значну територію Летичівського повіту, витіснивши звідти гетьманські війська. Зайнята територія була названа Летичівською Радянською республікою²⁴⁰. У Летичеві відбувся селянський з'їзд, який одногослосно проголосив повіт «Летичівською Радянською Республікою»²⁴¹. Вищим органом влади в республіці було проголошено Летичівський повітовий військово-революційний комітет, головою якого став селянин Л. Панасюк²⁴².

На думку, О. Осліковської, ніяких документів про свою діяльність Летичівський військком не залишив. Він випустив відозву, автором якої був О. Снегов, секретар підпільного Подільського більшовицького губкому, однак текст відозви, в архівних документах також не зберігся²⁴³. У зв'язку з цим, відомості про вирішення аграрного питання у Летичівській республіці є фрагментарними і неповними.

Радянська історіографія вважала головним завданням Летичівської республіки «знешкодження залишків гетьманської влади і конфіскацію поміщицьких земель»²⁴⁴. У зв'язку із настанням зими керівництво Летичівської республіки відклало вирішення аграрного питання до весни 1919 р., однак до його застосування на практиці справа не дійшла, оскільки протягом січня – лютого 1919 р. республіку було ліквідовано Гайсинським полком отамана А. Волинця²⁴⁵.

В історії Медвинської республіки виділяються два етапи її існування – з квітня по травень 1919 р. та з 19 серпня по 14 жовтня 1920 р. Територія Медвинської республіки охоплювала села Богуславщини і Канівщини – Медвин, Дмитренки, Ісайки, Гута, Хиженеці, Боярка, Лука, Ківшовата, Бране Поле, Вільховець, Стеблів, деякий час під контролем повстанців перебувало й саме містечко Богуслав.

На сьогодні відомі лише окремі факти, пов'язані з історією першої та другої Медвинської республіки. Так, перша республіка виникла у квітні 1919 р. на хвилі антибільшовицьких протестів проти продрозверстки. Керівництво республікою здійснювали прапорщик Коломієць та есер Григорій Пирхавка. Станом на травень 1919 р. медвинцям вдалося сформуванати повстанський загін чисельністю декілька тисяч осіб. Перша Медвинська республіка була ліквідована у травні 1919 р. угорською частиною Рудольфа Фекета і батальйоном Київського повітового військкомату.

Відновлення радянської влади у 1920 р., завищені норми продрозверстки, ухилення селян від мобілізації до Червоної Армії призвели до того, що сільські збори 18 серпня 1920 р. переросли у антибільшовицькі заворушення, а наступного дня у Медвині відбулося антибільшовицьке повстання, яке призвело до проголошення другої республіки.

Повсталими селянами було сформовано повстанський комітет на чолі з сотником Хомою Лебедем (Сидоренко), начальником штабу Миколою Василенком та пропагандистом – сліпим бандуристом Антоном Петюхом (Митяй). Друга Медвинська республіка була ліквідована більшовиками під час каральної акції 13 – 14 жовтня 1920 р. Окремі медвинські повстанці діяли в краї протягом весни 1921 р.²⁴⁶.

В аграрному питанні, на нашу думку, головним завданням першої та другої Медвинських республік було збройно відстояти свої права на землю, котра була набута протягом 1917 – 1918 рр. під час перерозподілу між селянами Медвина і навколишніх сіл земель п'яти економік поміщиків Браницьких. В Щербатюком було з'ясовано окремі аспекти вирішення місцевими селянами аграрного питання: з лісового дерева (дуб, клен, липа) побудували оселі та господарські приміщення, а за рахунок площ великих вигонів, що були наколо села, додано орних земель тим, хто мав малі батьківські садиби²⁴⁷.

Щодо вирішення аграрного питання на території Холодноярської республіки, спираючись на відомості, які наводять у своїх мемуарах Ю. Горліс-Горський та М. Дорошенко²⁴⁸, можна стверджувати про те, що селянами-холодноярцями було здійснено перерозподіл поміщицьких земель до виникнення самої республіки, тому однією із цілей її існування було забезпечити непорушність вчиненого перерозподілу.

За схожим сценарієм відбулися події в сусідній з Холодноярською Республіці Чорного Лісу, яка охоплювала частину сучасних Олександрівського і Знам'янського районів Кіровоградської області. Столицею республіки було обрано село Цвітне Чигиринського повіту Київської губернії. З мемуарів М. Дорошенка довідуємося, що перерозподіл земель місцеві селяни здійснили ще 1917 р. Промовистим є описаний М. Дорошенком випадок у с. Цибулів, що свого часу буде входити до Республіки Чорного Лісу: «Знайшовся одного селянина син по прізвищу Неводничий Федір, виявив себе большевиком та підбравши собі прихильників, почав кожної неділі скликати збори селян, які в ті часи охоче сходилися. Неводничий виявився добрим промовцем, демагогом й закликав солдатів та селян не боятися а ділити поміщицьку та й інших землевласників землю. На однім такім зібранні ухвалили перевести розподіл землі. Неводничий запевняв, що він знає закони і бере на себе відповідальність перед владою. На другий день вранці Неводничий зібрав біля сотні озброєних людей; сіли на вози та й поїхали ділити. Земля була десь за 15 верст від села. Земля була майже толочна, тому вся ця валка отаборилася серед поля. До землевласників Лупенка і Ткача вислали делегацію повідомити, що вони прибули з села Цибулева та будуть ділити Лупенкову й Ткачеву землю, яка належить до села Цибулева. Лупенко відмовився їхати на поле, а сказав: «Якщо маєте право, робіть що хочете». Ткач приобіцяв вийти на поле і подивитися. Землю Лупенка ділили без спротиву. Неводничий розпорядився міряти по одній десятині на родину, а багатодітним по півтори й по дві. Коли

підійшли до землі Ткача й почали ділити, Ткач прийшов і запитав їх: «Що ви тут, браття, робите?» Неводничий відповів, що вони безземельні і малоземельні, а тепер є закон, що вся земля переходить до селян без викупу. Ткач відповів, що це не закон, а лише гасло, то може б вони почекали поки буде закон? Неводничий сказав, що для них і це є закон, згідно якого вони й ділять між собою землю. Ткач: «Це земля моя, я її купив та й ще сплачую». Неводничий сказав: «Добре, я тобі заплачу». Витягає з кобури наган, наставляє Ткачеві в груди і каже Ось тобі, кулацюго, плата, якщо хочеш, то я тобі заплачу!» Ткач від такої «платні» відмовився і більше не сперечався, лише з огірченням виявив свою образу словами: «Дякую вам, товариші, беріть її вже й без викупу», – повернувся й пішов. Ті, які були при цій розмові, глузували з власника землі, кажучи: «Що, одержав “викуп”»? І інші землевласники тієї округи, почувши про Ткачеві пересправи, більше на такі розмови вже не виходили»²⁴⁹. Як бачимо, сценарій перерозподілу землі в селах Республіки Чорного Лісу був близьким до випадку Глухівської республіки, оскільки об'єктом перерозподілу стала земля, що належала не лише поміщикам, але й заможним селянам.

Краєзнавець Р. Коваль відзначає, що отаман Республіки Чорного Лісу П. Хмара мав власну печатку з гербом УНР і власну валюту – кредитні білети 1918 року випуску 250 російських рублів, на яких проштампований тризуб, під ним – рушниця, над якою великими літерами зазначено «ХМАРА». Такі, проштамповані скарбником отамана, гроші приймалися населенням поруч із гривнями²⁵⁰.

Аналізуючи досвід селянських республік, що утворилися на західноукраїнських землях, потрібно взяти до уваги особливості аграрного питання у цьому регіоні та окремі суттєві його відмінності, порівняно з Наддніпрянщиною. По-перше, обезземелення селянства тут відбувалося швидше, ніж на українських землях у складі Російської імперії; по-друге, середні площа і урожайність наділів у Галичині були нижчими, ніж в Наддніпрянщині; по-третє, гострота аграрного

питання в Галичині була вищою, ніж у Наддніпрянщині, але вона частково компенсувалася за рахунок традиційних галузей місцевої промисловості, насамперед лісової та шкіряної; по-четверте, селянство Західної України мало триваліший досвід участі в парламентській діяльності, зокрема завдяки праву обирати депутатів до Галицького крайового сейму, а, відповідно, форми і методи вирішення аграрного питання, що практикувалися у селянських республіках, відзначалися більшою поміркованістю та демократичністю.

Гуцульська республіка існувала протягом 8 січня – 11 червня 1919 р. на території Рахівщини та частини Мармарошчини, у м. Рахів, м-ко Великий Бочків (нині смт Великий Бичків) та м. Сигет (нині м. Сігету-Мармаціей, Румунія)²⁵¹. Влада Гуцульської республіки поширювалася на порівняно невеликий регіон – це села Ясіня («столиця»), Чорна Тиса, Лазещина, Стебний, Кервелів, Кваси, Білин, Богдан, Луга, Відричка, Розтоки та деякі інші²⁵².

8 січня 1919 р. на загальних зборах жителів Ясіня і навколишніх сіл було відновлено Українську Народну Раду, яка проголосила самостійну й незалежну Гуцульську республіку й у спеціальному зверненні закликала населення Закарпаття до збройного опору угорському пануванню²⁵³.

Вищим законодавчим органом республіки була Народна рада, вищим виконавчим органом – Головна управа²⁵⁴. Було створено чотири секції (міністерства) та ряд підсекцій: дипломатичну, внутрішню, господарську, харчову тощо²⁵⁵. Саме на дві останні покладалося вирішення аграрного питання в республіці – наділення землею безземельних та малоземельних селян, а також контроль над цінами на продовольчі товари.

Гуцульська республіка встановила економічні відносини із ЗУНР (делегація С. Клочурака (мол.) та І. Климпуша до прем'єр-міністра ЗУНР І. Голубовича). 3 січня 1919 р. представники республіки брали участь у засіданні Української Національної Ради ЗУНР в м. Станіслав²⁵⁶. 21 січня

1919 р. делегація Гуцульської республіки взяла участь у роботі Всекарпатського Конгресу (Собору Русинів)²⁵⁷.

У Гуцульській республіці велися лісове господарство, торгівля із ЗУНР. В обмін на ліс, а також у кредит, до Гуцульської республіки надходили продукти, гас, сірники, книжки тощо. Найбіднішим мешканцям їх виділяли задарма. Було налагоджено щоденне залізничне сполучення із Коломиєю та Станіславом. У школах навчання велося рідною мовою, пенсіонери отримували пенсію²⁵⁸. Здійснювалася підготовка аграрної реформи²⁵⁹. З перших днів діяльності органи нової влади велику увагу приділяли організації постачання населення продовольчими товарами, зокрема хлібом. Було взято під контроль усі запаси, розроблено план поповнення товарів, велася боротьба зі спекуляцією, проявами бандитизму²⁶⁰.

Харчова комісія провела облік продовольства, наявного в крамницях у межах «республіки». Чималі виявлені «лишки» було роздано воєнним інвалідам, вдовам, сиротам і найбіднішим селянам. В Ясіні була створена громадська каса, кошти з якої надійшли на відновлення пошкоджених мостів і доріг, ремонт шкіл та на лісорозробку. Майже 400 голів худоби, залишених військовими в Ясіні, було безплатно роздано багатодітним родинам, вдовам, сиротам, воєнним інвалідам, а також тим селянам, у яких австро-угорські, або російські війська в часи Першої світової війни реквізували худобу без компенсації. Тим селянам, чия нерухомість була пошкоджена бойовими діями, безкоштовно виділялися будматеріали для відбудови²⁶¹.

Гуцульська республіка мала підтримку з боку ЗУНР. Із Коломиї та Станіслава до Ясіня надходило борошно, цукор, нафта та інші товари. Уряд Гуцульської республіки створив спеціальні робітничі загони, які відбудовували мости, налагоджували транспортний рух, зв'язок тощо. З настанням весни головну увагу було приділено проведенню весняних робіт на ланах, до яких залучалася і частина складу Народної оборони. З поля зору нових органів влади не випадали й такі питання, як організація охорони здоров'я, шкільництво, робота культосвітніх установ, які, зокрема, проводили агітацію за приєднання Закарпаття до України²⁶².

З огляду на системність та успішність заходів, котрі були здійснені Народною радою Гуцульської республіки з вирішення аграрного питання, організацію опіки над соціально вразливими категоріями населення, опору (поруч з організацією збройних загонів самооборони) на мирні методи досягнення цілей, досвід цієї селянської республіки, на нашу думку, можна вважати найконструктивнішим і найближчим до практичного втілення ідеологічних засад аграризму серед інших селянських республік періоду Української революції 1917 – 1921 рр.

Ще однією селянською республікою, яка виникла на теренах Лемківщини, була Західно-Лемківська республіка, відома також як Руська народна республіка, Лемко-Русинська республіка, Флоринська республіка. Центром республіки було с. Флоринка Грибівського повіту Краківського воєводства (нині – Новосондецького повіту Малопольського воєводства, Польща). Віче Руської республіки ухвалило створити тимчасовий уряд в складі: Ярослава Качмарчика (президент республіки, діяч русофільської орієнтації), Дмитра Хиляка (священник, міністр внутрішніх справ). Прийнято державні символи (зелено-жовто-блакитний прапор; печатку з написом «Руська народна Республіка»²⁶³). Міністром закордонних справ Західно-Лемківської республіки став священник Василь-Стефан Курило. Західно-Лемківська республіка стала єдиною відомою на сьогодні селянською республікою періоду Української революції, в уряді якої було спеціально створено посаду міністра сільського господарства, яку обійняв Микола Громосяк. Щоправда, пріоритет політичних питань над соціально-економічними у діяльності уряду Західно-Лемківської республіки зумовив те, що її керівництво не спромоглося організувати ефективні заходи щодо вирішення питань, пов'язаних із земельною власністю.

В узагальненому вигляді досвід вирішення аграрного питання у селянських республіках у період Української революції 1917 – 1921 рр., наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

**Складники вирішення аграрного питання в
селянських республіках у період Української революції
1917 – 1921 рр.: узагальнені відомості**

Селянські республіки	Складники розв'язання «аграрного питання»				
	Наявність програмних вимог, включення до них «аграрного питання»	Заклики до захоплення і перерозподілу поміщицької землі / наділення безземельних та малоземельних селян	Погроми поміщицьких садиб, порубка лісу тощо	Створення в уряді республік спеціальних органів / посад, відповідальних за вирішення аграрного питання	Формування збройних загонів самооборони
1917 – 1921 рр. (Надніпрянина)					
Баштанська	?	?	?	–	+
Вахнівська	?	?	?	?	+
Висунська	?	?	?	+	+
Врадівська	?	?	?	–	+
Глухівська	+	+	?	+	+
Гуляйпільська	+	+	?	?	+
Дерманська	?	?	?	–	+
Летичівська	+	?	?	?	+
Медвинська	?	?	?	–	+
Млівська	–	?	?	?	+
Пашківська	?	?	?	–	+
Пригоринська	–	?	?	–	+
Прилуцька	?	?	?	?	+
Спичинська	?	?	?	?	+
Холодноярська	+	+	?	–	+
Чигиринська	–	?	?	?	+
Чорного Лісу	–	?	?	–	+
Ямпільська	–	?	?	?	+
1918 – 1921 рр. (Західноукраїнські землі)					
Бойківська	?	?	?	?	+
Гуцульська	?	+	–	+	+
Сх.-Лемківська	+	?	?	?	–
Зх.-Лемківська	?	?	?	+	+
Умовні позначення: + наявність складника; – відсутність складника; ? факт достеменно не відомий / брак джерельної бази					

Наявні джерела здебільшого містять інформацію про керівні органи, лідерів та їх політичну орієнтацію, організацію загонів селянської самооборони та військові сутички, що відбувалися за участі повсталих селян. Натомість питанням, пов'язаним із розподілом землі, забезпеченням нею безземельного і малоземельного селянства, врегулюванням фінансів, торгівлі, встановленням твердих цін на окремі групи товарів, соціальної підтримки вдів, сиріт та інвалідів, приділено на диво мало уваги.

Стан джерельної бази дозволяє констатувати наявність програмних вимог із включенням до них аграрним питанням лише у Глухівській, Летичівській, Холодноярській та Східно-Лемківській селянських республіках.

Достовірно відомі заклики до захоплення і перерозподілу поміщицької землі, а також щодо наділення нею безземельних та малоземельних селян у Глухівській, Холодноярській та Гуцульській республіках. У випадку ряду селянських республік (Баштанська, Висунська, Медвинська, Мліївська тощо) можемо вести мову не про перерозподіл поміщицької землі, а про прагнення захистити свої права на землю, котра була набута селянами ще протягом 1917 – 1918 рр.

Передумовами селянського перерозподілу землі стали гасла про передачу землі селянам, що містилися у Третьому універсалі Української Центральної Ради. Це, як слушно зауважив М. Бурдін, спричинило масовий рух збіднілого селянства до самочинного відчуження землі²⁶⁴. П. Захарченко стверджує, що «скасування приватної власності на землю та її передача без викупу у володіння трудового народу незможне селянство сприйняло як заклик до самочинного захоплення поміщицьких господарств та перерозподілу майна»²⁶⁵. І. Нагаєвський писав, що «селянські маси вважали своїм найвищим завданням поділ поміщицьких десятин між собою згідно з деклараціями Третього і Четвертого універсалів, а пізніше відбирали землю, навіть, від інших селян»²⁶⁶. Додатковим

чинником цього процесу стала розмитість юридичного змісту термінів «праця», «власність», «трудова власність», «власник землі», «користувач землею» тощо у тогочасних нормативно-правових актах, а також та обставина, що селянська правосвідомість та особливе селянське уявлення про справедливість часто наповнювали їх інакшим змістом.

За таких обставин з метою самозахисту, а також через готовність збройно захистити результати вже проведеного переділу землі, більшість селянських республік велику увагу відводила створенню власних збройних сил.

У випадку щонайменше двох селянських республік (Гуцульської та Летичівської) джерела повідомляють про підготовку їх керівництвом аграрної реформи, яка, щоправда, в обох випадках не відбулася через передчасну ліквідацію республік.

На відміну від першого етапу селянської революції в Україні (1902 – 1907 рр.), становлення селянських республік на другому етапі селянської революції не супроводжувало фактами про погроми поміщицьких садиб та порубки лісу. Необхідно відзначити в окремих випадках (наприклад, Висунська республіка) тяглість революційної традиції й високу активність селянства як на першому (1902 – 1907 рр.), так і на другому (1917 – 1920-ті рр.) етапі селянської революції. Це узгоджується із висновками, зробленим В. Даніловим, Т. Шаніним й А. Граціозі про те, що на вістрі повстанського руху в 1918 – 1922 рр. часто стояли ті ж самі села, які проявляли особливу активність під час революції 1905 – 1907 рр. в Російській імперії.

Достовірно відомі факти створення в уряді селянських республік спеціальних органів або запровадження посад, відповідальних за вирішення аграрного питання у випадках Глухівської республіки («сільські, волосні, районні, повітові земкомісії»), Гуцульської республіки (господарська та харчова секції (міністерства) Головної управи республіки) та Західно-

Лемківської республіки (Микола Громосяк, який обіймав посаду міністра сільського господарства республіки).

Відзначимо, якщо на другому етапі селянської революції (1917 – 1921 рр.) у селянських республіках Наддніпрянщини одночасно із захопленням поміщицької землі відбувалася порубка селянами лісів, то в більшості республік, які виникли на західноукраїнських землях (Західно- та Східно-Лемківська, Гуцульська) користування лісом було першочергово взято під контроль і суворо регламентувалося.

Не можна не погодитися із висновком Ю. Котляра, який стверджує, що селянські республіки, незважаючи на високий рівень організації, не набули своєї логічної довершеності²⁶⁷. Однак вважаємо за потрібне з урахуванням відомих на сьогодні фактів відзначити Гуцульську республіку як таку, що продемонструвала унікальний та один із найбільш успішних досвідів вирішення аграрного питання та селянського республікотворення загалом. Нетиповість моделі вирішення аграрного питання керівництвом республіки вбачаємо у застосуванні суто мирних методів вирішення аграрного питання, запобіганні (!) стихійному захопленню селянами поміщицької землі та порубки лісів, встановленні максимуму цін на основні продукти, створенні системи місцевих судів. У випадку Гуцульської республіки одночасно із вирішенням аграрного питання значну увагу приділено веденню лісового господарства як одного із пріоритетних секторів економіки республіки. Особливістю сільськогосподарського життя в Гуцульській республіці також було те, що поруч із наділенням землею безземельних та малоземельних селян, а також створенням громадської череди худоби (близько 300 голів), її керівництво розпорядилося безоплатно роздати майже 400 голів худоби багатодітним родинам, вдовам, сиротам, воєнним інвалідам, а також тим селянам, у яких австро-угорські або російські війська в часи Першої світової війни реквізували худобу без компенсації.

Таким чином, феномен селянських республік та спосіб вирішення у них аграрного питання корелюються із основними ідеологемами аграризму, такими як, по-перше, забезпечення у республіках приватної власності у формі насамперед дрібної селянської власності, а, по-друге, здатність селянства відігравати самостійну роль у політичному житті, що переконливо засвідчив досвід селянських республік.

РОЗДІЛ 3

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ТА ГРОМАДСЬКО- ПОЛІТИЧНИЙ СЕЛЯНОЦЕНТРИЧНИЙ ДИСКУРС ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1. Хутірська філософія П. Куліша: біля джерел українського аграризму (С.В. Корновенко)

До формування ідеології українського аграризму як варіанту центрально-південно-східноєвропейського у другій половині ХІХ ст. долучилася численна когорта інтелектуалів. Чільне місце з-поміж них, на наше переконання, належить і П. Кулішу.

У нас не викликає сумнівів усталена в новітньому кулішевознавстві теза про те, що принципові положення хутірської філософії П. Куліша викладено в таких творах автора: «Листи з хутора», «Хутірська філософія і віддалена од світу поезія», «Хуторна поезія». Вони були написані упродовж 1861, 1879, 1882 рр. відповідно. Як відомо, це період правління двох імператорів: Олександра ІІ (1855 – 1881 рр.) та Олександра ІІІ (1881 – 1894 рр.). Попри відмінність у засадах внутрішньої політики в імперії батька і сина, спільними були питання, на вирішення яких вона спрямовувалася. Насамперед ідеться про аграрне питання та проурядові аграрні ініціативи, суб'єктивізацію селянства.

У соціально-економічному та суспільно-політичному житті імперії зазначений проміжок часу – період промислової революції, формування індустріальної основи економіки держави, епоха модернізації та політизації країни, реагування на зовнішні, загальноцивілізаційні виклики. Це були наслідки, зумовлені Великою реформою 1861 р. та наступним реформам 1860-х – 1870-х рр. Фактично в окреслений період – друга половина ХІХ ст. – ми спостерігаємо інтенсивне формування

урбаністичної культури у Російській імперії загалом, в Україні зокрема. Дуалістичний, але відносно монолітний імперський соціокультурний простір поступово трансформувалася у різноманітний конгломерат субкультур. Насамперед змінилася соціальна структура імперського суспільства. Вона із дуалістичної (дворянство – селянство) ставала дедалі соціально різноманітнішою з рельєфною суб'єктивізацією її складників. Модернізм у широкому сенсі призвів до появи як мінімум двох раніше невідомих в імперії Романових соціальних страт: буржуазію та робітничий клас. У структурі кожної з них також відбувалося становлення внутрішньої диференціації за різними критеріями. Наприклад, сферою діяльності, матеріальними статками, освітою тощо.

Модернізація не оминула і село. Воно стало джерелом людських ресурсів урбанізації, індустріалізації, що розгорнулися в країні. Соціальна мобільність активних суб'єктів-вихідців із села зумовлювалася різними суб'єктивними або об'єктивними факторами і причинами: особистою вдачею, пошуком заробітків, невирішеністю аграрного питання тощо. Опинившись у місті, колишні селяни зазнавали впливу міської культури, піддавалися урбанізації, оміщанювалися, пролетаризувалися. За різноманітності варіантів мав місце спільний знаменник – вони ставали відмінними, іншими, ніж коли проживали на селі. У такий спосіб відбувався їх ментальний відхід від традиційної для них сільської культури, наповнення їхньої свідомості новими для них смислами міської культури, способу буття.

Таке формування відбувалося здебільшого на засадах заперечення попередньої культури і практик, властивих селу. Нове гіперболізувалося, протиставлялося колишньому. Нові смисли урбаністичної свідомості поширювалися шляхом освіти, освіченості, практикою життя у місті тощо. Природний розум селянина, біблійно-кардіоцентричний світогляд оміщанювалися, набираючи раціонального інструментарію мислен-

ня. На цьому фоні традиційна селянська культура, традиційні цінності нівелювалися.

Під впливом таких складних соціокультурних трансформацій дедалі розширювалася і поглиблювалася тріщина між двома світами: села і міста. Відповідний соціокультурний тектонічний зсув стосувався таких елементів цих двох мікросмосів, як мова, релігія, традиція, природність, освіта, наука. Тобто, дедалі відміннішими ставали сільська і міська картини світу, світосприйняття селян і містян, їхні свідомість і побут, культура загалом. Якщо на селі поцінювався природний розум селянина, його кмітливість, здатність до вирішення суто практично-господарських завдань, набожність і релігійність, то ієрархія цінностей і смислів містян була іншою. Не практичний розум, а освіченість; не розумні статки, а надмірність, розкіш; не традиційні вічні цінності, а мінливі, гонитва за модою, відповідність її тенденціям і віянням; не природність людини, а її «культурність», «цивілізованість». Тобто примат вторинності над первинністю.

Водночас у межах імперського інтелектуального поля другої половини XIX ст. спостерігаємо формування власне українського сегменту, модерної української інтелектуальної думки. На наше переконання, український інтелектуальний простір другої половини XIX ст., як і європейський, значною мірою був зосереджений на формуванні нових уявлень про начебто відоме, але достатньо неосмислене нове селянство. Українська інтелігенція була налаштована на різні форми діалогу із цим феноменом. Результатом такого інтелектуального штурму стало набуття українською інтелігенцією нових практик у розумінні селянства, становлення українського аграризму як варіанту центрально-південно-східноєвропейського. На тлі таких соціокультурних трансформацій і з'явилася хутірська філософія П. Куліша як рефлексія означених вище процесів.

Для П. Куліша місто – не просто населений пункт. У нього він вкладає значно ширший і глибший смисл – мікро-

космос із особливою урбаністичною культурою. У першому листі «Про городи й села» ним подано розгорнуте розуміння сутності урбаністичної культури, містян, що є її носіями. На його переконання, місто – «безодний бурх..., ... оця грукотня, оцей гомін, галас, гук, свист...». Місто – це «поваба», «мізерна цивілізація». Таке розуміння автором листів з хутора міста засвідчує несприйняття ним урбанізації. У модернізаційних процесах, свідком яких він був, філософ убачав зміщення ієрархії цінностей особистості в бік відходу від морально-етичних імперативів до матеріальних, від вічних до мінливих. Такі зміни розцінювалися ним як однозначний негатив.

Світогляд містян, на думку мислителя, сформовано «високими палатами». Він наскрізь пронизаний лише матеріальними, наносними смислами. Зважаючи на це, кругозір жителів міст обмежений. Вони приземлені у своїх прагненнях, думках, почуттях. Стосовно цього П. Куліш писав: «Родившись у городах, зрісши в високих палатах, вони нічого кращого й не видумують над свою панську, чи, як там кажуть, комфортабельну жизнь»²⁶⁸. Для нього «панське» і «комфортабельне» – слова синоніми зі спільною негативною конотацією.

Така особливість розуміння автором хутірської філософії «мізерної цивілізації» зумовлена тим, що він трактує місто руйнівником традиційної ідентичності, властивої селянам (хуторянам). Насамперед руйнацію він убачає в десуб'єктивізації містян: матеріалізації, капіталізації їх світоглядних засад, у приматі мінливого над вічним. Гроші, матеріальні статки, мода тощо є базовими цінностями жителів міст. «Промантачились городяни на свої щотижня новії моди, проїлись на свої ласощі, проциндрили батьківщину на дорогі забавки; пішла половина в старці через дурний натовп, через ту навісну дорожнечу...»²⁶⁹, – зауважує П. Куліш. Наголошує він і на тому, що для міської культури прийнятним є «взяти грішми або чим іншим, за рідного батька, матір, брата, сестру або й дитину (ого, як часто!) буває по тих цивілізованих сторонах»²⁷⁰. У такий спосіб

ним наголошено на руйнівному змісті урбаністичної культури, знеособленні її носіїв, культивуванні розкоші, пихи, «невпокійної моди».

Руйнівний характер «мізерної цивілізації», на переконання мислителя, полягає і в тому, що вона не є комфортною для містян, попри те, що вони хизуються її зверхністю, вона нікчемна. Більшість із них живе за межею бідності, у злиднях, тяжко працюючи. «Не завидуємо ми ні городянським дивам великим, ні городянському комфорту; бо що нам по тому всьому, коли в городах тільки сота доля божого люду в достатках і всіма тими дивами користується, а тисячі голів людських, як риба об лід, побиваються...»²⁷¹, – розмірковує мислитель із цього приводу у другому листі з хутора.

Місто, на думку філософа, десуб'єктивізує особистість і соціально. Це виявляється в тому, що місто – джерело бандитизму. Про це йдеться у четвертому листі з хутора. Автор хутірської філософії, відверто про це говорить: «... бо – відоме діло – городи багато таких людей порозводили, що, мов вовки, в серці тільки хижацтво мають. Заночувати в полі – страшно»²⁷².

Місто руйнує національну ідентичність особи, асимілює її. Стосовно цього у творі «Хутірська філософія і віддалена од світу поезія» П. Куліш пише: «У столиці нашого брата українця важко відрізнити від іншої руської братії; він настільки асимілюється із загальнорусами, що навіть листи пише своїм приятелям»²⁷³. Продовжуючи свої міркування в такому контексті, філософ одним із значущих маркерів ідентичності визначає освіту. Саме завдяки її змісту формуються або нівелюються/асимілюються світоглядні імперативи особистості, її свідомість, культура тощо. Значну увагу, зважаючи на це, ним приділено сутності міської освіти, її принципам і методам навчання. Міська освіта (просвіта), на переконання мислителя, – урбаністичний інтелектуальний продукт, вона є похідною від

природної мудрості. Як і урбаністична культура, урбаністична просвіта не є насправді такою, як її мислять містяни.

Він переконаний, що «... в просвіті, яку продукують столиці, багато лиха й непевна частина добра; що друковане слово, яке летється на публіку зливою, не дає жититися іншим джерелам життя»²⁷⁴. Школи, гімназії, університети, академії, бібліотеки своїм «просвітництвом» не сприяють об'єднанню людей і взаєморозумінню між ними. Навпаки «люди перестають розуміти одне одного і з відчаю готові порозходитися у різні боки...»²⁷⁵. Міська освіта вихованців робить дедалі відірванішими від природи, незрозумілими для селян: «У город – по гроші, а в село – по розум. ... в селі зовсім не потрібні такі мудрагелі, у яких лопата – лопатус, баба – бабус...»²⁷⁶. Урбанізована освіченість не робить щасливішими й її вихованців. Вони не наближуються до розуміння самих себе, вона схоластична, а тому не сприяє їх еволюції як гармонійно розвиненої особистості: «... що рясніше на нас летється дощ друкованого слова pro і contra, то в більшу безнадію впадає людина, серце якої має гадку не про сам тільки особистий комфорт і навіть не про сам комфорт своєї сім'ї, що зветься державою»²⁷⁷.

Причина такої результативності освіти в місті, на думку П. Куліша, полягає у тому, що вона не стимулює природний потяг особистості до знань. Вона не є антропоцентричною, не стимулює розкриття природної обдарованості особи: «... школа з її устроєм ... забила в моїй голові зроблений ... засів, як забиває ніжні зерна холодна й шалена злива. ... вода науки лилася через вінця; я захлинався в ній; мені не давали сказати від самого себе жодного слова...»²⁷⁸. У цьому його погляди перегукуються з ідеями Ж. Руссо. Французький мислитель також не вбачав смислу у «тих смішних закладах, що називаються коледжами. ... Я не беру до увагу також світського виховання, оскільки все це виховання, прагне до двох суперечливих цілей, не досягає жодної з них: воно здатне продукувати людей дволиких, що завжди демонструють вид,

що вони начеб то все роблять для інших, а насправді завжди думають лише про себе»²⁷⁹.

Обидва вони були прихильниками персоналістичного підходу в навчанні, який не руйнує особистості, а розкриває її природний потенціал. Ж. Руссо звертав увагу на те, що до вихованців потрібно ставитися відповідно до їх віку. Дитині потрібно коректно показати її місце у процесі виховання, а також не нав'язливо, а майстерно утримувати його на ньому. У такий спосіб учень, котрий не знає, що таке мудрість, на практиці отримає важливий її урок²⁸⁰.

У місті відбувалося «накачування шкільною премудрістю». Така методика навчання спричиняла розвиток зарозумілості – «раннього всезнання далекого від нас і цілковитого незнання найближчого до нас»²⁸¹, а не ґрунтовних знань, одностороннього, а не системного світогляду. Тогочасна методика навчання, яку так гостро критикував П. Куліш, більше нагадувала «штуку заради штуки», не бралися до уваги персональні особливості тих, хто навчався. Навчальна література була слабко адаптована до належного сприйняття розміщеного у ній матеріалу здобувачами знань. Це були, за словами П. Куліша, «мертві книжки», «вельми погані», «украй тупо написані»²⁸².

Значною мірою, стверджує П. Куліш, денационалізація особистості інструментами освіти була зумовлена національною політикою імперських властей. Одним із завдань вони вбачали зміну парадигми ідентичності тих народів, що входили до складу монархії Романових, наповнення її іншими смислами, які формували не національну, а імперську або дуалістичну ідентичність, за якої домінуючою є імперська світоглядна система, а національна витіснена на периферію. Філософ свої міркування підтверджує тим, що в освітньому процесі були відсутні предмети народознавчого циклу. Зокрема, вони не викладалися навіть у Київському університеті Святого Володимира: «Така була, своєю чергою, й діяльність Київського університету. В ньому повторювалися гучні імена філософів,

істориків, поетів, студіювалися їхні великі творіння, друкувалися захащені цитатами книжки; та на жоден дюйм, на жодну риску не посунув Київський університет науки, і ніби ще зумисно придушив найголовнішу галузь науки – народознавство»²⁸³.

Ніхто з університетської професури не виявив зацікавленості й результатами народознавчої експедиції П. Куліша 1843 р. Зібраний ним фольклор було надруковано лише у 1857 р. в Санкт-Петербурзі. До книгарні Київського університету книга, за спостереженнями П. Куліша, не потрапила²⁸⁴.

У третьому листі з хутора його автор звертає увагу на ще один аспект денационалізації, втрати української ідентичності жителями міста. Він стосується мови навчання, викладання урбаністичної освіти. Окрім того, що вона була складною для сприйняття, зважаючи на її схоластичність, вона була неприродною для вихідців із села. Освіченість іншою мовою передбачала її опанування, мінімізацію мовленнєвої практики природною, рідною мовою. За словами П. Куліша: «Зanedбали здавна вже письменні городяне наш сільський неписьменний люд з його недрукованою мовою; ... Великим сим писателям і строїтелям речі книжної було байдуже, що весь наш простий люд крізь той невід здавався недорікою, байдуже й на те, що не було сьому людові іншого ходу в письменство, тільки мусив рідного простого і виразного свого слова зректися. Одаючи тоді в школи дітей, наші хуторяне все одно, що в москалі отдавали, бо через те письменство химерне меншало в нас людей, котрі по-нашому розмовляли і по-нашому на божий мир дивилися, і по-нашому між селянами оберталися»²⁸⁵.

У такий спосіб «штука за ради штуки» не лише не сприяла формуванню ґрунтовних знань в особистості, а й вихолощувала українську ідентичність: «... невірна городянська наука знівечила...»²⁸⁶. В унісон із освітньою політикою, спрямованою на денационалізацію, звучала й імперська преса. Її рито-

рика не викликала сумнівів, вважає мислитель, стосовно того, інтереси кого нею прославлялися. «Серце російської преси б'ється дужче на користь народу, який заглушив своїм централизмом навіть провансальський посів народної поезії, ніж на користь народу, який од Біблії й античного світу перейшов до поезії рідної легенди, пісні, до поезії затишного ... сільського побуту...»²⁸⁷, – писав мислитель.

Як і місто, хутір для П. Куліша – не просто населений пункт. У розумінні В. Єрохова і С. Хотовицького – це «осередок життя людини, не зіпсованої ворожою її душі цивілізацією», де вона безпосередньо спілкується з природою, з вічним і сталим, протиставлення місту; знак, що сигналізує про певну концепцію «розуміння Кулішем народності, естетичного ідеалу письменника, традиційної культури»²⁸⁸. З позицій екзистенціалізму сутність хутора трактує І. Юдкін-Ріпун. Етимологію хутора він виводить від давньонімецького *huntari* – повіт. Вважає його співзвучним із латинським *hortus* – сад. Відтак для вченого хутір – образ «барокового вертограду, який виповнював українську літературну традицію принаймні впродовж двох століть перед П. Кулішем. Тоді в українській бароковій поетиці садів можна вбачати першоджерело образу хутора як самодостатнього мікрокосмосу»²⁸⁹.

Сприймаючи загалом таке трактування хутора П. Куліша, висловимо і власні міркування з цього приводу. На нашу думку, у розумінні цього феномену обґрунтованим є звернення до соціокультурної парадигми, зокрема соціокультурної еволюції. Під нею розуміють екологічний підхід, що аналізує соціальні та культурні елементи в контексті того природного і соціального середовища, в якому існує суспільство. Керуючись цим, суспільствознавці розрізняють багато варіантів соціальної структури і культури різних суспільств, що існували в процесі соціокультурної еволюції²⁹⁰. Наприклад, типології суспільств, запропоновані Г. Ленські²⁹¹, Д. Беллом²⁹² та іншими авторами. Більшість фахівців погоджується з тим, що «аграрне

суспільство є етапом суспільного розвитку, що ґрунтується переважно на сільськогосподарському виробництві, й основним підґрунтям його існування, зокрема щодо постачання поживи, був аграрний сектор економіки»²⁹³.

Зважаючи на таку запропоновану нами методологію, кулішівський хутір – аграрний тип суспільства загалом, виразним маркером якого є моральність²⁹⁴, і, зокрема, аграрний мікрокосмос його носіїв: «старовина» «простих хуторян», що «чесної свити з себе не скинули»²⁹⁵. П. Куліш неодноразово в листах із хутора звертається до історичної ретроспективи стосовно витоків села і міста. Суголосно із концепцією соціокультурної еволюції він стверджує первинність походження села над містом, залежність міста від села в забезпеченні людським капіталом, продовольчими та іншими ресурсами. Без села, селян міста б не було, воно не змогло б існувати: «Ми ж, люде прості, як навчились на варязькій чи на литовській або польській панщині за плугом добре ходити і недолюдків годувати, то й досі себе самих і білоруких городян хлібом годуємо»²⁹⁶.

На нашу думку, що ґрунтується на аналізі змісту хутірської філософії, хутір для П. Куліша – осердя української ідентичності, української духовності, уособлення пам'яті про українську минувшину. Природні люди – селяни, як і аграрний тип українського суспільства, – унікальне явище, що живе за власними законами, упорядкований і самодостатній мікрокосмос. Хутір – щось унікальне і глибоке, непізнане. Його суб'єктам властива здатність ірраціонально-цілісного світосприйняття світу в поєднанні з практичним розумом. Хутірське світосприйняття, на наше переконання, відображає ці параметри. Воно ґрунтується на біблійних цінностях і парадигмах. Вважаємо, що секрет хутора, хуторян, української ідентичності в тісному зв'язку із землею. Попри всі історичні випробування, що випали на долю українства, «земля все-таки залишилася руською»²⁹⁷, – писав П. Куліш. Ми солідарні з ним у тому, що завдяки аграрному типу українського суспільства і збереглися

природні та справжні цінності нашого народу. Їх носієм було селянство. На цій підставі складно не погодитися з філософом, що майбутнє України тісно пов'язане з майбутнім селянства – уособленням української ідентичності.

Водночас філософ визнає, що історично місто відіграло захисну функцію щодо села. Однак така протекція не була альтруїстичною. За неї селяни дорого платили: «Шкода тільки, що дуже дорого з нас за сю послугу брали; бо, одбиваючи од нас ворогів наших, не з кого, як із нас же, його харчували, не на кого, як на нас же, постосем його напускали»²⁹⁸.

У взаємовідносинах міста і села в історичній ретроспективі П. Куліш не бачить комплементарності. Місто не вважало село собі споріднено близьким явищем. Навпаки, витіснивши в підсвідоме своє походження від села, місто завдавало селянам наруги, руйнувало його. В історичній минувшині селянсько-міської некомплементарності мислитель убачає витoki і сучасного йому соціокультурного протиставлення міста селу.

Як і колись, так і за роки життя П. Куліша, місто і село – два протилежні світи, два різні способи світосприйняття і буття, дві окремі картини світу. Свою думку стосовно цього мислитель формулює так: «Усі письменні люде, опрiч двох або трьох, котрих голос до нас доходить, радять нам своє хуторянське життя на міщанське міняти...»²⁹⁹. Хутірське життя не лише відмінне від міського. Воно, на переконання П. Куліша, краще за нього³⁰⁰. Вигідно різнитися в ліпшу сторону тим, що в ньому панує традиціоналістський, а не мінливий порядок речей³⁰¹. Насамперед у ньому домінує «пам'ять серця», котра ніколи не зраджує³⁰². Відповідно відмінними один від одного є й суб'єкти аграрного та урбаністичного мікрокосмосів – селяни та містяни. Перші, за логікою філософа, виховані світом природи і у світі природи. Другі – штучним письменним світом і в штучному письменному світі³⁰³.

Ця думка стосовно окремішності селянського та міського світів є наскрізною в хутірській філософії. Її автор розвиває

завдяки компаративізму – порівняльному аналізу двох споріднених і водночас протилежних аграрного і урбаністичного світів. Хутір як уособлення аграрного типу суспільства, унікальний аграрний мікрокосмос його носіїв він аналізує за тими ж параметрами, що і місто: культура, освіта тощо. Особливу увагу ним приділено розкриттю внутрішнього світу хуторянина, його селянської мудрості, моральним чеснотам тощо. Їх ідентифіковано як такі, що наповнені ідеальними смислами. Постійне зіставлення з відповідними параметрами міста, що здійснює автор хутірської філософії, не на користь останнього. У цьому ми бачимо подібність хутірської філософії П. Куліша до центрально-південно-східноєвропейського аграризму, зокрема, до такого принципу, як унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці.

Сільська освіта, на переконання автора хутірської філософії, відмінна від міської, вона інша. Він протиставляє урбанізовану освіту природну освіту на селі. Перша, як на нього, формує в особистості освіченість, яка насправді є зарозумілістю. Така освіченість не є гарантією духовної зрілості особистості, її високої моральності, духовності. Друга є антиподом першій. Вона надає селянинові практичних навичок сільського життя, сприяє розкриттю його природних здібностей, селянської природної мудрості: «Лучче ж йому в батька та в матері простого господарства навчитись, аніж чужим у рідну сем'ю з тими науками вернутись»³⁰⁴. У цьому його погляди перегукуються з думками Ж. Руссо. Останній також вважав, що землеробство – перше заняття людини. Воно чесне, корисне, найблагородніше з усіх, якими може займатися людина³⁰⁵. П. Куліш категорично не сприймає урбанізовану освіту, котра віддаляє особистість від розуміння себе, духовно дистанціює дітей від батьків. З цього приводу він зазначав: «Не хочемо ми ніяких благ цивілізації, коли, за сі блага, діти

наші не вмітуть із нами, під нашу старість, розмовляти, коли вони нас, а ми їх, через їх велику освіту, не розумітимемо!»³⁰⁶.

Принципова окремішність селянської освіти полягає в її спрямуванні – вихованні душі. Зіставляючи її з освітою міста, П. Куліш зауважує, що сільська освіта формує «правдиве серце» «нашого доброго селянина». Міська – тільки «розуму прибільшує». Навряд чи варто гіперболізувати урбанізовану освіту, вважає філософ, щоб «уже рідну свиту з себе скинути, що прочитав пару книжок німецьких?»³⁰⁷. Отже, у такий спосіб він наголошує на кардіоцентризмі сільської освіти. На противагу цьому міська освіта породжує бездуховний раціоналізм, руйнує біблійність і не пропонує інших, морально вищих цінностей. Маючи розвиненим лише один інтелект, особистість втрачає зв'язок із природою, природною духовністю. Гармонійний її розвиток за таких умов перетворюється у цинічну раціональність, аморальну інтелектуальність.

Освіта на селі від міської також кардинально різниться своїм характером. Вона не монетарна, її смисл полягає у тому, щоб «душі спасати, а не кишені грішми начиняти»³⁰⁸. Селянська душевна освіта ґрунтується на високоморальному імперативі, сформованому столітньою традицією: «У нас, панове, наука своя, тисячолітня: вона навчила нас більше слухати праведного слова божого, аніж лукавої панської мови»³⁰⁹. На думку П. Куліша, вона в селянина формує матеріальний мінімалізм і високу духовність, чистоту думок, помислів, дій.

Розкриваючи цю свою тезу, він послуговується категорією «простота». Для нього простота – не розкіш, не аскетизм. Це різні категорії. Простота – розумні статки, практичний селянський розум і висока мораль: «Ми так собі міркуємо: що нема і в світі кращої одежини, як наша проста свита. Як подумаєш, через якії вчинки люде собі тії саети та оксамити добувають, то, далєбі, вона в нашій думці сяє краще всякого дорогого каменю на тих жупанах або на широких панських сукнях, – що ні

одна ж то гірка сльозина на те шорстке тканиннє не покотилася! Далєбі, здається вона нам нїби святою ризою ...»³¹⁰.

Особливість селянської освіти і в її філософії, в тому, що вона тримається «свого хуторського розуму і смаку», пізнавально орієнтована. Унікальність селянської освіти, на переконання мислителя у тому, що вона формує гармонійну особистість, яка є інтелектуально розвиненою, духовно багатою, з невтраченою ідентичністю. П. Куліш схвально ставився до того, щоб селяни читали, знали, цікавилися тим, що «на світі діється». Був переконаний, що «не знавши світу божого широко, не визнаєш, чого, що стоїть»³¹¹. Водночас він упевнений, що джерело життя не книжна наука, а «власний ґрунт». Книжна наука – «застояна вода», наука життя – джерельна, чиста³¹².

Він обстоював відкритість селянського мікрокосмосу у спілкуванні з іноземцями, розширення селянського освітнього простору, світогляду: «Коли чоловік іноземний в хаті трапить-ся, розмовляй з ним і про всячину розпитуй. Коли й самому лучиться заїхати в далекі сторони – обома ушима слухай і очима дивись, що воно й як там діється; а ледащиці-моди в хутори не привозь, волю шануй і в городянську нужду через розкіш не вскакуй. Хоч же б і всі ви поробились письменними і, як там кажуть, просвіщенними; хоч би книжки німецькі так як справжні німці почитували, а проте своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся. Тоді з вас будуть люде як слід, – тоді з вас буде громада шановна і вже на таку громаду своєї лапи ніхто не наложить»³¹³.

Однією з наскрізних категорій хутірської філософії є селянська природна мудрість, власне селянська філософія. Для її автора вона первинна, порівняно з міською освіченістю – «оманою городянською», зважаючи на первинність села і селян, порівняно з містом і містянами: «Початок і корінь городянства зростає у хуторі ...»³¹⁴. Ним вона наділяється божественним походженням і змістом, оскільки-

ки її носії – селяни – природні, Богом створені. Селянська мудрість – це пізнана істина, джерелом якої є слово Бога. Пізнання істини – «найкраща, найбільша нагорода на землі: більшої ніхто не пожадає і не видумає»³¹⁵.

П. Кулішем з'ясовано головні риси селянської філософії. До них він зараховує такі: 1) «великі мислі»; 2) «високі співи»; 3) «проза мальовнича»; 4) «філософська нагота». Селянську філософію мислитель протиставляє міській освіченості. Завдяки такому інструменту ним розкрито, що селянська філософія справжня і природна. Така його думка ґрунтується на тому, що 1) селянин – справжній, природний; 2) селянин богошанувальний; 3) селянська філософія стосується справжніх природних цінностей. У містах цього немає і не може бути. Мислитель вважає, що філософія «мізерної цивілізації» ґрунтується на писі, розкоші, «невпокійній моді». Джерелом же селянської мудрості є історія народного духу³¹⁶.

Пізнати істину можуть лише селяни, бо вони вірять у Бога, високоморальні в помислах і справах, працюваті, прості. Міщани не здатні на це. Вони, за словами автора хутірської філософії, розбещені, не розуміють великої праці, кривавого поту. «Городи вам її не виявлять, бо вже до двох тисяч років береться, як вони її затуманюють. Величаються своїми архітектурами та живописами, та театрами, та музиками і поезією, а того й не збагнуть, що все те іскуство велике служить найбільш людській гордині та розкоші ... і не розуміють восторгів великої праці, кривавого поту за людське благо»³¹⁷, – зауважує мислитель.

Отже, узагальнивши, констатуємо. Хутірська філософія П. Куліша селяноцентрична, аграристська за своїм змістом. У ній обґрунтовано окремішність та унікальність аграрного типу українського суспільства – хутора. Цей глибокий і унікальний мікрокосмос є незрозумілим, насамперед для урбаністичного мікрокосмосу. Міщани глузують із нього, зневажають його. Насправді село – світ природного практичного розуму в

поєднанні з високою моральністю. Село і селянство – оберіг української ідентичності.

Наскрізно в хутірській філософії домінують системно викладені суто аграристські за змістом і мотивами ідеї. З-поміж них розрізняємо такі: 1) місто і село – два різні світи, культури; 2) місто і село – антагоністи, оскільки місто зверхньо ставиться до села; 3) село первинне, природне, стабільне; місто вторинне, наносне, мінливе; 4) село високоморальне, природно мудре, з практичним розумом і біблійністю; місто зарозуміле, схоластично освічене теорією.

Такі смисли хутірської філософії П. Куліша суголосні з українським аграристським дискурсом початку ХХ ст. Вони знайшли подальший розвиток у напрацюваннях М. Грушевського, В. Липинського та інших громадсько-політичних діячів і політичних партій України.

Основні положення хутірської філософії П. Куліша співзвучні з центрально-південно-східноєвропейським аграризмом, оскільки вони стосуються окремішності селянства, його світогляду, культури. Селянство постає як носій високоморальних чеснот, уособлення традиційних цінностей. Завдяки цьому селянство переважає місто. Для П. Куліша селянське буття – відмінний від міського шлях розвитку. Він, на відміну від міського, природний, гармонійний, антропоцентричний. Селянин не розчавлений природою, він породжений нею. Натомість містянин губиться в міській культурі, породженій ним і породившій його, він десуб'єктивізується.

3.2. Аграристський дискурс М. Грушевського (С. В. Корновенко, В. П. Тельвак)

Публіцистична спадщина Михайла Грушевського – доволі добре вивчена на сьогодні частина його різнопланової творчості. Свідченням цього є дисертаційні та монографічні праці, як і чимала кількість статейних публікацій. Разом із тим, опрацьовуючи численні сюжети й проблеми публіцистичного доробку вченого, дослідники не виправдано мало звертають увагу на концептуальний вимір питання, тобто на ті провідні світоглядні ідеї, котрі визначали змістові акценти текстів Грушевського-журналіста. Чи не найбільше в цьому плані згадується про соборницький нерв творчості історика, що структурував всю його діяльність – як наукову, так і громадську.

Цілком поділяючи таке розуміння, звернемо увагу на потребу з'ясування інших світоглядних домінантів національного служіння М. Грушевського. Так, при опрацюванні його громадських дописів у вічі впадає значна зануреність у найрізноманітніші аспекти селянської проблематики. Численність, різноплановість і полісюжетність цих текстів дозволяє говорити про свідоме конструювання вченим власної аграристської моделі, що є цілком незауваженою історіографічною проблемою. Натомість, важливість її осмислення безсумнівна з огляду на лідерство автора «Історії України-Руси» в тогочасному українському русі та виняткову популярність його ідей серед широкого загалу симпатиків і опонентів. Тож опрацювання цієї багатоаспектної проблеми уможливить цілісну реконструкцію важливого складника не лише інтелектуальної спадщини Великого Українця, але й загалом ідейних дискусій визначального окресу доби національного відродження.

З'ясовуючи генезу селянознавчих зацікавлень М. Грушевського, вкажемо на домінуючі впливи при формуванні його світогляду популярної серед українських інтелектуалів ХІХ ст. народницької ідеології. Її видатними теоретиками були

як авторитетні для вченого творці академічного українознавства М. Костомаров та М. Максимович, так і його безпосередні київські вчителі В. Антонович і О. Кониський. Зрештою, сам історик у зрілому віці зізнавався, що «коли я піввіку пізніше брав сміливість договорювати сі тези до останнього слова [...] я тільки називав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор [М. Максимович]»³¹⁸.

Цілком поділяючи переконання вчителів, М. Грушевський в інавгураційній лекції у Львівському університеті на початку жовтня 1894 р. наголошував: «Народ, маса народна зв'язує їх [періоди української історії] в одну цілість, і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовий, його пригоди, його бажання й ідеали – єсть мета нашої історії»³¹⁹.

Відповідно до цієї історіософської максими М. Грушевський конструював не тільки історіографічний дискурс, але й свою громадську працю, найбільш яскравим проявом якої була саме публіцистика. На її сторінках учений неодноразово заявляв, що категорія «селянство» є ключовою для розуміння логіки розгортання українського модерного руху. Так, виступаючи 1 листопада 1898 р. на науковій академії, влаштованій з нагоди столітніх роковин відродження української літератури, М. Грушевський наголосив, що головною її ознакою стало намагання показати українського селянина активним речником свого народу. «Коли люди, – пояснював історик, – [...] замість етнографічних студій [стали] пробувати вивести на сцені чи в книжці українського селянина і дати йому самому говорити за себе, – се рішило справу»³²⁰. Поряд із літературою, фокусування на інтересах селянської верстви стало також маркером нової української історіографії, що її творцем був М. Костомаров: «З-за історії воєн і попечительних заходів власті починає виступати в його очах все виразніше сіра народна маса,

об'єкт адміністративних попечень, видвигнений народниками на перший план як носитель дійсної правди народного життя, властитель безцінних скарбів народної творчості»³²¹.

Осмислюючи феномен українського селянства, М. Грушевський, як і належиться досліднику, насамперед змальовує його історичну еволюцію від одного із суспільних прошарків до чи не єдиного репрезентанта українства. Наслідуючи історіософську риторичку романтиків, М. Грушевський пише: «Після того як вищі верстви покинули свою народність, селянство стало основою в понятті української національності». З огляду на це, продовжує історик, «потреби й завдання українського селянства – се нині потреби й завдання українства»³²². В історії селянства ХІХ ст. учений цілком слушно виокремлює знакові для народу дати звільнення від кріпосницької залежності. Для української нації, ствержував М. Грушевський, представленої мільйонами селянства з незначними купками півсвідомої інтелігенції, скасування кріпацтва відкривало перспективи поширення в народні маси освіти, культури, загальнолюдських і національних інтересів, що з часом призвело до помітних свідомісних зрушень. З огляду на це, наголошує вчений, без розкріпощення селянства «були б неможливі результати національного розвою, досягнені за сі п'ятдесят літ»³²³.

Діагностуючи становище сучасного собі селянства, М. Грушевський вказує на певні особливості його життя в Австро-Угорській і Російській імперіях. Втім, незважаючи на ментальні, віровизнавчі та деякі господарські відмінності, вчений віднотовує доволі подібні проблеми, що з ними щоденно був змушений стикатися український селянин по обидва боки Збруча. Вони були спричинені тим, що селянське населення українських теренів здебільшого було малоземельним, економічно залежним від представників великого землеволодіння і перебувало під гнітом потрійного союзу – бюрократичної влади, привілейованого дворянства і великого землеволодіння. Таким чином, гніт національний посилювався гнітом еконо-

мічним і культурною перевагою, а на всьому просторі української території національна проблема перепліталася нерозривно з соціально-політичною й економічною. Підсумовуючи ці спостереження, М. Грушевський наголошує: «Український елемент – це не лише окрема народність, це, значною мірою, окремий клас – клас дрібних сільських власників, який потребує соціально-політичних і економічних реформ уже хоча б для того, щоб здійснити ті громадянські й національні права, які вже визнані за ним на папері»³²⁴.

Переводячи в практичну площину згадане переконання, М. Грушевський дедалі частіше береться за публіцистичне перо, пропонуючи для обговорення моделі багатьох реформ та обґрунтовуючи потребу їхнього якнайшвидшого втілення. Першими за часом такі ініціативи стосувалися галицьких земель. Потрапивши до конституційної Австро-Угорщини, вчений зустрівся там з доволі добре налагодженим українським громадським життям. Утім, на його переконання, лідери галицького політикуму все ж недостатньо уваги приділяли потребам свого селянства, котре складало, за підрахунками історика, 2 885 000 або 93,7% всіх українців Дунайської монархії. Причини такого деякого легковаження інтересами селянства полягали в небажанні галицьких провідників надмірно загострювати конфлікт із господарями краю поляками. Йшлося про те, що більшість землі перебувала у руках представників польської шляхти. Таким чином, аграрне питання неодмінно набувало виразних рис міжнаціональної боротьби.

Майстерно володіючи пером публіциста та досконало орієнтуючись у проблемах генези польсько-українського протистояння в Галичині, М. Грушевський обстоював право українців на рівноправне з поляками управління краєм, зрілість культурних і політичних домагань співвітчизників. Оцінюючи характер польсько-українських взаємин, вчений зазначав, що в умовах конституційної держави, якою була Австро-Угорщина,

«Галичина стала пробним каменем для польсько-українських відносин». Система управління Галичиною, що склалася в ХІХ ст., в усьому суперечила національним інтересам українського населення. Завоювавши довіру центрального австрійського уряду, польські шляхетські кола отримали край у своє повне і безконтрольне управління. У статтях, присвячених цій проблемі, вчений виокремив три основні проблеми, навколо яких розгорталася польсько-українська конфронтація: аграрне питання, виборча реформа, проблема українізації народної освіти. Ці проблеми не були вирішені впродовж останніх десятиліть ХІХ ст., без їх вирішення, як справедливо зазначав львівський професор, повноцінний культурно-національний розвиток українців Австро-Угорщини був неможливий.

Стосовно вирішення аграрного питання, М. Грушевський ініціював створення державного земельного фонду шляхом викупу землі у великих землевласників і наділення з нього ділянками малоземельних селян. Це мало б, слушно зауважував він, не тільки піднести добробут більшості населення, але й помітно зменшити міжнаціональний антагонізм у краї. Не менш назрілою для українського публіциста була реформа виборчого законодавства у напрямі запровадження загального виборчого права, котре мало би прийти на зміну куріальному. Її реалізація, стверджував М. Грушевський, дозволила би на решті стати українцям дійсними господарями свого краю через суттєве збільшення представництва у місцевому парламенті. Реагуючи на закиди польських публіцистів про недостатню політичну культуру «руського хлопа», історик відзначив чималу громадську свідомість українських селян. Уважно стежачи за їхнім спротивом польській домінації, М. Грушевський наголосив, що «боротьба за загальне й пряме виборче право та вибори до парламенту виявили серед селянства, яке становить головну масу українського населення Австрії, таку політичну свідомість, такий організаційний такт, таке напруження гро-

мадської енергії, якого від «темного хлопа» ніхто б не сподівався ще зовсім недавно»³²⁵.

Особливо ж актуальним для українського селянина, на переконання історика, було освітнє питання. Аналізуючи сучасний йому невідрадний стан галицького шкільництва, викликаний польським пануванням у всіх сферах життя, М. Грушевський апелює до законодавчої бази австрійської держави. Так, він нагадує своїм польським опонентам, що 19 параграф Конституції з 1867 р. визнає рівноправність усіх мов у школі і гарантує право кожної національності в державі навчатися своєю рідною мовою³²⁶. Втім, польська політична верхівка краю приймала щораз нові поправки до загальнодержавних законів, котрі фактично закріпили панівне становище польської мови і поляків в освітній сфері Галичини. Серед недоліків такого становища М. Грушевський найперше відзначає засилля, всупереч дидактичним вимогам, польських педагогів в сільських школах із переважаючим українським національним складом³²⁷. У таких школах, аргументовано стверджує учений, аналізуючи численні факти, польські вчителі займаються не стільки освітою дітей, скільки денаціоналізацією українського підростаючого покоління, вдаючись при цьому до цілком непедагогічних, а нерідко й відверто кримінальних учинків.

Вихід із такої складної для українців ситуації М. Грушевський убачав у закладанні приватних українських народних шкіл, вважаючи, що «тих шкіл ніколи не матимемо багато»³²⁸. Закликаючи галицьке громадянство до матеріальних пожертв на цю шляхетну справу, учений переконував, що «створення національної школи являється одною з найсильніших запорук національного відродження»³²⁹. Історик закликав не стільки до формальної націоналізації народної школи – тобто введення в ній викладової української мови, скільки до пристосування всієї навчальної програми до «потреб української суспільності, її життя, її завдань і обставин».

Польські оглядачі громадської діяльності М. Грушевського безапеляційно негативно поставилися до його пропозицій полегшити життя українського селянина, оскільки це мало б відбутися коштом суттєвого обмеження польського «*prawa posiadania*». Вченому закидали політичну агітацію селян та навіть заклики до масового спротиву узвичаєним галицьким порядкам. Польська преса не соромилася навішувати на шанованого вченого ярлики «політичного дилетанта», «вождя наукового і політичного радикалізму галицьких русинів», «соціаліста з переконання» і, навіть, «гайдамацького заспівувача»³³⁰.

Не меншою проникливістю й уважністю була позначена публіцистика М. Грушевського, присвячена осмисленню всіх сторін життя наддніпрянського селянина. Як тільки в Російській імперії були проголошені конституційні свободи, вчений одразу занурився в політичне життя держави, пропонуючи рецепти вирішення багатьох назрілих для українства питань. Як і у випадку з Галичиною, у фокусі адресованої російському читачеві публіцистики історика перебували проблеми селянства як найбільш численного виразника українства. Потребу їх вирішення помітно активізували події початку 1906 р., коли в Росії пройшли вибори до I Державної Думи. Як відомо, у Думі була створена Українська парламентська громада (УПГ), що нараховувала 45 депутатів. УПГ склали представники різних політичних поглядів і соціального статусу, але їх об'єднувало бажання покращити становище України. Більшість інтелігенції УПГ належало до партії кадетів, а значне число селян – до фракції «трудовиків». Тому, незважаючи на спільну національну платформу, консолідувати таку різношерсту парламентську громаду було нелегко. Це завдання взяв на себе лідер тогочасного українського руху М. Грушевський. Приїзд історика до російської столиці мав велике значення для українських депутатів I Думи. Свідок і учасник тих подій Д. Дорошенко зазначав: «Грушевський уважався всіма нами за провідника українського національного руху в Росії. Його

великі наукові й громадські заслуги, його надзвичайний організаторський талант, створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас за тих часів законом. Він був саме в розцвіті своїх сил, повний енергії і широких планів. З прибуттям Грушевського до Петербургу всі підпорядкувалися йому беззастережно, і він став ідейним провідником, як редакції «Українського вестника», так і Української парламентської громади»³³¹.

Оскільки більшість в УПГ становили селяни, М. Грушевський сфокусувався на політичному консультуванні новообраних парламентарів. Після активного спілкування у вченого склалося переконання, що серед них були «справді одиниці дуже інтелігентні і свідомі, але більшість попало в послі зовсім випадково і тільки тут присвоює собі перші початки політичної освіти»³³². М. Грушевському вдалося знайти спільну мову з селянами, а подібні зібрання УПГ за участю львівського професора стали своєрідною школою для них. Його дуже тішило те, що серед депутатів-селян було чимало свідомих українців, які готові боронити національні постулати. М. Грушевський з помітною гордістю відзначав: «[...] Українське селянство показує таку величезну – як на обставину свого життя – силу інтелігенції, політичного і суспільного розуміння, горожанського виховання, що повинно розвіяти всякі песимістичні гадки щодо будучності російської України в ліпших конституційних обставинах»³³³.

З огляду на домінування селян в УПГ, М. Грушевський особливу важливість надавав вирішенню аграрної справи. Жоден інший народ імперії Романових, наголошував історик, не був зацікавлений більш за все у його вирішенні, як українці. За твердженням М. Грушевського, «до мотивів загальнодемократичного характеру тут з надзвичайною силою прилучається мотив національний»³³⁴. Це відбувається внаслідок того, що більшість безземельних селян були українці, а великі землевласники – росіяни, поляки чи зросійщені земляки. Тому, на

думку вченого, справедливе вирішення земельного питання «віддасть українському народові-нації зароблене, заграбоване від нього, отже буде тим виглажена до певної міри, одна з історичних кривд, завдана йому, буде сповнений акт історичної справедливості супроти нього»³³⁵.

Аграрне питання М. Грушевський традиційно пов'язував із національним. Його, на думку вченого, треба було вирішувати поетапно. Спочатку Дума повинна прийняти загальноімперський закон про вимушене відчуження в інтересах землеробів всякого роду земельних надлишків, чи то за викуп, чи без нього. Потім з них створюється земельний фонд, з якого селяни будуть отримувати в користування земельні наділи. На місцях мали бути запроваджені земельні комітети, які, враховуючи чинники економічні й етнографічні, почали б попередню роботу по обміру земель. М. Грушевський висловив важливе застереження: «Не можна дозволити загальноімперського земельного фонду, бо це посилить централізацію держави»³³⁶. Також він звертав увагу, що вирішувати аграрне питання потрібно паралельно з децентралізацією держави на принципах обласної й національно-територіальної автономії. Вчений намагався переконати селян, що тільки при запровадженні федеративного устрою можливе справедливе вирішення аграрного питання. Відзначимо, що, незважаючи на переваги аграрного проєкту М. Грушевського, він так і не став предметом парламентських дискусій ні першого, ні наступного скликань, хоча саме таку долю пророкував йому І. Франко, відзначаючи його «радикальний принцип і поміркованість [...] у переведенню»³³⁷.

Розгін I Думи став тяжким ударом для всіх свідомих українців, адже в країні вкотре запанувало беззаконня. З невдач української фракції I Думи М. Грушевський виніс «само собою зрозумілу аксіому, що чисто політична національна робота майже неможлива, коли вона не опирається на роботу культурну. Що без добре поставленої преси, популярних видань, інформаційних публікацій і організаційного, систематичного знайомства своїх і чужих з нашими змаганнями і завданнями

неможлива чисто політична агітація, неможливий успіх ні в організації, ні в здійсненні своїх постулатів [...], для цього треба мати ліпшу і сильнішу пресу, сильніші й чисельніші просвітні і культурні організації, а перед усім сильний організаційний дух, ніж який ми бачили»³³⁸.

Обґрунтовуючи необхідність появи української масової преси на Наддніпрянщині, М. Грушевський у своїй публіцистиці особливо великого значення надавав просвітницькій роботі на селі. Бо лише багатомільйонне селянство, на його переконання, було тією надійною силою, на підтримку якої могли розраховувати діячі українського національно-визвольного руху. Однак на початку ХХ ст. селянство в своїй переважній більшості залишалось національно несвідомим. Пробудити його національні почуття прагнув своєю видавничою діяльністю М. Грушевський. Він переконував: «Треба і організації для розповсюдження української книжки на селі, треба по селах прихильної, значить – також призвичаєної вже до української книжки інтелігенції, яка б ту українську книжку ширила, сільських читачів до неї заохочувала. Треба нарешті, щоб та українська книжка відповідала на ті життєві питання – політичні, суспільні, економічні, господарські, які підіймаються вже тепер серед освіченого селянства, а з дальшим розвоєм свободи й політичного життя в Росії, будуть виступати все сильніше. Инакше українське село лишиться таким далеким від українського літературного руху, як російське село від недавньої великої російської літератури», – зазначав М. Грушевський³³⁹. У цих рядках відображені головні напрями громадської діяльності історика стосовно селянства, які він намагався втілювати в життя.

Сприяти просвітницькій роботі мав заснований М. Грушевським ілюстрований тижневик «Село», який вийшов у світ у вересні 1909 р. Новостворена газета мала виразну селянську та популяризаторську орієнтацію. У легкій і доступній формі вона подавала інформацію про події в Україні і за

її межами. М. Грушевський наголошував на тому, що «Село» призначається для людей, «котрі не мають ані часу, ані змоги читати великих щоденних газет», і вони «могли з сеї малої газети короткими і простими словами на своїй мові довідатись про все важніше, до всього доходити, просвічуватись»³⁴⁰. До співпраці в газеті «Село» вчений залучив добірні літературні сили з України. Серед її співробітників були В. Винниченко, А. Кримський, В. Самійленко та ін. Сам М. Грушевський за час існування газети опублікував у ній 84 статті. Вихід у світ першого номера «Села» високо оцінив Михайло Коцюбинський, відзначивши в листі до М. Грушевського: «Тільки що прочитав перше число «Села» і спішу поділитися з Вами своїми враженнями. А вони якнайкращі. Число складене дуже цікаво, статті, особливо деякі, написані не тільки просто, але й талановито і читаються з великим інтересом. Зовнішній вигляд і ілюстрації – все це робить найкорисніші враження. Такої селянської часописи у нас досі ще не було. Взагалі ж можна поздоровити вас і всіх кому дорога народна справа з великим придбанням, бо те, що досі було тільки мрією (гарна селянська газета) – нарешті зреалізувалось»³⁴¹ [підкреслення М. Коцюбинського – авт.].

Соціальна й національна спрямованість газети очікувано не сподобалася владі. Видання знаходилося під пильним цензорським оком. Близька участь М. Грушевського у «Селі» накликала на часопис увагу Київської жандармерії. Проіснувало «Село» з великими труднощами до лютого 1911 р. «Рівно рік і шість місяців скінчилося тепер, як стали ми видавати отсю газету, бажаючи по силам нашим послужити освіті й освідмленню нашого трудящого народу, – писав в заключному номері до читачів М. Грушевський. – Пильнували ми по совісті нашій се діло сповнити, але се ставало все тяжче і тяжче. Тяжко видавати тепер справедливу часопись взагалі, а ще тяжче українську, а ще гірше селянську українську»³⁴². В цих заключних рядках учений в узагальнюючій формі вклав

свій біль за переслідувану українську пресу. Після остаточного закриття газети М. Грушевський ще раз висловив своє щире занепокоєння, що «утрата органа, який встиг здобути собі добру репутацію і довір'я нашого селянина – все таки прикрий убиток в нашій молоді і не багатім національнім життю»³⁴³.

Незважаючи на свавілля цензури, брутальні цькування в російській шовіністичній пресі та надокучливий нагляд поліції, М. Грушевський не припиняв орієнтованої на селянську аудиторію видавничої діяльності. Замість закритого «Села» він почав видавати нову газету «Засів», яка виходила протягом 1911 – 1912 рр. Щоби зменшити репресії з боку влади до нової газети, М. Грушевський передав редакцію групі українських письменників. Однак, зміна редакції не зупинила потоку штрафів та заборон, що обрушилися на неї з першого ж числа. Відзначимо, що проблематика обох видавничих проєктів львівського професора була доволі подібною. Найбільше автори газет переконували свого читача в потребі активного ставлення до вирішення власних проблем, агітували за рідномовне навчання, пояснювали переваги сільської кооперації та впровадження сучасних землеробських практик тощо.

Подібно як це було у випадку польських оглядачів громадської праці М. Грушевського, російські публіцисти також поставилися до неї з помітними застереженнями. Найбільш же непримиренно були сприйняті саме аграрні ініціативи історика, спрямовані на передачу українському селянству земель великих власників. Вченому закидали мало не пропаганду соціалістичних ідей і підбурювання селянства до бунту³⁴⁴. Ще більшою конфліктністю з боку влади було позначене ставлення до видавничих проєктів М. Грушевського. Так, один із помічників ученого Юрій Тищенко-Сірий писав йому до Львова: «Скрізь не тільки по школах а й по залізницях розіслано циркуляри, що забороняють виписувати «Село». В багатьох місцях уважають «Село» органом нелегальним. А Катеринославський губернатор зробив навіть запитання до

Київського губернатора чи дійсно існує «Село» дозволим, чи єсть се газета підпільна»³⁴⁵.

Вибух Першої світової війни та подальші революційні події внесли помітні корективи до творчої лабораторії Грушевського-публіциста. Адже саме протягом 1917 – 1919 рр. визначний історик не лише конструював ідеологію тогочасного українства, як це було і раніше, але й намагався на практиці достосувати свої пропозиції до подій, що карколомно змінювали мапу тогочасної Європи. І в цей час ключовим інструментом впливу на свідомість сучасників для М. Грушевського були його численні публіцистичні виступи у тогочасній періодиці, найбільш важливі та затребувані з яких об'єднувалися автором у тематичні брошури, що виходили чималими накладками. Це зумовило значну поширеність і впливовість візій голови Центральної Ради.

Як відомо, Лютнева революція застала М. Грушевського на засланні у Москві, де він, попри офіційний статус піднаглядного, розгорнув доволі бурхливу науково-видавничу та громадсько-культурну працю³⁴⁶. Через ускладнену воєнними та революційними подіями комунікацію, історик лише з часописів дізнався про створення київськими українцями координаційного міжпартійного центру, який отримав назву Центральної Ради. Її творці бездискусійно погодили саме кандидатуру М. Грушевського на очільника цього громадського об'єднання. Вони розраховували на його небуденні таланти організатора й модератора у справі поладження ідейних суперечок. Пригадуючи тогочасні події, Д. Дорошенко писав: «Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й налагодити спільну працю, і та, і та друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня на день. Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. Від його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх

суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра»³⁴⁷.

Опинившись в Україні, М. Грушевський досвідченим оком діагностував найбільшу тогочасну загрозу для українського руху – значну атомізацію його лідерів та учасників. З огляду на це, він оперативно виробляє нову об'єднувачу ідеологію для українства, котра повинна була відповідати вимогам моменту, багато в чому пориваючи зі старими культурницькими гаслами. При цьому він, використовуючи солідний дореволюційний досвід³⁴⁸, доклав чимало зусиль для розбудови мережі українських засобів масової інформації, розуміючи, що без них не вдасться поширити ідеологію нового українства поза Київ. Власне на шпальтах відновлених та новостворених часописів («Нова рада», «Літературно-науковий вісник», «Вісті з Української Центральної Ради в Києві» та ін.) він ділився з громадськістю власним розумінням актуальних викликів і пропонував для обговорення рецепти їхнього розв'язання. Публіцистику М. Грушевського, опубліковану на сторінках київських видань, оперативно тиражували провінційні газети й активно поширювала українська закордонна преса.

Також найбільш популярні тексти поновно виходили друком у кількох добре знаних брошурах. Про їхню затребуваність промовисто свідчать солідні наклади, котрі наводив авторитетний бібліографічний журнал «Книгар». Так, перше видання брошури «Якої ми хочемо автономії і федерації» вийшло накладом 20 тисяч примірників, друге – 30 тисяч. Перше і друге видання збірки статей «Хто такі українці і чого вони хочуть» мали наклад 30 тис. примірників; перше і друге видання книги «Звідки пішло Українство і до чого воно йде» – також 30 тис. примірників. Брошура «Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий» побачила світ накладом 13,5 тис. примірників³⁴⁹. Тож маємо всі підстави говорити про чималу затребуваність і впливовість публіцистичних виступів голови Центральної Ради. Про їхню попу-

лярність писали й сучасники вченого, відзначаючи, що серед діячів українського парламенту «не бракувало ні людей освічених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнювався М. Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі»³⁵⁰. На нашу думку, слід цілком погодитися зі спостереженням В. Верстюка, що популярність тогочасної публіцистики М. Грушевського була зумовлена тим, що вона виконувала одразу дві важливі функції – агітаційно-пропагандистську та концептуально-ідеологічну³⁵¹.

Пишучи про потребу мобілізації українства, очільник українського парламенту закликає до свідомої та динамічної самоорганізації всіх верств народу. При цьому особливого значення він надає саме консолідації селянства як кількісно домінуючої верстви, котра в його розумінні була головною соціокультурною підставою розбудови української державності. М. Грушевський переконував свого читача, що «[...] кінець-кінцем все чисто – і свобода, і революція, і воля України, і справа земельна – залежить від того, чим буде наша народна маса і передусім наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свободна, автономна народна Україна»³⁵².

З огляду на сказане, чимало уваги в своїй публіцистиці голова Центральної Ради присвячував політичному освідженню широких народних мас, котре насамперед передбачало різнопланові поради щодо їхньої самоорганізації. В численних текстах і на різні лади він невтомно повторював – «у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа»³⁵³. Особливо інтенсивною така просвітницька робота стала з появою нової щоденної селянської газети «Народна воля». Вже у першому числі М. Грушевський емоційно підніс вагомість появи нової медійної трибуни для найширших народних мас: «Я щасливий, брати-селяни, що можу промовляти до вас же на сторінках великої, щоденної народної газети.

Се була давня моя мрія, і треба було аж революції – щоб упало царське правління і все насильство, з ним зв'язане, аби прийшла ся можливість. Се царське правительство, старий режим, як його називають, нічого так не жахався, нічому не робив таких перепон, як народній освітній і політичній літературі та пресі (газеті). Він думав – і не помилявся – що як тільки в широкі українські круги піде українське друковане слово – наука, освіта на зрозумілій українському народові мові, так і буде кінець його пануванню на Україні»³⁵⁴.

На переконання М. Грушевського, нова газета мала стати не лише своєрідним селянським «клубом». Важливішим її завданням історик вбачав в налагодженні комунікації з іншими станами українського суспільства. При цьому найбільшу вагомість він надавав налагодженню довірливого діалогу селян з представниками своєї інтелігенції, адже цей зв'язок тривалий час вповні успішно руйнувала царська адміністрація системою численних заборон і плеканням багатьох стереотипів про несумісність народного й інтелігентського світів. Незважаючи на ці перепони, інформував читача М. Грушевський, інтелігенція ніколи не зрікалася своїх селянських коренів, за будь-якої нагоди плекаючи народну культуру. «Так, – твердить історик, – приготовлявся ґрунт під нове українство»³⁵⁵. Тож з початком революції, коли нарешті зникли всі заборони, пекучою потребою українства стало відновлення єдності всіх його суспільних складових. «Прийшла змога єднатися, – наголошував голова Центральної Ради, – порозуміватися, організуватися і спільними силами народу – селянства, робітників, солдатів й інтелігенції доходити добра своєму краю і народові»³⁵⁶.

З огляду на сказане, стає зрозумілою прискіплива увага М. Грушевського до роботи I Всеукраїнського селянського з'їзду, котрий відбувався в Києві наприкінці травня – на початку червня 1917 р. Як відомо, в роботі цього представницького форуму взяло участь до 2500 делегатів (1500 – з правом вирішального голосу, решта – з дорадчим), які представляли всі

9 українських губерній, а також Кубань та Донщину. Загалом були представники від 73 повітів та понад 1000 волостей, головним чином від селянських спілок³⁵⁷. Від імені Центральної Ради учасників з'їзду привітав її голова. Він підніс важливість організаційного єднання селянства для подальшого поступу української революції. Адже, наголошував історик, саме обрані з'їздом делегати повинні ввійти до складу парламенту, надаючи йому необхідної легітимності. У підсумку свого привітального слова М. Грушевський укотре озвучив власне переконання про селянський характер українства: «Нам нема чого журитися, що ми «мужицький народ», як нам дехто закидає, а навпаки, ми повинні цим тішитися. Через те, що велику більшість нашого народу складає селянство, то ми і політику свою національну повинні провадити згідно з інтересами селянства, нам треба «держати рівненіє по мужику», так би мовити. Отже, треба селянству знати, що українська інтелігенція і Центральна Українська Рада хочять завести такий лад, який би забезпечував інтереси трудящого народу і тому на Центральну Раду треба здатись та разом з нею іти до здобуття того, що нашому народові потрібно»³⁵⁸.

Після цієї промови делегати під оплески обрали М. Грушевського почесним головою селянського форуму, що промовисто засвідчило величезний авторитет ученого серед народу. Як відомо, одним із важливих ефектів з'їзду стало обрання Всеукраїнської ради селянських депутатів та ухвалення резолюції про її входження до складу Центральної Ради як представництва від селянства України. Останнє рішення особисто привітав М. Грушевський, який під кінець виборів прибув на з'їзд. Він, зокрема, зачитав телеграму голови Української національної ради в Петрограді Петра Стебницького, який інформував про відмову Тимчасового уряду видати акт про автономію України³⁵⁹. Голова парламенту звернувся з проханням прискорити вибори з тим, щоби новообрана Рада селянських депутатів одразу ж взяла участь в екстреному засіданні

Центральної Ради, яке відкладали до приходу репрезентантів селянства. Залишаючи з'їзд, М. Грушевський наголосив: «[...] Я маю надію, що ви скоро скінчите вибори Ради селянських депутатів і вкупі з Центральною Радою ваші представники вирішать, що робить далі. Нам потрібна автономія України, вона буде неодмінно...»³⁶⁰. Делегати зустріли ці слова гучними оплесками та вигуками: «Хай живе вільна Україна!».

Вечірнє засідання Центральної Ради відкрилося того ж дня о 6-й годині вечора. На ньому вже була присутня в повному складі Рада селянських депутатів. Вітаючи їх у стінах парламенту, М. Грушевський наголосив, що тепер вони разом будуть «відати організацією селянською, справами земельними і взагалі всім, що відноситься до справ і інтересів селянства»³⁶¹. Як відомо, збагачена селянським представництвом Центральною Радою невдовзі проголосила I Універсал, започаткувавши українське державотворення. Дещо пізніше згадуючи ці події, М. Грушевський відзначав, що селянський з'їзд «виявив не тільки політичну і національну свідомість серед українського селянства, яка не снилася тим, що по старій пам'яті повторяли старі слова про селянську темноту, але й нову солідарність і непорушне довір'я його до нашого національного представництва, Української Центральної Ради»³⁶².

Спостерігаючи таке піднесення селянства в перший період революційних потрясінь, деякі оглядачі українського життя висунули хибну тезу про штучний характер цієї активності. Вони стверджували, що насправді українські селяни неосвічені, інертні та далекі від тих гасел, котрі висували ідеологи Центральної Ради. М. Грушевський, як це було і на зламі XIX – XX ст., рішуче виступив на захист представників з народу, котрі ініціативно долучилися до новітнього державотворення. У численних публіцистичних текстах він підносив чималу мудрість українського селянина, його чудову орієнтацію у революційній ситуації й глибоке усвідомлення відповідальності за майбутні покоління. Голова Центральної Ради наголошував: «Українські селяни, які вже в

перші місяці революції на різних зібраннях і з'їздах за вимог демократичної республіки настійно нагадували, що це повинна бути федеративна республіка, – це не були добре навчені папуги, як вважав дехто. Задовго до цього засвоїли вони з популярної української літератури ідеї політичної автономії й гасла федерації»³⁶³.

У короткому часі від обіцянок вирішити назрілі селянські домагання Центральна Рада перейшла до їхньої реалізації. Як відомо, 18 січня 1918 р. парламент за наполяганням есерівської більшості ухвалив Тимчасовий земельний закон, що мав доволі радикальний характер. В його основу було покладено принцип соціалізації землі, відчуження її у великих господарствах. Очікувано, що така редакція закону не сприяла стабілізації політичного становища в Україні. Як слушно вказують дослідники, з одного боку, він посилював ілюзії бідної частини селянства, сприяв підсиленню анархічних настроїв, а з іншого, викликав протест не лише великих землевласників-поміщиків, а й заможних селян, які в Україні традиційно з козацьких часів володіли землею на правах приватної власності. На перегляді закону наполягали фракції УСДРП, УПСФ та УПСС у Центральній Раді. Втім, М. Грушевський, неформальний лідер українських есерів, залишався стійким прихильником закону й обґрунтовував його доцільність у низці публіцистичних виступів³⁶⁴.

Як відомо, реалізація аграрної реформи була далекою від досконалості. Упродовж березня-квітня 1918 р. до земельних комітетів перейшло чимало поміщицьких земель, плантацій цукроварень. Натомість розподіл відбувався повільно і багато земель залишалося без господаря. Селянство не мало реманенту, посівного матеріалу, а іноді й бажання освоювати отримані землі. Поміщикам проводити весняний засів було заборонено. Від весняних польових робіт залежав майбутній урожай і відповідно спроможність України виконати економічні зобов'язання перед військовими союзниками. Відомо, що зростаюча непевність у надійності зобов'язань української влади в корот-

кому часі перетворила союзників на окупантів. Сам М. Грушевський чудово розумів безвихідність ситуації, в яку потрапила Центральна Рада, але міг лише власною публіцистикою намагатися вплинути на настрої селянства. Так, на Київському селянському повітовому з'їзді, котрий відбувся 7 квітня 1918 р., він доволі емоційно переконував делегатів: «Се, може, останній час, щоб ми доказали свою державну мудрість. Бо як тепер ми владу не наладим, коли тепер не заведемо лад твердий і добрий, і поля наші лишаться незасіяними, і ми не втримаємо своєї держави, то будемо прокляті своїми нащадками. Але я сподіваюсь, що ви вживете всіх заходів, щоб сього не було, щоб всі поля були засіяні; і скрізь настане лад і порядок на нашій, кров'ю политій і попелом посипаній, нашій землі»³⁶⁵.

На жаль, обставини склалися фатально для Центральної Ради, адже її авторитет стрімко падав в очах громадськості та недавніх союзників. Голова парламенту дедалі частіше відנותував зростаючу критичність стосовно нездатності соціалістичних урядів навести лад у державі. При цьому найбільш болісно він сприймав інформацію про звернення самих українських діячів консервативного табору до німецького командування про потребу зміну влади. За декілька днів до гетьманського перевороту він написав статтю-застереження «Стара історія», в якій критикував таку поведінку своїх опонентів, трактував її як зраду національних ідеалів, бажання за допомогою чужих багнетів вирішити власні станові інтереси. Передбачаючи зміну влади, М. Грушевський пророкував, що вона призведе до загибелі національної справи. Звертаючись до селянського читача, історик вказував на подібність дій тогочасних руйнівників держави з вчинками їхніх попередників за часів Хмельниччини: «Добившись проголошення і признання української державності, винесеної на плечах нашого сільського народу, того, що в свитках, і того, що був тоді в шинелях, вони накликають наш уряд обернутись спиною до них, а лицем до землевласників! Перечеркнати земельну реформу і, опираючись на німецькі штики, відновляти поміщицьке зем-

леволодіння! Та ж се було б буква в букву повторенням тої великої, незабутньої соромної історичної помилки, яку Україна оплатила 250-ма літами неволі!»³⁶⁶.

Своєрідним підсумком селянознавчих рефлексій М. Грушевського доби Центральної Ради стала його праця «На порозі Нової України: Гадки і мрії», котра в історіографічній традиції отримала назву «політичного заповіту» вченого. В цій футурологічній спробі змалювання портрету майбутньої держави він окрему увагу присвятив перспективам села, атестувавши його «підставою Великої України». М. Грушевський звертає увагу на небезпечність легковаження багатьма українськими політиками селянськими інтересами лише через те, що творцем революції, мовляв, є пролетаріат. В аграрній за своїм характером Україні, стверджував історик, її відродження та подальший поступ ще довго будуть пов'язуватися з культурними здобутками селян. «Скажу більше, – підкреслює М. Грушевський, – я глибоко переконаний, що в українським житті мають будучність, матимуть вплив, встоюються тільки ті елементи, які стоятимуть в тіснім і щирім контакті з селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуться»³⁶⁷. Тож і як підстава української стихії, пояснює він, і як основа соціальної й економічної структури нашої держави взагалі, селянство надовго залишиться фундаментом, на якому треба будувати національне життя. «Тільки те буде міцне, що збудується на нім, і горе тим течіям, партіям, планам і замірам, котрі будуть іти против нього – вони осудять себе на животіння або зникання, коли не розіб'ються о сей камінь в один гарний день відразу і до решти» – підсумовує автор³⁶⁸.

Гетьманський переворот, іронічно названий М. Грушевським «скверним анекдотом», вибив його з активного політичного життя та підштовхнув до глибоких рефлексій над подіями Української революції. Чимало в цьому болісному для історика осмисленні було селянознавчих сюжетів. Найперше, колишній голова Центральної Ради вважав за потрібне зняти з селянства огульні звинувачення в масовій підтримці чи навіть організа-

ції гетьманського перевороту. Історик на багатьох фактах переконував, що великі землевласники банально зманіпулювали селянською риторикою в своїх планах ліквідації соціальних здобутків Центральної Ради, насамперед, скасували земельний закон. Навпаки, наголошував він, власне селяни становили основу загонів Директорії, котрі відновили УНР. З огляду на це, робить висновок М. Грушевський, «передусім селянство наше, що її визволило і відновило, мусить цю відновлену Українську Республіку міцно тримати в своїх руках, пильнуючи ладу і порядку, тримаючися згідно і одностайно, щоб, не дай Боже, знову не вирвали її з його рук пани чи свої, чи чужі, як колишня козацька старшина або теперішні гетьманці та німці»³⁶⁹.

Іншою поважною проблемою, котру діагностував у тогочасній публіцистиці М. Грушевський, було подолання зростаючої апатії до українського руху в селянському середовищі. Йшлося про те, що, переживши повернення старих порядків за Гетьманату, селяни практично зневірилися в потребі власної держави як інституції, котра мала б гарантувати дотримання їхніх прав і свобод. За таких умов, писав історик у статті «Оздоровлення громадського життя», повинні мобілізуватися органи селянського самоврядування. Саме вони мають взяти на себе функції демократичних інститутів, яких бракувало у відродженій УНР³⁷⁰. Згадана стаття стала ідеологічним обґрунтуванням подальших політичних кроків М. Грушевського та його політичних партнерів, котрі прийняли рішення про скликання Селянського з'їзду Кам'янецького повіту, який проходив 20 – 22 березня 1919 р.

Участь у цьому з'їзді була останньою політичною акцією М. Грушевського перед виїздом на еміграцію. В роботі форуму взяли участь 106 делегатів від селян, 2 члени Всеукраїнського трудового конгресу з Поділля і 2 з Катеринославщини. Прийнятою резолюцією з'їзд був проголошений Трудовим конгресом Кам'янецького повіту. Прикметно, що делегати одноголосно почесним співголовою конгресу обрали М. Грушевського. Він виступив з вітальною промовою, закликаючи селян до єднан-

ня і праці: «Нема нічого більше небезпечного, як чекати про-
воду, інструкцій, розпоряджень з центру в таких небезпечних
моментах, коли центр тратить всякий вплив на хід справ і
можність орудування ними. В тих тяжких обставинах, які ми
перебуваємо, весь рятунок в самодіяльності дрібних місцевих
клітин нашого національного організму, і може бути, що такий
період відродження українського державного життя з місць, з
дрібних місцевих організацій лежить перед нашою країною,
довгий і затяжний. Треба бути готовим і для таких можли-
востей і узброїти наш нарід відповідними засобами, щоб він
вийшов з нього побідно. Нехай же се зробить нинішній селян-
ський з'їзд!»³⁷¹. На форумі було обрано Кам'янецьку трудову
раду, яка увійшла до створеного в ті дні Комітету охорони Рес-
публіки. Робота з'їзду широко висвітлювалася на сторінках ре-
дагованої М. Грушевським газети «Життя Поділля». Втім, цей
конгрес не мав жодного впливу на тогочасну катастрофічну
для України політичну ситуацію, а невдовзі сам співголова за-
лишив Кам'янець і вирушив до Праги, не знаючи, що на нього
попереду чекають п'ять років еміграційних поневірянь.

Насамкінець, декілька слів скажемо про рецепцію публі-
цистики М. Грушевського революційної доби. Стосовно її сус-
пільної затребуваності, котру віддзеркалювали багатотисячні
наклади, згадувалося вище. Українські оглядачі публіцистики
історика наголошували на значній потребі в такого роду публі-
каціях, де вказувалися світоглядні орієнтири в нових політич-
них умовах, доступно та коректно роз'яснювалися актуальні
національні постулати³⁷². На сторінках «Літературно-науро-
вого вісника», наприклад, зазначалося: «Потреба в літературі
політичній величезна, а задовольнити її нелегко. Тяжкий наг-
ніт минулого не дав завчасу підготувати потрібне і довелося ту
літературу, скористувавшись дечим ціннішим з попереднього
надбання, творити наново. [...] Та проте знайшла, визнаючи
велику вагу цієї справи, наша інтелігенція час і на ту роботу.
Приклад подав проф. Грушевський, що стоїть у самому центрі
нашого політичного життя і бере найдіяльнішу в ньому участь,

а проте спромігся одночасно зробити цінну вкладку в нашу новонароджену політичну літературу, проказуючи стежку, якою повинні йти духові проводирі нашого народу, організуючи його й освітлюючи потреби й завдання сучасности»³⁷³.

Очікувано, що відверто критичними були оглядачі з табору прихильників «единой и неделимой». Згадуючи їхню емоційну реакцію на власні тексти, М. Грушевський писав: «Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене творцем і українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене з своїми лайками й погрозами»³⁷⁴. На жаль, навіть колишні приятелі та захисники історика з російських академічних кіл не сприйняли твореної ним в публіцистиці нової ідеології українства. Вони відчули себе обманутими українським колегою після того, як він очолив Центральну Раду. А вже у передвоєнний час і, особливо, в роки його заслання ліберально налаштовані російські інтелектуали доклали чимало зусиль для переконання представників влади різного рівня (аж до президента Академії наук великого князя Костянтина Романова) у виключно культурницькій спрямованості різнопланової праці М. Грушевського. Тоді як революційні події фактично довели правоту оцінок ворогів українства, котрі завжди акцентували небезпеку для цілісності імперії громадської активності автора «Історії України-Руси». Така образа, наприклад, бринить в епістолярію колишнього приятеля українського вченого Олексія Шахматова, адресованому російським колегам у революційні часи. Так, у листі до Анатолія Коні він писав: «Як і Ви, я з особливим жахом зупиняюся перед зрадою українців на чолі з Грушевським. Це найважчий удар по Росії»³⁷⁵.

Поразка політики Центральної Ради, небезпечність проживання на українських землях та бажання гальванізувати обговорення українського питання в середовищі західноєвропейських політиків підштовхнули М. Грушевського до ідеї виїхати за кордон. Еміграційна доба життя та діяльності вченого вповні виправдано вважається особливою у його

творчій біографії. Йдеться про те, що саме протягом 1919 – 1923 рр. колишній голова Центральної Ради багаторазово у своїй публіцистиці та наукових текстах надзвичайно рефлексивно звертався до досвіду Української революції. У цих працях він, як і належало історичу його масштабу, намагався з багатьох перспектив осмислити не тільки героїчні, але й трагічні уроки Визвольних змагань.

Як відомо, М. Грушевський із сім'єю прибув до Праги 18 квітня 1920 р., не знаючи, що попереду на нього чекає нелегке еміграційне п'ятиріччя. Протягом короткого часу він зрозумів марність своїх сподівань на те, щоб зацікавити українським питанням західних діячів та консолідувати різношерстий емігрантський політикум. Тож, зневірившись в ефективності власної політичної акції, М. Грушевський дедалі рефлексивніше переосмислює важкі уроки Української революції, намагаючись окреслити перспективні шляхи для зневірених поразкою земляків³⁷⁶. У цьому осмисленні подибуємо чимало селянознавчих сюжетів. Це, зрештою, не повинно дивувати як з огляду на народницьку ідейну генезу світогляду самого вченого, так і на його переконання про селянський характер українства.

Вже в перших своїх еміграційних публікаціях М. Грушевський виокремлює селянськість як ключовий маркер нашої історії та культури. Так, у статті «Століття нового українського театру» вчений наголошує, що українське відродження почалося з переосмислення нашими інтелектуалами вагомості селянського елемента в українській культурі. Це мало наслідком повсюдне введення образу селянина до прози, поезії та наукових студій. Не став винятком і новонароджений національний театр. М. Грушевський стверджує, що в першій половині XIX ст. драматурги з різних мотивів досліджували й розробляли сюжети, що походили з українського села. «З одного боку, варто зазначити, що село в новій Україні було замкнутим середовищем, у якому були зібрані воедино всі характерні елементи національного життя; лише в селі всі суспільні класи

зберегли свою національну самобутність, – пояснює дослідник. – Саме в селі збереглася традиційна Україна, на якій не позначився іноземний вплив»³⁷⁷. З огляду на це, тема життя в селі переважає в українській драматургії XIX ст., відроджуючи традицію блискуче написаної І. Котляревським «Наталки Полтавки». Завдяки цьому твору, стверджує історик, потужний вплив селянської тематики відчувається навіть наприкінці XIX ст., коли завдяки творчості М. Кропивницького та І. Карпенка-Карого український театр сягає піку свого розквіту й популярності.

Спеціально ж до селянської проблематики у контексті нещодавно здобутого революційного досвіду М. Грушевський уперше звернувся в своїй знаній концептуальній статті «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії», котра стала першою його політико-історіософською роботою доби еміграції. В ситуації краху збройної боротьби за українську незалежність, як відзначає С. Панькова, у цій статті М. Грушевський мусив зробити поправку на тогочасну політичну ситуацію. Тож на відміну від свого політичного заповіту, яким стала праця «На порозі Нової України», націоналістичний дискурс початку 1918 р. поступається місцем класовому, соціальному³⁷⁸. Серед іншого, праця стала спробою обґрунтувати ідеологію основних принципів соціальної і політичної програми українських есерів. У ній М. Грушевський всебічно обґрунтував революційну місію своєї партії – повернути селянство на бік соціалістичної справи й перетворити Україну на плацдарм світової революції.

Згадану мету історик сконструював не уможливно, а виходячи з тих численних свідчень, котрі він отримував з України. Виявилось, що під російським комуністичним режимом соціалістична революція в Україні пішла навіть назад, в порівнянні з часами, коли українські есери могли вільно розвивати свою агітаційну й організаційну діяльність в народі, як це було за часів Центральної Ради. М. Грушевський згадує:

«Тоді небагато-небагато, але все-таки дещо з соціалістичного мислення вона [УПСР – авт.] свідомості селянина прищепила й увела його в течію, коли не соціалістичної, то соціальної революції. Тепер же, як кажуть наші відомості (що походять від комуністів), українське село зовсім відійшло від революції й замкнулося в собі, виставивши кулемети на всі боки. Панування комуністичної революції кінчиться за 5-10 верст від міст, де стоять залоги червоної армії; без збройної сили російські комуністи не можуть показатись на село, хоч би тільки для агітації, і не знати, чи матимуть туди приступ і ті українські групи, які віллються до большевиків»³⁷⁹.

Тож М. Грушевський пропонує новим господарям ситуації розділити політичну відповідальність і допустити УПСР до керівництва молодю республікою на тій підставі, що есери мають налагоджену комунікацію з основою українського народу – селянством. Вчений наголошує, що настійлива пропозиція більшовиків есерам ліквідувати власну партію є хибною, адже тоді селяни «залишаться без проводу», а можливість впливів на них буде практично втрачено. З огляду на це, українське есерівство, як селянська партія, далеко не втратила рації свого існування. М. Грушевський переконує колишніх опонентів: «З становища самої комуністичної революції далеко кориснішою буде кооперація російських і українських радянських партій, ніж вливання сих останніх в ряди російського большевизму, коли се вливання загрожує відірванням від народних мас або хоч би тільки ослабленням зв'язку з ними і впливу на них»³⁸⁰.

Передбачаючи більшовицький скепсис стосовно революційного потенціалу УПСР, М. Грушевський доволі переконливо доводить, що українські есери – це «наша мужицька партія», що є місцевим чи національним варіантом світового соціалістично-революційного руху. Рекламуючи революційні здобутки своїх однопартійців, історик наводить численні свідчення того, що УПСР виявила неабиякий інтуїтивний хист у справі політичного виховання селянства. «Уставивши тісний зв'язок з селянськими масами на величезнім просторі україн-

ської території, здобувши їх глибоке й щире довір'я, так що для них не було секретів в поглядах і настроях селянства, українські соціалісти-революціонери часто дуже влучно виносили чергові гасла, ставили програму дня», – пише вчений³⁸¹. Українські есери, з пізнішої перспективи стверджує М. Грушевський, спромоглися дати соціалістично-революційну програму для селянства. У такий спосіб вони ввели українське селянство, принаймні в його більш свідомій частині, в течію світової соціалістичної революції.

Поряд із цим, крім просвіти свого селянства, есери зробили чималу послугу й українській інтелігенції, ставши своєрідним містком між нею та народними масами. Цим своїм ділом, вважає М. Грушевський, вони врятували від повної компрометації в очах народу українську національну ідею і національно свідому українську інтелігенцію. Селянство переконалось, що українська національна ідея не тільки може бути погоджена з його соціально-економічними домаганнями, а навіть дає їм цінне обґрунтування, цінні форми й гарантії, і що серед української інтелігенції таки є елементи, з котрими воно може, з користю для себе, іти разом дорогою соціального звільнення. З огляду на сказане, резюмує він, УПСР є органічно необхідною партійною структурою для «класичної країни трудового селянства»: «[...] Україна мусить мати соціалістичну партію, котра в основу своєї програми положить охорону інтересів сільського трудового люду й соціалізування сільського господарства»³⁸².

Доводячи слушність своїх тез, М. Грушевський для підсилення їхнього ефекту наводить ситуацію з російським селянством. Більшовики, роблячи ставку винятково на пролетаріат, цілком маргіналізували в своїй програмі селянське питання, тож не змогли приєднати для справи комунізму села. Наводячи свідчення своїх інформаторів з комуністичних партійних сфер, учений підкреслює, що нова влада змогла лише «знейтралізувати» селянство. Це проявилось в тому, що комуністи почасти поставили селянство в залежність від радянського уряду пер-

спективами ліквідації поміщицьких земель, почасти поробили різні уступки заможному селянству і взагалі стараються менше зачіпати село.

В Україні ж, переконаний М. Грушевський, більшовики готові йти ще на дальші поступки, з огляду на те, що це більш хліборобська країна, а селянство тут ще сильніше, ще більш індивідуалістичне і заможніше від селянства російського. На переконання автора статті, така тактика соціального «іншування» дуже небезпечна. Адже замість того, щоб втягати селянство в соціалістичну течію, вона відсуває його від соціалістичного будівництва, ізолює й «нейтралізує», як чуже, стороннє тіло, що попало в соціалістичний організм. Це в результаті могло б зробити Україну дійсною загрозою соціалістичній революції в більшовицькій концепції. М. Грушевський застерігає: «Країна, де таке ізольоване від соціалістичної революції селянство являється хазяїном єдиним і неподільним, де міський пролетаріат сидить в блокаді по містах під загрозою селянського повстання і голодної смерті і не має ніякого приступу, ніякої зв'язі з селом, бо відділений від нього і національністю, і історичними традиціями, дійсно не може бути ніяк «благополучною по комуністичній революції»»³⁸³. З огляду на це, пропонує вчений, саме УПСР може стати у нагоді більшовикам у справі соціалізації селянства, його наверненню до соціалістичного руху. Але для цього більшовики мусять визнати українських есерів рівноправним партнером і дозволити легально провадити свою роботу. «[...] Се лежить в інтересах загальної революції, – підсумовує М. Грушевський, – щоб український нарід, зокрема його селянство, стояло під впливами й директивами соціалістичної партії, до котрої мало би повне довір'я, а не загрозувало б соціалістичному тилу»³⁸⁴.

Визначивши таким чином місце своєї партії в захопленій більшовиками Україні, М. Грушевський також запропонував модифіковану партійну програму відповідно до нових політичних реалій. На його переконання, в центрі платформи Української партії соціалістів-революціонерів стояла і далі

повинна затримати своє місце реалізація одвічних гасел українського трудового народу: права на землю і права на повний продукт праці. З огляду на це, вчений визначає провідну лінію своєї партії: «Спираючись передовсім на безземельне і бідне селянство, а також і на середняка, можливо щадячи інтереси трудових хазяйств і зберігаючи, в управі громадській або колективній, вищі форми сільськогосподарської культури, на сій базі передусім, з огляду на хліборобський характер країни, оперти соціальну й політичну будову Української Соціалістичної Радянської Республіки трудового народу»³⁸⁵.

У щойно наведеній тезі для автора особливого пояснення вимагає поняття «середняка» як селянського прошарку, довкола якого ідеологи різних лівих партій вели дискусії щодо можливості чи безперспективності його приєднання до революції. М. Грушевський, виходячи з українських аграрних реалій, обстоює необхідність робити саме ставку на «середняка», як найбільш впливову та економічно потужну складову селянства. З огляду на це, він навіть пропонує власну дефініцію: «Термін «середняка» вживається в різних значіннях. Я пропоную вживати його на означення селянства, яке займає посереднє місце між селянством бідним і селянством заможним – трудовим (за котрим уже йде селянство багате, нетрудове, яке вживає в хазяйстві найману працю). По обчисленням сільськогосподарської статистики весь запас землі сільськогосподарського значіння в середнім для цілої України дає на господарство коло 6 десятин доброї землі. Селянське господарство, яке наближається до сеї середньої, ідеальної пайки, на котру має право селянське господарство в земельнім запасі України, я от і пропоную називати «середняком»»³⁸⁶.

Тож якою має бути аграрна політика УПСР у нових суспільно-політичних умовах? І на це питання М. Грушевський дає доволі зважену відповідь, керуючись інтересами середняцького господарства. Ієрархія цих завдань, на його переконання, має такий вигляд: «ввести бідне селянство, якомога скорше, в ряди середняка, а також піднести інтенсивність і продуктив-

ність середняцького хазяйства з рівня прожиткового на рівень трудовий, заможний». А «в сім процесі віджити й розвинути в селянстві признання і свідомість певних соціалістичних принципів землеволодіння, колись йому властивих (в більш елементарних формах)»³⁸⁷. До згаданих принципів М. Грушевський відносить такі: виключення всієї сільськогосподарської землі з товарообміну, тобто скасування купівлі-продажу землі, і заміна права власності правом уживання, довічного і спадкового, але умовного і обмеженого. Обмеженого, пояснює вчений, певним максимумом площі, трудовим принципом господарства і підпорядкуванням регулятивним розпорядженням публічних органів сільськогосподарського контролю. Таке підпорядкування селянського господарства публічному контролю, як деталізація ідеї умовності землеволодіння, має дати можливість переводити інтенсифікацію селянського господарства та підвищувати продуктивність сільського господарства.

Підсумовуючи аграристські сюжети цієї важливої концептуальної праці М. Грушевського, відзначимо, що, попри виразний місцями ідеалізм його історіософського конструювання, вчений актуалізував селянську проблематику в тогочасному публіцистичному дискурсі – не лише українському, але й центрально-південно-східноєвропейському загалом. Це змушувало тогочасних господарів українських земель, попри радикальну революційну риторику, більш уважно поставитися до соціальної специфіки місцевого населення.

Своєрідним продовженням щойно проаналізованої статті «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» стала інша концептуальна праця М. Грушевського «На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)». Цей нарис діяльності УПСР вкотре засвідчив чималу значущість для вченого селянського питання в часи його еміграційних поневірянь. Як дослідила С. Панькова, стаття була написана після завершення роботи закордонної делегації УПСР над проектом нової програми партії³⁸⁸. У ній М. Грушевський формулює актуальні завдання трудової інтелігенції в організації

економічного, соціального і культурного життя на селі як «забезпечення нашої будучности». Потребу в артикуляції цих завдань автор пояснює фактом швидкої деіндустріалізації українських теренів, коли відбувався масовий перетік людності з виснаженого тривалою війною голодного міста до забезпеченого підставовими продуктами села.

Реагуючи на ці серйозні виклики революційної доби, у тогочасних обставинах М. Грушевський підносить потребу зробити ставку на село та селянство. Такий вибір пояснюється істориком тим очевидним фактом, що революційний процес виявив життєздатність, відпорність і енергію відродження саме найширших верств українства. М. Грушевський стверджує, що основна тканина його життя – сільські громади – не розпались, не ослабли, а навпаки виявили підвищену енергію своєї інтеграції й організованості. «В сих клітинах лежить запорука нового розвитку і зміцнення всього крайового і національного організму, – наголошує вчений. – Тому все, що хоче пройти ціло крізь огонь революції, крізь всі можливі пертурбації переходової доби, мусить з сими громадами зв'язати своє існування і свою будучність. Все, що бажається будувати певно, міцно і огнетривало, без небезпеки від знищення сими пертурбаціями, – треба будувати на сих атомах трудового життя. Тільки те буде певне, що зможемо оперти безпосередньо на них»³⁸⁹.

У соціальній філософії М. Грушевського автономна сільська громада, так як вона постала у вогні революції, це є своєрідна мала республіка, яка в своїх територіальних межах «законодавствує, судить і править» всіма справами через свої виборні органи. Така громада для вченого – «се та основна, тверда, огнетривка клітина соціальної й економічної організації, котру дала нам українська революція і на котрій треба оснувати все інше будівництво»³⁹⁰. З притаманним йому соціальним оптимізмом М. Грушевський докладно обґрунтовує програму відродження сільського господарства та кустарної промисловості, які здатні забезпечити українське населення

товарами власного виробництва, а на перехідному етапі можуть бути «одиноким спасением». Крім цього, він розкриває чималий культурний потенціал пореволюційного українського села, котре на довший час стало прихистком для технічної та гуманітарної інтелігенції. Тож саме завдяки відродженому селу та новому селянству, підсумовує вчений, здійсниться старе народницьке гасло – *Ucraina farà da se!* (Україна своє осягне!).

Відзначимо, що М. Грушевський надавав неабиякого значення щойно проаналізованому публіцистичному виступу саме з огляду на його селянознавчу спрямованість. Про це свідчить тогочасний епістолярій вченого. Так, у листі від 10 грудня 1921 р. до американського пастора В. Кузіва М. Грушевський зазначав: «Раджу Вам прочитати мою статтю «На село» в № 4 «Борітеся», є то програма акції, котру ми переводити хочемо, вернувшись на Україну»³⁹¹. У кореспонденції до іншого американського приятеля – видавця Тимофія Починка від 5 липня 1923 р. вчений характеризував її як «програму-maximum, на дальші часи»³⁹². Відзначимо, що перегукується з тезами цієї статті також липневий 1920 р. лист М. Грушевського до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, в якому містилася пропозиція допомоги УПСР у справі залучення селянства до соціалістичного будівництва³⁹³.

На жаль, відверті реверанси М. Грушевського на адресу більшовицьких господарів українських земель, що ними рясніли згадані статті, затулили для сучасників чимало влучних пропозицій ученого. Тож рецепція селянознавчої публіцистики М. Грушевського була здебільшого неприхильною для автора. Зокрема, колишній давній приятель, а в часи революції відвертий опонент голови Центральної Ради Є. Чикаленко атестував статтю «На село!» як «сміхотворно-наївну»³⁹⁴. Ще більш гостро сприйняв змальовану М. Грушевським ідилію соціалізованого села інший послідовний опонент голови Центральної Ради В. Липинський. На сторінках знаного історико-філософського трактату «Листи до братів-хліборобів» він зазначав: «Най-

більше сумним, однак, а заразом найбільше характерним являється те, що ці милі есерівські фантазії про ідилію соціалізованого села не перешкодили проф. Грушевському в літі 1921 р. предлагати свої послуги большевикам, які реально і на ділі винищують те саме українське село, за долю якого так ніби турбувався есерствующий інтелігент М. Грушевський»³⁹⁵. Подібною гостротою була позначена критика радянофільського тону згаданих публіцистичних текстів М. Грушевського Д. Дорошенком, С. Томашівським, М. Шаповалом, Д. Донцовим та іншими західноукраїнськими і еміграційними діячами³⁹⁶.

Ми в своїх оцінках селянознавчих рефлексій автора «Історії України-Руси» цілком поділяємо спостереження київського грушевськознавця І. Гирича. Він вповні слушно зауважив, що, «висловлюючи готовність повернутися в Україну, М. Грушевський аж ніяк не збирався допомагати большевикам руйнувати село, а якраз навпаки силами легалізованої партії есерів хотів зупинити таке руйнування. Він шукав компромісу з большевиками саме для того, щоб врятувати життєві сили українського села і мати передишку для перегрупування українських політичних сил в нових умовах советської України. [...] З огляду на врахування реалій часу важко заперечити М. Грушевському в логічності його візії сучасного українського життя»³⁹⁷. Радянофільство М. Грушевського було в розумінні автора чи не єдиним шансом на потрапляння його публіцистики на читацький ринок окупованих большевиками українських земель.

Інтерес М. Грушевського до селянознавчої проблематики в роки його еміграційних мандрів мав не тільки змальований вище теоретичний характер, але й цілком практичну складову. Ідеться про те, що вчений на запрошення відродженого галицького часопису «Письмо з «Просвіти»» долучився до гурту співробітників цього популярного видання для народу. Відновлюючи свій журнал, галицькі українці розраховували використати солідний досвід визначного історика у справі видання селянської періодици. М. Грушевський очікувано відповів, що

радо приймає пропозицію співпраці, оскільки завжди вважав першочерговим завданням для української інтелігенції просвіту власного народу. У своєму першому дописі до львівського часопису він так пояснив своє просвітянське credo: «У нас вагу має особливо освіта селянства, з котрого головню складається наш трудящий народ, котрим взагалі стоїть і живе наша народність українська і від котрого залежить краща будучність, добробут і воля нашого краю [...]. Мусимо передусім дбати про ту дійсну, живу силу, яку маємо зараз у селянстві, і дбати про його усвідомлення, освіту і культуру»³⁹⁸.

Підсумовуючи селянознавчі сюжети еміграційної публіцистики М. Грушевського, насамперед вкажемо на ті головні завдання, що стояли перед автором у першій половині 1920-х років. По-перше, йшлося про потребу зміщення акцентів у тогочасній революційній риторичі з пролетаріату на селянство як на домінуючий соціальний прошарок не лише в Україні, але й у низці інших аграрних держав Центрально-Південно-Східної Європи. Таке переакцентування мало на меті якщо не зупинити, то принаймні скорегувати той соціальний експеримент, що його заповідали більшовики. По-друге, необхідною була нова дорожня карта для української інтелігенції, котра в умовах пореволюційної зневіри втратила ідейні орієнтири, зосередившись на небезпечному для нації взаємопоборюванні. По-третє, відчутним виявився брак соціального оптимізму, що його історик намагався повернути, створюючи ідеалізований образ нового українського села. На жаль, радянофільська риторика селянознавчих роздумів М. Грушевського відштовхнула від них більшість представників української інтелігенції у вільному світі. Більшовики ж, попри сподівання вченого, проігнорували його застереження, зробивши з них ефективний інструмент для розколу революційного українства.

Наше дослідження переконливо доводить виразний селяноцентризм публіцистики М. Грушевського. У своїх різнопланових текстах (статтях, виступах, відозвах тощо) учений виступає як проникливий оглядач всіх аспектів народного

життя по обидва боки Збруча. Цей всебічний аналіз, здійснений із соборницької перспективи, давав йому аргументи для численних громадсько-культурних ініціатив, покликаних вирвати українського селянина з замкненого кола патріархальних традицій і феодальних заборон, спрямувавши второваною західними сусідами дорогою модернізації. Також вкажемо на ті важливі функції, котрі публіцистика М. Грушевського виконувала в широких масах українського громадянства. Йдеться, передусім, про ідейно-виховні, інформаційні та мобілізаційні завдання, котрі мав на оці історик, звертаючись до свого читача з селянського середовища. Відзначимо серйозність його тону, уникання недоречних поблажливості чи дидактизму. Навпаки, публіцистика М. Грушевського стилістично була побудована діалогічно, тож він фактично у своїх текстах не стільки наставляв селян, скільки радився з ними як з рівноправними партнерами з приводу численних актуальних проблем національного буття. Завдяки такій відвертості та діалогічності публіцистичні звернення автора «Історії України-Руси» мали чималий резонанс, сприяючи зростанню політичної культури в широких селянських колах. Згадані обставини зумовили чималу впливовість селянознавчих ідей М. Грушевського на українську інтелектуальну культуру всього ХХ ст.

3.3. Інтелектуальні підстави українського аграризму революційної епохи: В. Липинський (С.В. Корновенко, Ю. Г. Пасічна)

Нова епоха, а такою, поза сумнівом, була Українська революція 1917 – 1921 рр., спричинила і кристалізацію нової генерації українських інтелектуалів, становлення котрих припало на кінець ХІХ – початок ХХ ст.: А. Кримський, В. Вернадський, М. Грушевський, Л. Курбас, М. Нарбут та інші. Їхня унікальна спадщина стала не лише українським, а загальноєвропейським надбанням, вагомим внеском України в розвиток європейської культури. З-поміж них чільне місце, на

наше переконання, належить В. Липинському – багатогранній талановитій особистості, українському за духом мислителіві.

Ідеї українського аграризму епохи Української революції 1917 – 1921 рр., на нашу думку, представлено у «Матеріалах до програми [Української демократичної політичної партії]» (далі – «Матеріали») та у «Нарисі програми Української демократичної хліборобської партії» (далі – «Нарис»). Авторство «Нарисів» належить В. Липинському^{399,400}. Він вважається й ідейним натхненником Української демократичної хліборобської партії. Це дає нам підстави говорити про аграристські погляди В. Липинського, що сформувався у нього під час Української революції 1917 – 1921 рр., представлені у зазначених вище документах, а також у «Листах до братів-хліборобів» і набули подальшого розвитку у міжвоєнний період, насамперед в «Універсалізмі у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського)», коли мислитель перебував на еміграції.

У «Матеріалах» порушено питання стосовно того, що в українському політичному житті періоду Української революції чітко окреслилися політичні сили, що не тяжіють ні до соціалістичних, ні до несоціалістичних тенденцій. Фактично організаційним комітетом Української демократичної партії було задекларовано третю політичну силу, якою вона себе і позиціонувала⁴⁰¹.

У «Нарисі» В. Липинським конкретніше прописано не лише політичні пріоритети Української демократичної хліборобської партії, а і рельєфно відтворено провідну соціальну верству Української Демократичної Республіки. Насамперед вже у назві цієї політичної сили відображено її аграристський характер, оскільки «як партія хліборобська, ми дбатимем, щоб хліборобська частина української демократії зайняла в процесі творення нашого вільного політичного життя таке становище, яке відповідає її кількості (85% всієї людності) і сили»⁴⁰². Автор «Нарису», а фактично, на наше переконання, «Маніфесту селянства» впевнено пише про те, що політична влада в Україні «повинна в першій

мірі належати представникам українського селянства, і город не повинен диктувати свою волю українському селу. Україна – край хліборобів – і українська держава мусить стати державою хліборобів. Стоячи на такому ґрунті, партія наша буде використовувати всі засоби для збільшення політичної, економічної і культурної сили українського селянства»⁴⁰³.

У такий спосіб В. Липинським, як і П. Кулішем, чітко розмежовано два українські світи: село і місто. Село, відповідно до міркувань обох мислителів, має стати вільним від диктату міста і соціальною основою української держави, що є селянською за своєю сутністю. На рівні програми політичної партії викристалізовано розуміння селянства не лише як хранителя культурних і духовних цінностей народу, а як повноцінного, активного суб'єкта історії, національного державного будівництва. Виразним є осмислення аграрного характеру українського суспільства з боку В. Липинського. Ми вважаємо, що де-факто йдеться про українську селянську державу, а відповідно й українську селянську націю. Слушними є міркування Р. Ветрова, С. Зборець з приводу того, «Липинський розглядає селянина не як хуторянина з його етнокультурологічною атрибутикою, а як свідомого громадянина держави, господаря, що продукує для її добра та незалежності найважливішу цінність – хліб»⁴⁰⁴.

Аграризмом проникненні й ті положення «Нарису», що стосуються освітньо-культурної, економічної сфер. Розділи програмного документу чітко фіксують, що «в справах освіти і культури партія наша як партія хліборобська, крім загальних демократичних домагань, ставить своєю метою якомога більше поширення освіти та культури на селі ... Для того ми будем домагатись закладання по селах всяких шкіл ... спеціально призначених для селян університетів. Праця сільського вчителя у вільній хліборобській Україні мусить бути оточена особливою пошаною і його матеріальний стан повинен бути забезпечений настільки добре, щоб притягнути до цієї

великоважної і трудної роботи найкращі наші інтелігентні сили»⁴⁰⁵.

Економічна модель хліборобської України як держави, з погляду Української демократичної хліборобської партії (далі – УДХП), а по суті В. Липинського, не буде мати нічого спільного з хаосом «приватного капіталістичного хазяйства». Вона ґрунтуватиметься на принципово інших засадах: «інтерес приватного підприємця ... мусить бути обмежений ... якнайширшим державним контролем над національним хазяйством, а і знизу – організацією та об'єднанням народних продукуючих мас. Через те партія наша стоятиме за ... найбільший розвиток демократичного кооперативного руху у всіх його формах та відмінах»⁴⁰⁶. У такий спосіб пропонувався третій – альтернативний варіант економічної моделі – кооперативний. На думку мислителя та його однодумців, він був найбільш прийнятним для основного виробника матеріальних благ – селянства. У ньому гармонійно поєднувалися приватні та публічні інтереси, був відсутнім надмірний капіталістичний визиск та соціалістичне розчинення особистості у колективі.

Поза увагою політичної програми УДХП не опинилося й аграрне питання. Однак розуміння його сутності та шляхів вирішення ґрунтувалося на відмінних від пропозицій інших партій принципових засадах. Насамперед відмінність полягала у тому, що для УДХП «Вільна хліборобська Україна» – це «край високо розвиненого, інтенсивного фермерського сільського хазяйства»⁴⁰⁷. У такий спосіб аграрне питання вони розглядали як компонент державної проселянської аграрної політики, а селянина – громадянином, земельна приватна власність якого – підґрунтя української держави. Партійне бачення перспектив українського села – третій шлях розвитку. Він розумівся як розміщення по всій Україні «хуторів трудового українського селянства, на яких український хлібороб, об'єднаний в могутні кооперативні товариства, добуває з нашої родючої землі трудом своїм і своєї сім'ї максимум того, що вона може дати»⁴⁰⁸.

Члени УДХП у «Нарисі» звертали увагу ще на одну деталь, котра вигідно різнила їхнє бачення сутності та шляхів вирішення аграрного питання. Для них Україна «належить до країн західно-європейської землеробської культури». Зважаючи на цю обставину, партійці наголошували на тому, що будуть «поборювати всякі російські проекти аграрної реформи, основані на чужій для нас примітивній психології «общини» (всякі переділи та наділи «на душу») і на екстенсивній системі хліборобства («прирізка» землі до трипільного селянського хазяйства)»⁴⁰⁹. У такий спосіб представники УДХП, по-перше, в українському селянстві бачили соціальну основу української державності; по-друге, чітко розуміли, що український селянин – унікальний самодостатній суб'єкт, якісно інший від російського; по-третє, вирішення українського аграрного питання має ґрунтуватися на європейсько-українських засадах, що сприяють становленню високотехнологічної галузі зі збереженням самобутності українського селянства як уособлення культурно-національних цінностей. Інші варіанти, засновані на інших принципах, на думку членів УДХП, є «реакційними, бо ведуть назад, до нижчих ступенів цього розвитку і загрожують великим упадком продуктивності та урожайності землі»⁴¹⁰.

Центральною фігурою суспільно-політичного життя в Україні періоду національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр., насамперед українського державотворення, для В. Липинського був хлібороб. Цим же терміном – «хлібороб» – послуговувався і Г. Сіманців у праці «Новітній аграризм», видрукованій у Празі 1929 р. У «Листах до братів-хліборобів» (далі – Листи), зокрема написаних у 1919 – 1920 рр., панорамно представлено його погляди на унікальну роль селянства як активного суб'єкта історії у житті українства, викладено концепцію українського аграризму як варіанту східноєвропейського. Однак автор Листів не послуговувався поняттям «аграризм», хоча є всі підстави його погляди кваліфікувати, як аграристські. У цьому контексті

ми поділяємо думки К. Галушка⁴¹¹, Р. Ветрова і С. Зборець⁴¹², С. Жидкова⁴¹³ та інших дослідників. Мислитель, відповідно до загальних принципів центрально-південно-східноєвропейського аграризму, чітко розмежував два світи: світ села і землі та світ міста й капіталу. Такі його думки суголосні з поглядами таких українських аграристів, як П. Куліш, Г. Сіманців. Вони не суперечать й ідеям і таких представників центрально-південно-східноєвропейського аграризму, як А. Швегла, М. Годжа, А. Стамболійський тощо. Підставою для розрізнення цих світів В. Липинський вважав психологію. Він упевнений, що психологія хлібороба і психологія «биржових гешефтсмаєрів» – дві протилежності, що ніяк не перетинаються, навіть в уявній точці. Їхні психології докорінно різняться відповідальністю і цінностями⁴¹⁴.

В інтерпретації В. Липинського, між ними триває «боротьба не на життя, а на смерть». Ці світи він називає «законами»: «закони землі й закони капіталу. Старого права цивільного, опертого на посідання землі, й нового права торговельного, опертого на посідання капіталу»⁴¹⁵. Це боротьба, – розмірковує далі філософ, – двох непримиримих світоглядів. Принципова відмінність між ними, на наше переконання, – соціокультурна прірва, зумовлена способами буття, цінностями, сенсом життя. За своєю сутністю ця боротьба – «це смертельний поєдинок між селом і сучасним капіталістичним світом. Державою-господарством і державою-биржою»⁴¹⁶. На цьому акцентує увагу і Г. Сіманців. Для нього «закон землі» – вічні, а не плінні цінності, порятунок від зневіри, підґрунтя для розбудови оптимістичної перспективи⁴¹⁷.

Гіперболізація хліборобства В. Липинським сягає апогею у сентенціях, в яких він обґрунтував безпосередній взаємозв'язок і взаємозалежність між хліборобською верствою і національною державністю. На його переконання, «тільки єдиний хліборобський, до землі міцно прив'язаний і з рільничої продукції а не з політики живучий клас заінтересований кровно – життям а не словами – існуванню власної, незалежної

Української Держави»⁴¹⁸. Об'єднавчим і організуючим началом у справі націо- та державотворення в Україні, переконали історіософ, є лише «український клас хліборобський». Саме він – «клас найдужчий в Українській Нації», від нього «залежить об'єднання та зорганізування цілої Української Нації»⁴¹⁹.

Водночас мислитель не ідеалізував хліборобів. Він пропонує конкретні кроки з тим, щоб «оздоровити хліборобський клас». На його думку, насамперед потрібно вирішити аграрні антагонізми, котрі не додають єдності соціальній основі української державності й нації. Усунення аграрних антагонізмів позбавить хліборобів від паразитів та спекулянтів, «багатших хліборобів примусить бути потрібними й корисними громадянами... у бідніших же хліборобів знищить землекрадіство і зневажливість до «панів»...»⁴²⁰.

У повоєнний час аграристські за змістом ідеї В. Липинського революційної епохи набули подальшого розвитку. Зокрема, у 1926 р. у Празі у видавництві «Український стяг» побачила світ праця В. Липинського «Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського)» в українському перекладі Є. Томашівського⁴²¹. У ній автор розлого виклав розуміння сутності хліборобських ідей, їх відмінності від інших тодішніх ідеологій: комунізму, «буржуазного міщанського лібералізму» та фашизму. Ним категорично і безапеляційно хліборобську ідеологію відмежовано від зазначених вище ідеологій. Її окремішність полягає насамперед у тому, що, на думку В. Липинського, хліборобська ідеологія – ідеологія переможена⁴²². Із таким аргументом можна погодитися лише частково. Історична й ідеологічна реальність була строкатішою, аніж її біполярна уявна модель В. Липинського – комунізм/фашизм – лібералізм. У країнах Центральної та Південно-Східної Європи: Польща, Чехословаччина, Болгарія, Румунія, – хліборобська ідеологія або аграризм була на піднесенні як третій шлях – альтернатива зазначеним вище. Її репрезентантами були потужні політичні партії, урядові кола, вона

реалізовувалася в аграристських за змістом аграрних реформах у зазначених країнах у 1920-х – 1930-х рр.

Вважаємо, що більше резону в судженнях мислителя стосовно відмінностей у принципах. На переконання В. Липинського, «засадничою рисою хліборобської идеології єсть іраціоналізм»⁴²³. «Іраціоналізм же цілковито чужий способові думання в рівній мірі як сучасного Західно-Європейського ліберала міщанина, так і борючогося з ним за владу інтелігента або напівінтелігента комуніста чи фашиста»⁴²⁴. Як «селянську політичну релігію» розумів аграризм Г. Сіманців⁴²⁵. У такому трактуванні є чимало спільного.

Окрім того, відмінними є і суб'єкти – носії хліборобської идеології. Для увиразнення свого судження мислитель застосував компаративістський підхід. Він зіставив носіїв хліборобської та нехліборобської идеологій, окреслюючи їхні присутні відмінності. Зокрема, В. Липинський вважав, що хлібороби є більш наближеними до природи. Така теза, як на нас, є слушною, беручи до уваги, що буття хлібороба тісно переплетене і пов'язане з сільськогосподарським роком. Більша природність хліборобів зумовлює і своєрідність їхнього світосприйняття і світовідчуття, які носять виразно ірраціоналістський характер: «Звідцилі іраціональна метафізична релігійність і віра в Бога ... »⁴²⁶.

Хлібороб докорінно інший від міщанина. Ця думка є наскрізною у поясненні В. Липинським окремішності хліборобської идеології від інших. Вона перегукується із концептуальними положеннями як центрально-південно-східноєвропейського аграризму загалом, так і українського зокрема. Насамперед відмінний тим, що міщанин – «змашинізований», оскільки його внутрішній світ, система цінностей тощо, породжені «міщанською машиною»⁴²⁷. Міщанська парадигма – парадигма раціоналістична, матеріалістично-атеїстична. У ній всевіт, людина у всевіті, «уявляється ... в образі однакових, що до свого змісту цифр, з яких розум людський може й повинен творити довільні комбінації»⁴²⁸. Відповідно, за логікою

В. Липинського, міщанська парадигма – парадигма маніпуляцій, безмістовної форми: «... звідціль раціоналістична вільнодумність і безрелігійність сучасного міщанина ... »⁴²⁹.

Таке раціоналістичне, «змашинізоване» світосприйняття і світорозуміння – джерела комунізму/фашизму і лібералізму. Зумовлено це, на думку мислителя, тим, що матеріалізм/раціоналізм – відмова від релігії й церкви як природних інститутів ірраціонального, з одного боку. З іншого – комунізм/фашизм і лібералізм є фанатично переконаними у «свою раціоналістичну, діалектичну «правду»». У такий спосіб вони наближаються за змістом до релігії, оскільки стають «новітньою магією: вірою в божеську всемогутність людського розуму й його чудотворців, що засідають чи то в масонських ложах і Лізі Народів, чи в третім інтернаціоналі й комуністичних «ячейках», чи врешті в фашизмі»⁴³⁰.

Хлібороб і міщанин – культурні антиподи. В. Липинський вдається до традиційного як для українського, так і для і східноєвропейського аграризму методологічного прийому. Він, як і у попередніх своїх роботах («Листи до братів-хліборобів»), гротескно протиставляє два соціокультурні світи: села і міста. Водночас, порівняно з попередніми своїми роздумами на цю тему, додає нової аргументації. Вона стосується землеробської осілості хліборобів, що протиставляється міщанському кочовому способу життя. На його переконання, хлібороб найтісніше пов'язаний із землею, він – «найвидатніший представник типу людини осілої»⁴³¹. У такий спосіб В. Липинський землеробську осілість хліборобів ідентифікує як культуру природну/первинну. Натомість машинно-міщанська культура не лише вторинна стосовно до хліборобської, а і кочова, антагоністична хліборобській, така, що знищує останню: «Сучасна культура міщанська, машинова, всі пута осілості нищить. Європейська людність, що раз швидче переходить в стан кочовий, в стан вічного перекочовування з одного міста до другого, з села до фабрики, з одної фабрики до другої і т.д.»⁴³².

Подібне розуміння сутності урбаністичної культури, містян висловив П. Куліш. На його переконання, місто – «безодний бурх..., ... оця грукотня, оцей гомін, галас, гук, свист...». Місто – це «поваба», «мізерна цивілізація». Таке розуміння автором листів з хутора міста засвідчує несприйняття ним урбанізації. У модернізаційних процесах, свідком яких він був, філософ убачав зміщення ієрархії цінностей особистості у бік відходу від морально-етичних імперативів до матеріальних, від вічних до мінливих. Такі зміни розцінювалися ним як однозначний негатив. Світогляд містян, на думку мислителя, сформовано «високими палатами». Він наскрізь пронизаний лише матеріальними, наносними смислами. Зважаючи на це, кругозір жителів міст обмежений. Це виявляється у тому, що жителі міст приземлені у своїх прагненнях, думках, почуттях. Стосовно цього П. Куліш писав: «Родившись у городах, зріши в високих палатах, вони нічого кращого й не видумують над свою панську, чи, як там кажуть, комфортабельну жизнь»⁴³³. Для нього «панське» і «комфортабельне» – слова синоніми зі спільною негативною конотацією.

На підставі відмінності осілого та кочового способу життя В. Липинський обґрунтовує різницю у хліборобській та міщанській ідентичності. Керуючись цією логікою, хлібороб – патріот, для якого «Земля – Батьківщина»⁴³⁴. Він цьому аспекту приділив значну увагу, розкривши тісний взаємозв'язок між цими поняттями. У його розумінні «Хлібороб – це земля. Отчизною, Батьківщиною хлібороба є його земля, а його нацією – народ, що ту землю заселяє. «Націоналізм» хлібороба зветься патріотизмом. Це «націоналізм» того колишнього «Римського Поля», що не має нічого спільного ані з націоналізмом «егоїзму» й «інтересу» екстериторіяльних націоналістичних міщанських спілок, ані з націоналізмом кочової орди, для якої народом є кочуюча з місця на місце, або розпорошена серед чужих громада. Нація й земля в поняттю хлібороба, це синоніми»⁴³⁵.

На противагу йому міщанин позбавлений такої ідентичності, оскільки кочує: «Звідціль пануючий сьогодні міщанський, на ліберальній формулі «самоозначення» опертий націоналізм, який поняття нації ототожнює з поняттям екстериторіальної акційної спілки, що має свої філії, свої «меншости» в різних землях»⁴³⁶.

Наслідком протилежних ідентичностей, за В. Липинським, є різні політичні культури у хліборобів і міщан. Він розрізняє два різновиди політичних крайнощів, суб'єктом яких є міщанин, що «керує сучасною капіталістичною машиною культурою»⁴³⁷. По один бік – необмежений міщанський лібералізм, по інший – комуністично-фашистський тоталітаризм. Лібералізм трактується ним, як «найширша політична свобода», що покликає забезпечити міщанські спекуляції: фінансові, промислові, розумові тощо, – що є «від природи одірвані». Натомість «комуніст чи фашист для опановання й проводу сучасних орду мусить душити всяку політичну свободу»⁴³⁸. Мислитель критикує і засуджує ці крайнощі. «Буржуазні республіки» для нього – вияв «вибуявшого лібералізму міщанства». Комуністично-фашистський тоталітаризм – також несприйнятне для нього явище. В. Липинський гостро негативно реагує на такі вияви «фанатичної нетолеранції людей, живучих з демагогії й гіпнотизування юрби»⁴³⁹.

Зазначені вище крайнощі політичної культури міщанства, на думку філософа, зумовлені сутністю міщанства, його способом буття. Міщани – сприятливий ґрунт для вільнодумних ідеологій, оскільки вони відірвані від землі. Останнє трактується, як відсутність у них консервативних інституцій, суспільно-політичних і ціннісних гальм. Це надає міщанам високої здатності до революційності, яка не знає гальм у своєму прояві, породжує політичні крайнощі: лібералізм і комуністично-фашистський тоталітаризм⁴⁴⁰.

В іншій смисловій тональності розкрито В. Липинським хліборобську політичну культуру. Автор хліборобської ідеології не приховує своєї симпатії до неї. Хліборобу і хлібо-

робській культурі ним відведено окреме місце у тогочасному суспільно-політичному, ідеологічному просторі. Підставою окремішності хліборобської ідеології як альтернативи міщанській політичній культурі, її крайнощам, є природа хлібороба, відмінна від міщанської. «Хлібороб і культура хліборобська, займають середину між цими двома протилежними бігунами. Тяжка боротьба хлібороба з природою вимагає поступу, дисципліни, організації; але при цім не може обійтись вона без індивідуальної свободи», – зауважує мислитель. У такий спосіб політична культура хлібороба як продуцента природних матеріальних благ – природне/гармонійне поєднання організованості та свободи. На нашу думку, такі судження ідеолога українського аграризму є вмотивованими, ґрунтуються на аналізі української історії, насамперед історії селянства. Вони не суперечать українській аграристській теоретичній думці й поглядам східноєвропейських аграристів.

У такий спосіб хлібороб і міщанин, хліборобська і міщанська культура/ідеологія – протилежні явища. Окремішнім є їхні суб'єкти – хлібороб і міщанин. Відмінність між ними виявляється у такому: 1) у релігійності; 2) в осілості; 3) в ідентичності; 4) у політичній культурі. Зважаючи на це, хліборобська ідеологія/аграризм посідає окреме місце від міщанського лібералізму і комуністично-фашистського тоталітаризму.

Дискусійними, на нашу думку, є судження В. Липинського стосовно змісту аграрних реформ у тогочасних європейських країнах. Він вважає, що аграрні реформи, ініційовані та проведені «ліберальним міщанством або революційною інтелігенцією» – «це останній етап усунування дотогочасних провідників хліборобських мас – провідників, які втратили свою здатність до проводу»⁴⁴¹. Об'єктивний аналіз аграрного законодавства Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших європейських країн переконує, що аграрне питання у цих державах носило соціально-економічний і суспільно-політичний характер. Активним суб'єктом європейських революційних потрясінь по-

чатку ХХ ст. було селянство. Правлячі кола Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших європейських країн у селянстві вбачали основу щойнопосталих національних державностей. Пріоритет у їхній внутрішній політиці належав вирішенню аграрного питання на засадах селяноцентризму – аграризму. Попри характерні для цих державних утворень об'єктивні відмінності, аграрні реформи у цих країнах мали один спільний знаменник. Вони спрямовувалися на становлення і розвиток чисельного національного індивідуального середнього селянського землеволодіння. Наділення селян землею відбувалося шляхом відчуження великого землеволодіння, визначення граничних меж невідчужуваної земельної власності⁴⁴².

В. Липинський вважав, що хлібороби мають «меншу політичну здібність ... в порівнянні з міщанством, що посідає більшу здібність до політичної організації завдяки своєму скупченню, способу життя й продукції, і в порівнянні з т. зв. «пролетаріатом», який з натури є успособлений до сполучення в жадобі влади й здобичі громади»⁴⁴³. Він був переконаний, що селян потрібно згуртовувати і не на республіканських, і не на диктатурних засадах. Оптимальною об'єднавчою для селян формою, на його думку, є монархія. В. Липинський, відповідно до своїх консервативно-гетьманських ідеалів, розкрив зміст такої монархії. Зокрема, він писав: «Тільки монархія, що спирається на пошанування релігії й права – монархія з обмеженим самодовольством касты урядницької й військової, і з обмеженою свободою провідників хліборобських мас – є єдиною політичною організаційною формою ... А рівночасно єдиним політичним устроєм при яким родина, стан і ідеологія хліборобська можуть відігравати провідну роль в життю свого народу»⁴⁴⁴.

На користь своєї позиції він наводив той аргумент, що «кожна республіка, оперта завше на необмеженій свободі правлячих, хліборобську верству, по природі своїй нахилену до політичної анархії, розкладає й деморалізує. ... Так само не надається для політичної організації хліборобських мас і

диктатура, чи то дідична в формі абсолютної монархії чи то довічна, в формі того чи іншого цезаризму»⁴⁴⁵.

З такими сентенціями автора складно погодитися однозначно. Значною мірою він повторює історіографічні традиції, суспільно-політичну практику другої половини ХІХ – початку ХХ ст., в яких утвердилося необґрунтоване, на нашу думку, розуміння селянства як інертної, промонархічно налаштованої, консервативно мислячої соціальної верстви, що не може бути самодостатнім, активним суб'єктом історичного процесу у широкому сенсі цього слова. Однак уважний аналіз аграрної історії України початку ХХ ст. дозволяє говорити про появу у селянському середовищі, передусім Наддніпрянщини, якісно нових ознак, про перетворення селянства в активного суб'єкта історії⁴⁴⁶. Селянство на початку ХХ ст. було якісно відмінним як від міського пролетаріату, так і від селянства попередніх століть, сформованим за принципово нових умов посткріпосницької дійсності. Підтвердженням селянської революційності стали події Української революції 1917 – 1921 рр., яка, окрім іншого носила виразний селянський характер. Селяни усвідомили себе як окремішню спільнота тогочасного соціокультурного простору. Об'єднавчою цінністю була «Ідея Землі», її розподіл на справедливих, у їхньому розумінні, засадах. Феноменом селянської революції, розпочатої селянами Полтавської й Харківської губерній у 1902 р., стали селянські республіки⁴⁴⁷. Є достатньо підстав розуміти їх як соціокультурне, цілісне історичне явище. За своєю сутністю селянські республіки – форма суспільно-політичної та громадської самоорганізації селян, об'єднаних спільними духовно-культурними, суспільно-політичними і соціально-економічними цінностями/ідеалами для вирішення спільних духовно-культурних, суспільно-політичних, соціально-економічних питань. Ключовим для розуміння поняття «селянська республіка» є спільна справа. Селянська республіка як суспільно-політичне утворення мала ряд принципових і класичних ознак, властивих такій формі утворень. Ними насамперед

були такі: антитеза єдиновладдю, виборність керівного складу, наявність законодавчих і виконавчих інститутів, демократизм у селянському розумінні у вирішенні спільних справ, територіальні межі, збройні формування тощо. Селянські республіки були формою виявлення селянської революційності, суспільно-політичної та громадської самоорганізації селянства, уособлювали спільні селянські цінності та ідеали, відображали політичну культуру і політичну програму селян. Їх виникнення, недовготривале існування, унікальна роль у революційних процесах початку ХХ ст. переконливо засвідчили появу на тогочасній історичній арені нового активного суб'єкта історії – селянина⁴⁴⁸, який був носієм і нової ідеології, відмінної від тих, що нав'язували йому різні політичні режими, що брали участь в Українській революції 1917 – 1921 рр., який активно протистояв власній комунізації. Так лише упродовж перших двох декад липня 1919 р. в Україні було зареєстровано 207 збройних селянських виступів проти радянської влади. З них 111 відбулося на Київщині, 37 – на Полтавщині, 20 – на Волині, 14 – на Херсонщині, по 12 на Чернігівщині та Поділлі⁴⁴⁹.

По завершенню Української революції 1917 – 1921 рр. селянство продовжувало збройно обстоювати власний шлях розвитку. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. селянство чинило опір державі: від прихованого до відкритого збройного. Воно не мирилося з черговою комунізацією села. За спостереженнями А. Граціозі, тривала друга фаза (1928 – 1933 рр.) селянської війни проти більшовиків⁴⁵⁰. На нашу думку, це був вияв селянської революції. Селянсько-радянське протистояння було широкомасштабним, запеклим. А. Безансон, порівнюючи його з періодом революції 1917 – 1921 рр., влучно зауважив: «... за своїм розмахом і небезпекою для більшовицької влади селянська війна була більш масовою і загальнонародною, ніж війна громадянська»⁴⁵¹. За даними, що наводить В. Гилішак, селянський бунт проти аграрної політики радянської влади в українському селі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

ширився у геометричній прогресії. У 1927 р. відбулося 173 тогочасною термінологією «теракти», у за 11 місяців 1928 р. – 351, у 1929 р. – 1437, у 1930 р. – 4000⁴⁵². В окремих регіонах України продовжували діяти селянські партизанські загони. Особливого розмаху антирадянський селянський рух опору набув на Східній Волині та Поділлі. Станом на другу половину березня 1930 р. селянські бунти охопили територію 16 округ прикордонної зони УСРР. За спостереженнями Б. Патриляка, повсталі селяни цих територій спромоглися взяти під контроль окремі райцентри⁴⁵³. Лише штучний Голодомор призвів до згортання селянської революційної боротьби у 1932 – 1933 рр.

Слушними, такими, що не втратили актуальності, є думки В. Липинського з приводу консолідуючої ролі хліборобської ідеології для українського державотворення, значення хліборобської ідеології для примирення з сусідами, зокрема українсько-польського, для європейської культури загалом. На його переконання, хліборобська ідеологія – ідеологія, ідеологеми якої сприяють ширшому розумінню сутності націй, це універсалістська ідеологія. Універсалізм хліборобської ідеології відмінний від універсалізму «міщанської демократії», «руйнуючого універсалізму комунізму». Передусім тим, що ні міщанська ідеологія, ні комуністична насправді не є універсалістськими, оскільки це ідеології, засновані на крайнощах. У першому випадку – необмеженої свободи, у другому – тоталітаризмові. Зважаючи на це, переконаний мислитель лише хліборобська ідеологія є насправді універсалістською. Універсалізм хліборобської ідеології є справжнім – ідеалістичним. Власне тому «нема іншого порядunku для європейської цивілізації», аніж універсалізм хліборобської ідеології⁴⁵⁴.

Завдяки універсалізму хліборобська ідеологія може виконати важливе міжнародне завдання – примирення. Універсалізм хліборобської ідеології В. Липинський трактував як «спосіб думання, – думання однаковими, як для себе, так і для інших ідеями ... »⁴⁵⁵. Водночас занепад такого «однакового способу думання» має негативні наслідки. Насамперед

вони стосуються суб'єкта такого мислення – хлібороба: «Бо занепад універсалістичного способу думання веде передовсім до згуби тих, які це думання – а разом з ним почуття свого власного місця, своїх власних прав і своїх власних обов'язків у всесвіті – втратили»⁴⁵⁶. Без універсалізму, на переконання автора хліборобської ідеології, хлібороби приречені на занепад. «Без універсалізму й його всеобов'язуючих основ в хліборобській ідеології, представники цієї ідеології в кожній країні не переможуть. Згинуть вони разом з ліберальним міщанством, ... або згинуть разом з поганським фашизмом ...»⁴⁵⁷, – писав В. Липинський.

Таким чином, хліборобська ідеологія В. Липинського мала виразний аграристський зміст, а сам інтелектуал був одним із теоретиків українського аграризму революційного та міжвоєнного періодів. Запропоновані ним принципи ідеологемі чітко кореспондуються з ключовими смислами як східноєвропейського, так і власне українського аграризму. У проаналізованих нами працях мислителя зацентровано на таких основних аграристських сенсах, як: 1) унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці; 2) визнання селянства верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті; 3) не капіталістичний, «окремішній» селянський шлях розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави; 4) перевага землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами; 5) селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу.

Водночас це не суперечить тому, що В. Липинський – теоретик українського консерватизму, державницького напрямку в історіографії. На наше переконання, це підтверджує тезу стосовно багатогранності його таланту, непересічності його особистості.

3.4. Інтелектуальна спадщина Г. Сіманціва: український аграризм (С. В. Корновенко)

У 1920-х – 1930-х рр. у таких європейських країнах, як Польща, Чехословаччина, Румунія, Болгарія тощо поширеним селяноцентричним феноменом, державною доктриною був аграризм. Його репрезентували політичні партії та організації, урядові кола. Ідеї аграризму лежали в основі аграрних реформ у цих країнах, їхню соціальну основу становило селянство – найчисельніша верства аграрно-промислових країн Центральної та Південно-Східної Європи. Водночас не менш популярними у суспільно-політичному житті тогочасної Європи були ідеї соціалізму. Між аграризмом і соціалізмом, їхніми теоретиками і прихильниками, мала місце конкуренція, дискусія тощо. Г. Сіманців як представник українського аграризму обґрунтовано доводив окремішність аграризму від соціалізму. Він наголошував на тому, що аграризм і соціалізм – окремі політичні явища, так само як селянство і робітництво, що є соціальною основою відповідно аграризму та соціалізму⁴⁵⁸. У промові Г. Сіманціва «Новітній аграризм» спостерігаємо тяглість української аграристської традиції, започаткованої П. Кулішем, що знайшла логічне продовження в аграристських за змістом ідеях М. Грушевського, П. Скоропадського, В. Липинського, програмних положеннях окремих національних політичних партій періоду Української революції 1917 – 1921 рр., стосовно окремішності міста від села.

Водночас, якщо попередники – П. Куліш, П. Струве – акцентували на відвертому антагонізмі між містом і селом, то Г. Сіманців пропонує інший підхід. Він апелює до історичного

досвіду, насамперед радянського, і зазначає: «... соціалізм після невдалої практики російського більшовизму ... шукає в селянстві скоріше спільника для себе, ніж активно з ним воює. Рівно і для селянства робітничий соціалізм є найбільш природним спільником на шляху до поступу»⁴⁵⁹. У такий спосіб, автор «Новітнього аграризму», акцентуючи на окремішності аграризму від соціалізму, не вбачає підстав до їх протистояння. Вважає селян і робітників спільниками у розвитку. Водночас мислитель чітко визначає, що поруч із соціалізмом «виросла нова соціологічна сила: аграризм»⁴⁶⁰.

Нам імпонують такі судження. Справді упродовж другої половини XIX ст. – 1930-х рр. в Європі, в Україні сформувалося якісно інше селянство. Ним став селянин-ідеоман – активний суб'єкт історії, носій аграристської ідеології. Принципова відмінність між селянством і робітництвом у побуті, культурі, світогляді тощо сформувала окремішність ідейних смислів аграризму і соціалізму.

Г. Сіманців, оперуючи напрацюваннями класиків європейської аграристської думки, наприклад М. Годжа, обґрунтував у чому полягає відмінність аграризму від соціалізму. Насамперед у тому, що «соціалізм довгі часи не брав під увагу селянства, як суспільного чинника». Він «числився лише з двома чинниками людського суспільства: працедавцем і працесмцем»⁴⁶¹. Справді марксизм, а більшою мірою більшовизм нівелювали роль селянства. За імперською традицією більшовики вважали його інертною, промонархічно налаштованою силою, антагоністом пролетаріату, виразниками інтересів якого вони себе позиціонували. Ними ігнорувалися ті соціокультурні зрушення, що відбулися у середовищі селянства, зокрема українського, упродовж другої половини XIX – початку XX ст. У такий спосіб дієвими в марксистській/соціалістичній/більшовицькій доктрині були лише ці актори. Поза увагою опинився такий дієвий суб'єкт як «хлібороб», що є відмінним від «працедавця» і «працесмця». Його окремішність, за Г. Сіманцевим, полягає у тому, що хлібороб

не буржуй і не пролетарій. Він – «новий тип суспільного виробництва; ... носій індивідуалізму, бо він є і підприємцем і виробником, а рівно приходить і як спільчанин, в якому обидва чинники – працедавець і підприємець – в одній особі»⁴⁶².

Така особливість селянина, на переконання мислителя, зумовлює і окремішність аграризму як репрезентанта селянської ідеології від соціалізму – репрезентанта робітничої ідеології. За автором «Новітнього аграризму», аграризм «відбиває в собі» «цю психологію селянську і цю селянську філософію»⁴⁶³. Для селян перевага аграризму як селянської ідеології з-поміж інших суспільно-політичних аналогів, правильно вважає Г. Сіманців, полягає у тому, що 1) він нічого нового не вигадує, є природним для селянства; 2) «абстрактних схем, від життя відірваних, не будує»; 3) уникає утопічних цілей і завдань; 4) представляє собою систематизовані «духовні скарби селянства, ... стремить бути ... виразником селянських інтересів.; 5) «організатор селянської суспільної чинності»; 6) тісно і безпосередньо пов'язаний із селянським суспільно-політичним самоусвідомленням»⁴⁶⁴.

Привертає увагу, що в обґрунтуванні своєї позиції Г. Сіманців бере до уваги напрацювання не лише класиків європейського аграризму, а і української суспільно-політичної думки, представленої поглядами В. Липинського. Наприклад, як і останній, автор «Новітнього аграризму» послуговується таким поняттям, як «хлібороб». Він вживає його як синонім до селянства. У своїх судженнях мислитель апелює і до такої загальної аграристської категорії, як «закони землі». Саме про боротьбу двох протилежностей: «закону землі» та «закону капіталу», – неодноразово писав і класик українського консерватизму.

Оригінальними є міркування Г. Сіманціва з приводу морально-психологічних аспектів аграризму, стосовно такої категорії, як «зневіра». Її автор «Новітнього аграризму» трактує як джерело деконструктивного бунту, ненависті, недовіри, – всього того, що призводить до деградації як особистості, так

і соціуму, унеможливило конструювання оптимістичної моделі майбутнього. Натомість аграризм із його «законом землі», не наносними, а вічними життєвими цінностями – порятунок від зневіри, підґрунтя для розбудови оптимістичної перспективи⁴⁶⁵. Такі розмисли, на нашу думку, є резонними. Аграризм справді видається серединними шляхом між двома непримиренними антагоністами: соціалізмом і капіталізмом. Це шлях розвитку іншого, відмінного від індустріального типу суспільства – аграрного, його культури і філософії на засадах законів природи, насамперед «закону землі».

Розвиваючи свої судження щодо аграризму, Г. Сіманців наводить різні версії тлумачення цього поняття: 1) аграрна програма; 2) ідеологія аграрних рухів; 3) хліборобська суспільно-політична система; 4) все, що пов'язане з землею, вияв влади землі над людиною; 5) несвідомий чуттєвий раціоналізм; 6) науково систематизований науковий аграризм – антипод науковому соціалізму, лібералізму, консерватизму⁴⁶⁶. На його думку, «поняття аграризма, як поняття, напр., права, соціалізма тощо, дефініції не піддаються. Аграризм можна описувати з'ясовувати та розуміти, але не дефініювати, навіть поширено. Це ціла система понять, світорозуміння. Аграризм має свій фонд ідеалів, свою соціальну філософію і свою політику: господарську, соціальну, правову, культурну і т. д. ... Новітній аграризм – селянський аграризм»⁴⁶⁷. Такий авторський підхід у тлумаченні аграризму відповідав рівню розвитку тогочасної і аграристської, і суспільно-політичної європейської думки загалом. Не викликає принципових заперечень він і у нас. Водночас дискусійною є теза щодо того, що «поняття аграризма ... дефініції не піддаються».

Подавши авторське розуміння новітнього аграризму, Г. Сіманців вдало розкрив сутність цього феномену, його соціально-економічних, філософських та інших складників. У цьому ми вбачаємо спробу автора «Новітнього аграризму» систематизувати і узагальнити попередній як європейський, так і український аграристський інтелектуальний продукт, на-

дати наукової стрункості та цілісності ідеологічній концепції. Соціальна значущість аграризму, на думку мислителя, полягає у тому, що, на відміну від інших суспільно-політичних ідеологій, він селянство трактує як «окрему соціальну класу сучасного суспільства»⁴⁶⁸. Соціальна природа селянства, відповідно до концепції новітнього аграризму, не тотожна ні з пролетаріатом, ні з буржуазією. Феномен селянства полягає у тому, що воно на відміну від робітництва володіє «власними середняками продукції», а на відміну від капіталіста – «живе з експлуатації своєї власної, а не чужої сили». Специфіка сільськогосподарського виробництва зумовила і соціальну особливість селянства: «витворила з селянина якусь середню постать між двома крайніми, воюючими силами – класою пролетарів та класою буржуазії»⁴⁶⁹. Зважаючи на це, селянство – самостійний, окремішній суб'єкт історії, – обгрунтовано резюмує Г. Сіманців.

Аграризм в інтерпретації автора «Новітнього аграризму» соціальну стратиграфію у середині селянства розуміє як природне явище. Вона не вважається, як у більшовиків, підставою загострення соціальних протиріч у селянському середовищі. Не є вона підґрунтям і «вбачати у селянстві якусь диференційованість його на декілька класів з протилежними інтересами»⁴⁷⁰. Теоретик новітнього аграризму аргументовано обстоює думку стосовно того, що цілісність селянства, попри соціальну стратиграфію, забезпечується спільністю його інтересів, а не ступенем господарської заможності. Таким чином Г. Сіманців розуміє селянство як спільноту, що об'єднана спільними цінностями, інтересами тощо, як «одну родину»⁴⁷¹. Комплементарну цілісність селянства забезпечують такі його інтереси: 1) економічні; 2) культурні; 3) політичні; 4) духовні; соціальні тощо⁴⁷². На переконання автора «Новітнього аграризму», коло спільних інтересів селянства широке, воно стосується суспільного життя у всій його різноманітності.

Не менш предметно Г. Сіманцевим прокоментовано філософію аграризму. Її він визначив антропоцентричною та селяноцентричною. Антропоцентризм виявляється у такому:

1) для аграризму кожна людина – насамперед людина і ціль сама у собі, незважаючи на відмінності у походженні, соціальному статусі тощо; 2) залишає за людиною право світоглядного вибору: «... він не кличе до бою, а ні з релігією, а ні проти неї, полишаючи кожному вільну руку займати до неї своє становище»⁴⁷³. Стратегічно аграризм, як й інші антропоцентричні філософські системи, прагне до загальнолюдського ідеалу: «досконалої людини у досконало організованому суспільстві»⁴⁷⁴.

Філософія новітнього аграризму, попри окремішність смислів, тісно переплітається з іншими світоглядними засадами, не є відірваною від загальноєвропейської антропоцентричної філософської думки. Особливість її методології у тому, що загальнолюдські цінності осмислюються з позиції селяноцентризму. Г. Сіманців, як й інші європейські аграристи, вважав, що селянство як активний суб'єкт історії здатне створити всі необхідні умови для гармонійного інтелектуального, фізичного і морального розвитку особистості⁴⁷⁵.

Етичні принципи аграризму ґрунтуються на тому, що він не переоцінює моральних якостей селянства, водночас не приймає моральних кодексів інших класів. Етичні засади села та моральний уклад села – об'єктивна даність, що сприймається аграризмом як факт⁴⁷⁶. І у цьому, на наше переконання, виразно виявляється його селяноцентризм.

Вихідними точками у соціально-економічній концепції аграризму є суто соціологічні питання, – переконаний автор «Новітнього аграризму». З-поміж важливих і концептуальних він розрізняє такі: 1) роль і місія людини у суспільстві; 2) діалектика взаємин між особистістю і суспільством, окремими соціальними стратами; 3) «як має бути організовано суспільство взагалі і спеціально щодо інтересів сільського люду». Відповіді на ці та інші питання ґрунтуються на засадничому принципі селяноцентризму: «з погляду селянина, його світогляду і суспільних інтересів. Потреби сільського життя, його імперативи – головний критерій для цього»⁴⁷⁷.

Для тогочасного розвитку нації та держави, на переконання Г. Сіманціва, важливе соціальне і культурне значення відіграє селянство. Своє розуміння ролі селянина будівничим держави автор «Новітнього аграризму» обґрунтував історичними обставинами розвитку українства, насамперед унікальністю селянства порівняно з іншими національними соціальними верствами. Передусім ним взято до уваги унікальну ментальність українського селянства. Г. Сіманців наголосив на тому, що «в селянстві, яке всією своєю істотою тісно зв'язане з певною територією і психічно живе почуттям стихійної національної єдності, є надійні підвалини до стабільності і витривалості національної волі в обороні своєї території, своєї землі»⁴⁷⁸. Подібно до класиків європейського й українського аграризму, мислитель говорив про селянство як про державного будівничого з огляду на два такі основні, на його переконання, фактори: 1) селянство є оберегом і уособленням національних цінностей; 2) для селянства поняття і відчуття Батьківщини – не абстракція, а чітка конкретика, що живиться осілістю і практикою господарювання на рідній землі⁴⁷⁹.

У таких судженнях автора «Новітнього аграризму» спостерігаємо відображення української аграристської теорії та практики початку ХХ ст., насамперед періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Наприклад, М. Грушевський відверто вважав, що «головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будущина українського відродження і взагалі будущина України. Протягом цілого століття українство і селянство стали ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили своїй національності, від нього черпавсь весь матеріал для національного будівництва, і на нього поклалося воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново сей скинений в безодню пітьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомо-

сті Самсон. ... воно (селянство – авт.) стало пружиною нашого революційного руху»⁴⁸⁰. С. Єфремов, аналізуючи у 1917 р. етносоціальні процеси в Україні, пріоритетною верствою державно-національного будівництва вважав селянство – «трудяща народна маса». Він обстоював думку стосовно того, що «осною, ґрунтом для ідеологічного будівництва серед українців була все ж таки трудяща народна маса»⁴⁸¹.

Викликає науковий інтерес соціально-правова модель аграризму в інтерпретації Г. Сіманціва. Її зміст автор «Новітнього аграризму» розкрив, застосувавши компаративістику. Дотримуючись своєї попередньої думки про аграризм як серединний шлях між капіталізмом і соціалізмом, він спочатку розкрив соціальну модель двох перших ідеологічних систем, а потім з'ясував зміст аграристської. Запропонував розгляд проблеми з позиції права: право особи і право суспільства. На його переконання, у такій системі координат індивідуалізм, що політичною економією пов'язується з лібералізмом, «є душею сучасного капіталізму»⁴⁸², котрий відмовляє суспільству в праві «втручатися у відносини поодиноких осіб та їх добровільних асоціацій. Останнім він лишає вільну руку ділання та ініціативи»⁴⁸³. У такий спосіб, індивідуалізм/капіталізм/лібералізм – примат приватного права, обмеження ролі суспільства. Така модель, на думку Г. Сіманціва, є крайністю. Антиподом індивідуалізму є колективізм, що представлений соціалістичною доктриною. Він – інша крайність, котра культивує домінанту за суспільством в організації та управлінні незалежно від інтересу особи чи навіть окремих соціальних груп. Автор «Новітнього аграризму» визнає реакційними колективізм та індивідуалізм. Першому він закидає реакційність, зважаючи на те, що він уособлює минулий історичний етап у розвитку людства. Другий розглядає як перехідну, недосконалу модель, що невдовзі поступиться іншій – досконалій. Зважаючи на таку нікчемність обох, аграризм не бачить причин до обстоювання їх ідеалів, а водночас не відмовляється із ними

співпрацювати, оскільки визнає їх «тими течіями, що прямують до зреформування та удосконалення сучасности»⁴⁸⁴.

Оптимальною соціально-правовою моделлю, в якій гармонійно поєднується приватні та суспільні правовідносини, на думку Г. Сіманціва, є аграризм – «третій логічно можливий напрям», «золота середина між вище згаданими двома крайніми напрямками»⁴⁸⁵. Відповідно до нього, «суспільство має право і повинність управляти і регулювати суспільні взаємовідносини, але так, щоб ініціатива індивідів могла вільно проявлятися. Суспільство не сміє розвиватися на шкоду і ціною вбиття індивіда та його свободи, але рівно ж і індивід, не сміє бути цілком необмеженим в своїй чинності на шкоду суспільства»⁴⁸⁶.

Отже, для Г. Сіманціва аграризм – збалансована соціально-правова модель, в якій приватне право корелюється з публічним. На нашу думку, така модель значною мірою відповідає категоричному імперативу І. Канта: «Чини так, щоб максими (правила), якими керується твоя воля, могли б стати принципами загального законодавства»⁴⁸⁷.

Поза увагою Г. Сіманціва не опинилася і соціально-економічна проблематика. Ним виразно окреслено, як новітній аграризм розуміє сутність селянської проблеми. Новітній аграризм відійшов від локальних і суто станових інтересів села, того алгоритму, що був властивий царським урядовим колам (С. Вітте, П. Столипін), окремим урядам періоду Української еволюції 1917 – 1921 рр. (Генеральний Секретаріат, Рада Міністрів). Їхнє розуміння зводилося до розгляду аграрної/селянської проблеми як локальної, економічної. Для її вирішення пропонувалися суто економічні інструменти впливу на поліпшення соціально-економічного становища селянства. Для новітнього аграризму характерним є комплексний підхід до її розуміння як сукупності цілого ряду питань, «які торкаються господарської і культурної екзистенції села взагалі та його долі зокрема»⁴⁸⁸. Теоретик вважає, що причина полягає у значно глибшому – у недосконалому суспільно-політичному моделі, чисельним і вагомим складником якої є селянство. У

такий спосіб, завершує логіку своїх розмислів Г. Сіманців, вирішення селянської проблеми – удосконалення суспільного ладу загалом: «Ці заходи мусять скеровуватися в напрямі зліпшення та зреформування усіх сторін суспільних взаємовідносин. Суспільне життя є остільки складним і переплетеним, що кожний удар його тіпавки (пульса) так чи інакше відбивається і на селянстві, чи принаймні доторкується його»⁴⁸⁹. Таким чином, на думку теоретика новітнього аграризму, удосконалення соціально-економічної та суспільно-політичної моделей загалом призведе до поліпшення всіх сторін селянського буття. Зважаючи на чисельне домінування селянства у централь-но-південно-східноєвропейських, насамперед українському, соціумах, активним суб'єктом конструктивних трансформацій і є селянство. Цим зумовлено його унікальну роль у державо-та націотворенні.

Заперечуючи значення класового антагонізму, диктатури, революції як локомотивів історії, не сприймаючи їх смислів, аграристи пропонують альтернативний інструмент удосконалення суспільства, зокрема у соціально-економічній та суспільно-політичній сферах. Засадничою метою в еволюції суспільної моделі, відповідно до положень новітнього аграризму, є «людина і її добро. Ця мета є спільною, евент., має бути спільною для всіх суспільних верств»⁴⁹⁰. Досягти її можна завдяки кооперації «усіх суспільних верств і одиниць та їх асоціацій»⁴⁹¹. Кооперація Г. Сіманцівим трактується широко. У неї він вкладає такі смисли: 1) «замість клясової боротьби – клясова співпраця»; 2) «замість соціальних боїв – взаємні компроміси і уступки ради загального блага»; 3) «кооперація всіх живих сил народа»; 4) гармонійний розвиток «усіх складових частин суспільства, а відтак окремого індивіда»⁴⁹². Фактично автор «Новітнього аграризму», на наше переконання, запропонував інноваційне для свого часу розуміння кооперації як інструменту реалізації комплементарної соціально-економічної та суспільно-політичної моделей. Комплементарне суспільство – суспільство спільних цінностей та ідеалів,

розвитку, перспектив, комфорту, гармонійного поєднання індивідуальних і колективних засад.

На відмінних від попередніх принципів новітній аграризм бачить вирішення такого компонента селянського питання, як аграрне/земельне. Насамперед, він його розуміє як складник цілісної аграристської політики з вирішення селянського питання загалом; по-друге, його вирішення відбудеться на засадах народногосподарської та правової програм аграризму, що передбачає наявність такого інституту як інститут приватної власності⁴⁹³; по-третє, йдеться про мирне вирішення на підставі доцільності та можливої справедливості⁴⁹⁴. Як варіант, Г. Сіманцівим обгрунтовано доречність застосування такого інструменту, як парцеляція. На його користь він наводить такі аргументи: 1) це справедливо, оскільки селянство отримає землю, що раніше йому належала і яка була у нього відчужена; 2) це доцільно, оскільки є запорукою збереження соціального миру і «удержання народньої культури»⁴⁹⁵. Однозначно від вирішення аграрного/земельного питання виграти має селянство: «Земля мусить належати селянинові правно і фактично. Без землі і поза землею немає селянства. І тому тут ніяких проблем бути не може»⁴⁹⁶.

Перспективи економічного розвитку селянства аграризмом не ототожнюються з розвитком великого землеволодіння. Г. Сіманців зауважує, що аграризм – антипод латифундизму. Вирішення аграрного/земельного питання на засадах латифундизму для аграризму є неприйнятним⁴⁹⁷. Малоефективним для аграризму є варіант вирішення аграрного/земельного питання з позиції чорного переділу. За тогочасних умов, як і за сучасних, земля без капіталу – просто природне багатство, що не є категорію ринку. Капіталізація землі є не менш важливим питанням для селян, як і питання землеволодіння. Керуючись «серединним» шляхом новітній аграризм водночас категорією «капітал» не вичерпує складність усього того, «чим обумовлюється селянський добробут»⁴⁹⁸. Поєднання землі та капіталу не гарантує отримання селянством належної йому винагороди за

його працю. Таким гарантом, на думку теоретика новітнього аграризму, є рентабельність сільського господарства загалом. Вона визначає справедливу оплату праці селянина, а не розміри землеволодіння/землекористування. У такий спосіб тріада: земля – капітал – рентабельність, – формула становлення заможного селянства – соціокультурної основи нації та держави. Нам імпонують такі теоретичні підходи новітнього аграризму до вирішення аграрного питання. Значною мірою їх витоки у програмних положеннях аграристських політичних партій періоду Української революції 1917 – 1921 рр., а також окремих аграристських практиках тієї доби у вирішенні аграрного питання. Наприклад, політична програма Української демократичної хліборобської партії, аграрна політика Гетьманату 1918 р. Зважаючи на це, є підстави говорити про тяглість української аграристської традиції у теоретичних напрацюваннях і практичних заходах.

Окреме місце у теорії новітнього аграризму відведено державі, діалектиці відносин індивід – суспільство – держава, засадам розбудови держави тощо. Образ аграристської держави – значною мірою логічне продовження попередніх принципів новітнього аграризму. Він уникає абсолютизації/глюрифікації держави, як уникає й її заперечення, тобто крайнощів у її трактуванні. Для нього держава – форма «організації суспільства за сучасного стану людської культури і цивілізації»⁴⁹⁹. Іншими словами – результат природної еволюції соціуму, нації, об'єктивний феномен. Відповідно і розуміння її сутності відмінне від інших ідеологій, наприклад марксизму. Г. Сіманців її розуміє як державу для суспільства, як засіб, а не як знаряддя насилля можновладців задля утримання влади. На його думку, найкращою є та форма держави, «яка найпевніше забезпечує умови, за яких кожний громадянин зміг би найповніше і всебічно виявити свої сили і матеріально забезпечити свою екзистенцію»⁵⁰⁰.

Засадничим принципом аграристської держави є демократизм. Він відображає її принципову сутність, мету – «добро

усіх громадян»⁵⁰¹. Така державницька модель, що ґрунтується на громадянському суспільстві, забезпечує «всім дорослим громадянам незалежно від стану, роду та маєтку співучасть у творенні державної волі»⁵⁰². У комплементарній єдності міць такої держави. У цьому принципова відмінність аграристської держави від класової. Остання делегує всю повноту влади одному класу на шкоду інтересам інших класів, – доводив Г. Сіманців⁵⁰³. Відповідно до такого трактування аграристської держави розроблено і концепцію моделі її базису. Вона суттєво відмінна від лібералізму та колективізму. Останні новітнім аграризмом відкидаються як однобічні, зважаючи на домінанту в першому випадку індивідуального, в другому – колективного. Беручи це до уваги, оптимальним для теоретиків новітнього аграризму є інший «народногосподарський організаційний принцип», що зумовлений завданнями народного господарства. Його також детерміновано ідеалом «людини і народа, народа здорового, морально сильного і освіченого, а одноразово з цим народа демократичного, усі складники якого рівновартні і де всяка надвлада тої або іншої верстви була б виключена»⁵⁰⁴. Гарантом реалістичного існування такого ідеалу є матеріальна забезпеченість людини, її існування. Враховуючи це, аграристи і доводять, що належне матеріальне забезпечення людини і суспільства – провідна ідея економічної політики держави, основне народногосподарське завдання⁵⁰⁵.

Г. Сіманців вдало полемізує з ліберальною школою політекономії. Він опонує тезі ліберальної школи політекономії стосовно того, що найбільша продуктивність економічних благ, найдешевше постачання споживачів – пріоритетне завдання народногосподарського комплексу. Ним обґрунтовано інші засади аграристської політекономії. Відповідно до них, головне нестільки обсягивиробництва, скільки їх справедливий розподіл «поміж поодинокими господарючими суб'єктами». Таким чином ціллю аграристської моделі народногосподарського комплексу є рентабельність «господарської чинності індивіда, все рівно самостійно, на власне ризико, працюючого чи

працюючого по найму»⁵⁰⁶, не тільки виробництво матеріальних благ, а й їх справедливий розподіл.

Джерелом рентабельності є праця, її результати. Водночас праця селянина, як і найманого працівника, є «загроженою»⁵⁰⁷. Новітній аграризм за таких умов – окрім іншого і система охорони праці на селі. Поняття «охорона праці» трактується як заходи аграристської держави, спрямовані на те, щоб «забезпечити селянинові відповідними заходами аграрної політики цю рентабельність і постачальність...»⁵⁰⁸. Кінцева мета такої «охорони праці» – економічно сильний селянин-хлібороб, успішна держава загалом.

Аграристська економічна програма – шлях планомірної, відповідно до законів еволюції, перебудови суспільного ладу на засадах інституціональної комплементарності – оригінальної моделі взаємодоповнення економічних інституцій. За такою моделлю розвивається, наприклад, сучасна Японія. У цьому, на нашу думку, полягає її відмінність від тогочасних революційного соціалізму, лібералізму, консерватизму. Г. Сіманців у такому контексті пише про господарську та політичну кооперацію всіх соціальних верств суспільства, держави. Обов'язком останньої є створення належних умов, за яких суб'єкт господарської діяльності може повною мірою розкрити свій потенціал, «але без пошкодження та експлоатації інших осіб»⁵⁰⁹.

Правова програма аграризму ґрунтується на принципі права приватної власності⁵¹⁰. У цьому контексті, на наше переконання, вона повною мірою відображає національну аграристську традицію, зокрема періоду Української революції 1917 – 1921 рр., представлену у «Грамоті до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р. У гетьманському документі йшлося про те, що право приватної власності – фундамент культури і цивілізації⁵¹¹. Обґрунтовуючи такий підхід, автор «Новітнього аграризму» резонно констатує: 1) лише приватна власність найкраще забезпечує людині справедливість у результатах її праці; 2) приватна власність – найпотужніший

мотиватор людини «до господарської чинности, працювистости, творчости і підприємчости»; 3) історичний досвід, зокрема український, переконує, «що лише той панує та має силу, хто володіє землею, цією основою життя»⁵¹². Відповідно до концепції новітнього аграризму як «серединного шляху», приватна власність – не лише право, це і обов’язок. Насамперед «володіти – це не значить лише мати право необмежено розпоряджатися цим об’єктом, евент., господарити ним так, щоб від цього була користь не тільки для власника, але також для цілого суспільства»⁵¹³. У такий спосіб правовий аграризм якісно інший за капіталізм і за соціалізм. Він не сприймає антикультурні та антисоціальні тенденції капіталізму і заперечує соціалістичну ідеологію скасування інституту приватної власності, який розуміється як джерело «злиднів людности»⁵¹⁴.

Керуючись тезою про те, що зміст людського життя полягає у можливості вдосконалення, концепцією новітнього аграризму передбачено і відповідну аграристську соціальну політику. За своїм змістом вона антропо- та селяноцентрична. Її завдання – запобігти природним катаклізмам (голод, холод, хвороби, каліцтва тощо) та забезпечити суспільство від деградації або пом’якшити наслідки таких соціальних девіацій, як моральна розпуста, кримінальність тощо. Аграристська соціальна програма – соціально комплементарний проект. Його реалізація спрямована на всі верстви суспільства, на те, щоб нівелювати класові суперечності, запобігти природним, демографічним, соціальним катаклізмам. Інструментом у реалізації аграристської соціальної політики є відповідні соціальні інститути, що підпорядковані ідеї «соціально здорового села і міста»⁵¹⁵.

Як й інші компоненти новітнього аграризму, культурна аграристська програма – невід’ємний складник цілісного аграристського підходу до еволюційного і природного удосконалення суспільства, вирішення селянського питання загалом. Без культурного розвитку села аграристи не уявляли економічного, політичного, соціального тощо вирішення селянського

питання⁵¹⁶. Культура Г. Сіманцівим розуміється як важливий чинник «поступу села в цілому»⁵¹⁷. Слушними є його думки з приводу того, що політичне визволення українського селянства з кріпацтва зробило його рівноправним членом суспільства, однак «цим селянин не зробився вільним; йому ще далеко до справжньої свободи, над ним ще тяжить кормига духовної темряви, забобонів, приниження, безпідставного страху перед «власць імущими» і всіх інших лишків старих, феодално-кріпацьких часів»⁵¹⁸. На підставі такого розуміння ситуації у культурному житті селянства новітнім аграризмом і сформульовано завдання аграристської культурної політики, покликаної «внести проміння світла у цю пітьму, звільнити селянина від пут духовної відсталості, зробити для нього доступними науку і мистецтво, прикрасити його життя культурними інтересами»⁵¹⁹.

У такому підході до культурної політики стосовно селянства, запропонованому новітнім аграризмом, спостерігаємо тяглість традицій в українській аграристській думці. Наприклад, схожими до наведених вище були міркування П. Куліша у хутірській філософії. Унікальність селянської освіти, на переконання мислителя, у тому, що вона формує гармонійну особистість, яка є інтелектуально розвиненою, духовно багатою, з невтраченою ідентичністю. П. Куліш схвально ставився до того, щоб селяни читали, знали, цікавилися тим, що «на світі діється». Був переконаний, що «не знавши світу божого широко, не визнаєш, чого, що стоїть»⁵²⁰.

Підсумовуючи виклад сутності новітнього аграризму, Г. Сіманців виокремлює основні, на його думку, риси/ознаки. Насамперед, новітній аграризм – нова суспільно-політична система, цілісний реалістичний світогляд. Його поява зумовлена «реальними об'єктивними обставинами і це життя він розуміє і намагається на нього впливати лише себ-то на ґрунті сучасних суспільних відносин і засобами вічевих спроможностей. Реалізм в ідеях, реалізм в чинах»⁵²¹. Водночас аграризм – серединний шлях між колективізмом

та індивідуалізмом. Його мета – створити «для селянства найсприятливіші умови для його екзистенції і розвитку»⁵²². Таким чином аграризм – селяноцентричний феномен.

По-друге. Характерною рисою новітнього аграризму є його історизм у формі еластичності. Він не є догматичним, попри те, що Г. Сіманців позиціонує його як «селянська політична релігія»⁵²³. Новітній аграризм набирає того змісту, «який йому надає само селянство». Це не заперечує того, що аграризм є цілісним і природним явищем, оскільки «селянське світосприймання і психологія в основному спільна у всіх народів і у всі часи. Тут діють закони природи, що під ними працює селянство та власні землі над людиною, які в кожній країні однакові і незмінні»⁵²⁴.

По-третє. Одним із засад новітнього аграризму є його демократизм. Зумовлено це тим, що власне демократичною є природа селянства. Демократизм, на переконання теоретика новітнього аграризму, є інструментом внутрішньо суспільної комплементарності. Остання є «єдино надійною запорукою соціального миру»⁵²⁵.

По-четверте. Новітній аграризм системно і послідовно обстоює розуміння селянства як окремого субекта історії, як «окрему суспільну клясу». Селянство докорінно відмінне від пролетаріату і буржуазії, це окремішній, «новий соціальний тип – аграрник»⁵²⁶. Окремішність насамперед полягає у синтетичності селянства, «бо носить в собі початки колективізму і індивідуалізму», все воно трудове⁵²⁷.

По-п'яте. Новітній аграризм є орієнтованим на соціальний захист тих, «чиї висліди праці є zagrożеними»⁵²⁸. Інструменти соціальної охорони для різних категорій суспільства неоднакові, враховуючи особливості соціальних верств. Спеціальні вони і для селянства. Соціальна охорона селянства аграризмом трактується широко – соціальний захист селянства, збереження його політичних, професійних, культурних та соціальних інститутів⁵²⁹.

По-шосте. Аграризм протиставляє модерному місту модерне село. На думку Г. Сіманціва ці два світи взаємозацікавлені один в одному. Село живило місто біологічно. Новітній аграризм закликає до того щоб село підживлювало місто ще й ідеологічно. У цьому аграризм вбачає завдання селянства – «відновити цю рівновагу та збалансувати екстремности сучасного суспільства. До модерного міста має селянство принести втрачені цим містом первісні людські блага – природу і мир»⁵³⁰.

По-сьоме. Аграризм не перебільшує ролі та значення нововведень, стрімких та несподіваних соціальних трансформацій. Він обережно ставиться до цього, керуючись психологічним та матеріальним мотивами: не поспішає і не зволікає. «Нові ідеї мусять насамперед добре визріти в умах і душі народа»⁵³¹. Лише після цього необхідно їх реалізовувати на практиці. Першочерговими це мають бути напрацювання і зусилля, спрямовані на нагромадження національних багатств, «відповідне їх обгосподарення та справедливе розподілення вислідів національної господарки поміж членами нації»⁵³².

Таким чином, узагальнивши, констатуємо. Промова Г. Сіманціва «Новітній аграризм» – український інтелектуальний продукт, що стосується такого селяноцентричного феномену другої половини ХІХ – 1930-х рр., як аграризм. У доповіді викладено український варіант аграризму як суспільно-політичної ідеології. Концептуально сіманцівська модель новітнього аграризму ґрунтується на осмисленні не лише європейської аграристської теоретичної думки, а і української. Відчутною є тяглість української інтелектуальної аграристської традиції, що представлено у доповіді. Г. Сіманціву вдалося логічно і послідовно розкрити сутність і зміст новітнього аграризму. Ним обґрунтовано принципові положення і позиції новітнього аграризму, що стосуються окремішності селянства, його ментальності, ролі селянства як активного суб'єкта державо- та націотворення тощо. На нашу думку, інтелектуальна спадщина Г. Сіманціва, представлена доповіддю «Новітній аграризм» – узагальнення європейської та української аграристської теоретичної думки, струнка і обґрунтована українська концепція тогочасного аграризму.

3.5. Ідеологія східноєвропейського аграризму в програмних положеннях чехословацьких і українських політичних партій за умов суспільно-політичних потрясінь початку ХХ ст. (С. В. Корновенко)

Однією з найвпливовіших політичних партій у новопосталій у жовтні 1918 р. Чехословаччині була Чехословацька Республіканська (аграрна) партія. Свою популярність партія набула ще на початку ХХ ст. За спостереженнями Т. Піковської, аграрна партія після виборів 1908 р. перетворилася на масову партію з високим рівнем підтримки населення. Її представники здобули 44 місця із 166 у парламенті⁵³³. У грудні 1919 р., зважаючи на докорінні суспільно-політичні зміни, насамперед утворення Чехословаччини, партія змінила назву на Республіканську партію чехословацького села, ухваливши перед цим, у квітні 1919 р., нову політичну програму партії.

Позиціонуючи себе як загальнодержавну політичну силу, аграрники у новій політичній програмі, ухваленій у квітні 1919 р., запропонували аграристську ідеологію, розширивши і поглибивши попередні напрацювання. Передусім у програмі чітко було окреслено ряд важливих моментів стосовно чехословацького селянства як активного суб'єкта чехословацького державотворення. Зокрема, проголошувалося, що «саме тут, на селі, були утворені перші громадські організації, які стояли біля витоків утворення держави, яке стало втіленням прагнень наших предків-землеробів. Саме селянство стало основою новоствореної держави не лише ідеологічно, а й чисельно, адже селянство становить більшість населення республіки»⁵³⁴. У такий спосіб чехословацькі аграристи джерелом чехословацького державотворення визнавали селянство. У цьому вони були схожі з українськими аграристами.

Чехословацькі аграристи, формулюючи економічну модель чехословацької держави, обстоювали доцільність принципу всезагального добробуту на протигагу вузькоелітарному. Фактично, на наше переконання, йшлося про заперечення ве-

ликого приватного капіталу і підтримку ідеї стосовного того, що «багатство – поміркована розкіш кожного», а відповідно і породженої ним надмірної експлуатації. У програмі стосовно цього зазначалося: «Економічний імперіалізм, відкритий чи прихований, не повинен визначати наші економічні відносини»⁵³⁵. У програмі містилося запевнення, що аграристи докладуть «всіх зусиль, щоб боротися з усіма надмірностями капіталізму, зокрема із монополіями»⁵³⁶. Зважаючи на це, вони захищали принцип приватної власності та підприємництва, наполягаючи на усуненні всіх можливостей «для зловживання ними за допомогою влади або багатства»⁵³⁷.

Реалізація всіх економічних реформ спрямовувалася на економічне збагачення держави. До формування державного багатства мали долучатися і власники великого капіталу. У такий спосіб вони виконували свої зобов'язання перед державою, забезпечуючи її соціальний характер⁵³⁸.

Беручи до уваги гостроту аграрного питання в країні, селянство як соціально-економічну та суспільно-політичну основу національної державності, чехословацькі аграрії запропонували і модель його вирішення. Аграрну політику, як і реформу, подібно до українських аграристів, вони розуміли широко. Йшлося не лише про перерозподіл землі на засадах селяноцентризму, а і про підвищення агрокультури, державну підтримку щодо надання вигідного селянству кредитів, протекцію сільськогосподарській кооперації, розвитку соціальної інфраструктури на селі, селянського самоврядування тощо.

Насамперед, на думку чехословацьких аграристів, держава мала забезпечити землею безземельне і малоземельне селянство⁵³⁹. Реалізації зазначеної мети мала підпорядковуватися аграрна реформа. Селяни, відповідно до програми партії, отримували від держави необхідну для ведення конкурентного господарювання кількість землі у приватну власність. Інструментом виступав перерозподіл земельної власності між великими землевласниками і селянами: «Вважаємо, що має бути проведена така земельна реформа, яка розділить землі великих

землевласників між селянами, які безпосередньо працюватимуть на цій землі. З цією метою ми вважаємо першочерговим завданням скасування правових норм, які штучно захищають неподільність великої земельної власності»⁵⁴⁰.

Розподіл великого землеволодіння мав ґрунтуватися на економічних засадах і носити виразний селяноцентристський характер. Держава гарантувала селянам створення таких умов, за яких вони могли б безперешкодно придбати землі великих латифундій. Це ж стосувалося і військових, що «допомогли встановити незалежність Чехословаччини»⁵⁴¹. Таким чином, на переконання партійців, формувалася б справді народна основа чехословацької державності – національний селянин-власник, відбувалася б внутрішня колонізація чехословацьких земель патріотично налаштованим селянством. Придбати землі селяни і колишні військові могли за рахунок наданих державою безвідсоткових кредитів. Окрім того передбачалося, що держава сприятиме і будівництву житла селянам, що придбали землю⁵⁴².

Сама по собі земля, безперечно, є цінністю загальнодержавного і національного значення. Однак не менш важливим є і розвиток агрокультури. Він визначає ступінь рентабельності, конкурентоздатності сільського господарства, а у підсумку – добробуту селянської родини. З урахуванням цього, чехословацькі аграристи виступали за реалізацію загальнодержавної програми, що стосувалася покращення агрокультури. Її складники: «консолідація земель, покращення системи удобрення ґрунту, навчання працівників новим прогресивним технологіям обробітку землі, застосування наукових досліджень в рослинництві та тваринництві, механізація сільського господарства, його електрифікація та створення нових систем поливу, страхування та державне кредитування»⁵⁴³. У такий спосіб, на нашу думку, формувався конструктивний діалог між державою та її основою – селянством, максимально унеможлилювалася конфронтація.

У програмі йшлося і про політичний статус селянства, і про його самоврядність, і про форму економічної самоорганізації, і про економічні статки. Селяни проголошувалися рівноправними громадянами чехословацького демократичного республіканізму. Їм гарантувалися рівні політичні права, соціальний і професійний захисти, дотримання щодо них соціальної справедливості тощо⁵⁴⁴. Зокрема, кожному без винятку громадянину Чехословаччини гарантувалася реалізація його права на працю. Вважалося, що створення профспілок для сільськогосподарських працівників сприятиме покращенню їхніх умов праці⁵⁴⁵.

Беручи до уваги тяглість традицій селянської самоврядності, високу статусність селянства у чехословацькій республіці, його більшу ефективність у вирішенні регіональних проблем, чехословацькі аграристи обстоювали децентралізацію державного управління. Вони акцентували на тому, що сільські громади мають самі опікуватися соціально-економічними питаннями, про які вони краще обізнані за центральні державні органи. Посилення селянського самоврядування, децентралізація вважалися інструментом внутрішньої політики. Її стратегічна мета – «розквіт селянства»⁵⁴⁶.

Програмою передбачалося запровадження нового порядку управління на селі. Відповідно до запланованого, кардинальних змін зазнавала модель взаємодії між чиновниками та селянами. Вона позбавлялася примусу щодо селянства, спрямовувалася на конструктивний діалог між представниками влади і селянством. Чиновники мали опікуватися інтересами села, сприяти у вирішенні його проблем. «Чиновництво має стати наставником для малоземельних і безземельних селян, сприяти покращенню їх становища та наданню їм додаткових земельних ділянок»⁵⁴⁷.

Чехословацькі аграристи виступали за державний протекціонізм прав малоземельного селянства. Вони обстоювали його захист від гноблення з боку великих капіталістів. Задля цього вони пропонували прийняти спеціальні торговельні пра-

вила для сільськогосподарських кооперативів, що спеціалізуються на продукції власного виробництва та її реалізації⁵⁴⁸. Як і українські аграристи, чехословацькі прихильно ставилися до кооперації. Для них це була оптимальна форма економічної самоорганізації селян. Найбільше їх у ній приваблювало те, що кооперація була максимально неексплуаторською моделлю виробництва матеріальних благ.

Отже, політична програма Республіканської партії чехословацького села ґрунтувалася на засадах ідеології східноєвропейського аграризму. Наскрізною ідеєю чехословацьких аграристів, відповідно до ухвалені 29 квітня 1918 р. програми, була думка про селянство як активний суб'єкт чехословацького державотворення, джерело національної державності, повноправний суб'єкт тогочасного чехословацького соціокультурного простору. Програмою чехословацьке селянство визнавалося соціально-економічною і суспільно-політичною основою Першої Чехословацької Республіки. Програма чехословацьких аграристів мала багато схожих положень із програмними положеннями тогочасних українських аграристських партій.

В умовах революційної дійсності 1917–1921 рр. в Україні ідейно-теоретично і структурно сформованим явищем став український аграризм, як у Чехословаччині чехословацький аграризм. Його репрезентантами, зокрема, були політичні партії.

Аграризмом позначена політична програма Української народної громади (далі – УНГ). Біля джерел її становлення стояв П. Скоропадський. Активними партійними діячами УНГ були В. Кочубей, М. Воронович, В. Любинський та інші, котрі активно співпрацювали з П. Скоропадським по 1-му Українському Корпусу. На переконання П. Дорошенка, в основу своєї діяльності УНГ «поклала компроміс в соціальних питаннях, демократизацію державного ладу в межах, нешкідливих для державної сили, й українізацію русифікованих культурних верств українського громадянства,

але шляхом повільного притягання цих верств до культурної й державної української роботи»⁵⁴⁹. На цілком слушну думку Г. Папакіна, вона містила два засадничі складники: «об'єднання всіх власників проти соціалістичних експериментів та намагання уникнути крайнощів «лютого капіталізму»»⁵⁵⁰.

Політична програма УНГ носила чітко виражений аграристський характер. Обрання «третього шляху» декларувалося 12 пунктом політичної програми партії. У ньому визначалося, що для УНГ не є прийнятною ані монархія, що нездатна задовольнити різнобічні потреби народу, ані відірвані від життя теорії максималістів, що не мають підстав у реальному житті. Прийнятним є державне будівництво, що ґрунтується на волевиявленні народу з урахуванням історичного досвіду державотворення, його історико-політичних традицій⁵⁵¹. У такий спосіб джерелом влади Української Держави оголошувався народ. Беручи до уваги, що 85% становило селянство, воно і розумілося соціальною основою цієї держави.

Йшлося у Програмі й про пріоритети внутрішньої політики. Її головною метою проголошувалося забезпечення належних умов для розвитку приватної ініціативи і підприємливості, вияву та реалізації «творчих сил народу», насамперед селянства як найчисельнішої страти українського суспільства. Запорукою цьому було гарантування державою «справді розумної свободи». Під останньою розумівся захист життя, майна, законних прав та інтересів особи від гніту як з боку держави, так й незаконних зазіхань сторонніх осіб⁵⁵².

УНГ у програмних положеннях чітко визначила землеробський характер України. Сучасною мовою – аграрний тип суспільства. Відповідно до цього першочергово значущими були питання землеволодіння/землекористування, землеоблаштування, правова суб'єктивізація селянства, поліпшення його матеріального добробуту. Їхнє вирішення підпорядковувалося наскрізній меті – «зادля добробуту землеробського населення України». Суб'єктивізація трактувалася як гарантування непорушного права власності, що «відповідає спо-

конвічним і незмінним переконанням українця-хлібороба»⁵⁵³. Дбаючи про матеріальний добробут хліборобських родин, його покращення, програмою передбачалися заходи, спрямовані на чітку законодавчу регламентацію купівлі-продажу землі, усунення спекуляцій у цій справі. Хлібороби та їхні родини мали отримати землю у розмірах, що гарантували б їхнє безбідне життя та достатнє застосування власної праці Першочерговість в отриманні землі належала козакам та знедоленим, «котрі не шкодували свого життя, грудьми захищали Україну від зовнішнього і внутрішнього ворога»⁵⁵⁴.

Члени УНГ обстоювали думку стосовно того, що будь-які форми соціально-економічної самоорганізації селянства мали підтримуватися державою. Зокрема, фінансове відомство повинно було спеціально опікуватися розвитком кооперації, товариств взаємного кредиту, позичково-ощадних товариств тощо. Кооперація партійцями УНГ, як і членами УДХП, розглядалася основа економічної моделі майбутньої української держави⁵⁵⁵.

Отже, центральною фігурою аграрних змін і соціальною основою Української Держави Програмою визначався «українець-хлібороб». Наведене вище переконує в аграристському характері програмних положень УНГ, аграристському змісті переконань П. Скоропадського.

Аграристська ідеологія була властива і Всеукраїнському союзу хліборобів-власників (селян) (далі – ВСХВ), і Українській народній партії.

У жовтні 1918 р. утворюється ВСХВ. До його складу входить частина членів Київського обласного Союзу землевласників на чолі з М. Коваленком, незгідна з програмними засадами Всеросійського союзу земельних власників (далі – ВСЗВ)⁵⁵⁶. Їхню платформу 20 жовтня 1918 р. було представлено у «Меморандумі хліборобів-власників і козаків усієї України». У відносно стислому за обсягами документі чітко окреслено селяноцентричні орієнтири цієї політичної організації. Селянсько-хліборобська верства проголошувалася єдиною та

міцною підвалиною української державності. Селянству гарантувалися рівні громадянські права і свободи. Принцип приватної власності – непорушний. Кінцева мета аграрної реформи – задоволення соціально-економічних інтересів широких верств селян-хліборобів. Землеволодіння, попри непорушність права приватної власності, обмежене. Регуляторну політику стосовно розмірів землеволодіння здійснює держава в особі Земельного банку. Інструментом реалізації аграрної реформи вважався примусовий викуп землі у великих землевласників. Парцельована земля за певну сплату через Земельний банк переходила у власність селян, що її потребували⁵⁵⁷. Отже, ВСЗВ у своїй програмі державного будівництва чітко орієнтувався на селянство – соціальну основу національної державності. Суспільно-політична і соціально-економічна модель держави мала селяноцентричну, аграристську спрямованість.

У травні 1919 р. формується Українська народна партія (далі – УНП). Передбачалося, що до її складу увійдуть УДХП та ВСЗВ. Однак таке об'єднання не відбулося і новопостала партія сформувалася лише з членів ВСЗВ⁵⁵⁸: М. Чуднів-Богун, К. Красюк, М. Байєр, М. Арнаут та інші. Її програмні принципи положення ґрунтувалися на положеннях ВСЗВ, зокрема на аграризмові. Водночас вони були доповнені та розширені у «Програмі Української Народної Партії» (далі – Програма). Партійці наголошували на тому, що державне національне будівництво має ґрунтуватися на підставі єдності всіх «економічно здорових і творчих елементів народу». Однак провідним у цьому процесі є «широкі маси дрібного й середнього селянства». Зважаючи на це, задоволення селянських інтересів і потреб є у пріоритеті. Цьому підпорядковувалася фінансово-економічна політика держави. Окрім іншого, шляхом її реалізації забезпечувався економічний розвиток країни, її захист від «експлуатації чужинців»⁵⁵⁹.

У такий спосіб УНП відкидала експлуатацію, розглядаючи неексплуататорську модель держави. Аграристський харак-

тер програмних положень партії містили ті частини партійної програми, що стосувалися економіки й тактики партійної діяльності. У них, на нашу думку, чітко прописано зміст неексплуататорської моделі української державності, підкреслено аграрний характер українського суспільства, його економіки. Кооперація трактується оптимальним соціально-економічним інститутом, що, з одного боку, забезпечує населення необхідною продукцією, а з іншого – мінімізує експлуататорський фактор. Вона у контексті східноєвропейського аграризму розумілася як соціально-економічний інститут, що «скріплює економічне становище нашого народу і робить його більш організованим у боротьбі з експлуатацією чужинців»⁵⁶⁰.

Селянство, на думку партійців, – «головна творча економічна верства на Україні; головною основою народного господарства є хліборобство, продуктивність якого опирається на середню й дрібну земельну власність, при допомозі асоціацій і кооперацій хліборобських...»⁵⁶¹. У «Резолюції Головної Управи Української Народної Партії» від 7 вересня 1919 р. роль селянства у національному державотворенні була окреслена ще чіткіше і повніше. У документі йшлося про те, що «фундаментом, центром живих творчих сил на Україні, є селянство – хліборобський і національно-промисловий елементи... і лише ці елементи можуть бути міцною підвалиною будуччини української державної й національної ідеї, бо пролетарят і велика буржуазія на Україні, з погляду національного, чужі або байдужі до українських національно-державних змагань. ... І коли економічні інтереси цього класу не будуть звязані з національно-політичними інтересами, то українська національна справа й державність будуть надовго подавлені ворожими силами сусідів, які всі мають яскраво-визначену націоналістично-імперіялістичну окраску»⁵⁶².

З огляду на аграрний характер українського суспільства, актуальність аграрного питання, необхідність покращення соціально-економічного становища та суспільно-правового статусу селянства передбачалося реалізувати аграрну реформу.

Зазначені поліпшення передбачалося досягти «піднесенням агрокультури, а також забезпеченням національно-державних прав українського народу, яко хозяїна своєї землі і розпорядчика свого господарства»⁵⁶³.

На думку членів УНП, аграрна реформа мала бути селяноцентричною і ґрунтуватися на таких засадах: 1. Охорона дрібної й середньої земельної власності. 2. Скасування великого землеволодіння. 3. Примусовий викуп державою понаднормової землі у великих землевласників і передача її на пільгових умовах малоземельному й безземельному селянству для ведення культурного господарства. Такий підхід члени УНП обґрунтували фінансовими інтересами держави, а також унеможливленням соціальної конфронтації на селі⁵⁶⁴. 4. Перехід удільних, казенних і монастирських земель до державного фонду. 5. Визначення норми землі для купівлі-продажу у розмірі 25 десятин. 6. Шляхом надання меліоративного кредитування підтримка сільськогосподарської кооперації. 7. Державна підтримка хуторів та сільськогосподарської кооперації⁵⁶⁵.

Отже, є достатньо підстав констатувати, що в умовах Української революції 1917 – 1921 рр. мав місце український аграризм як варіант східноєвропейського аграризму. Він був представлений у програмних положеннях УНГ, УНП, ВСХВ. У них йшлося про селянство як державного будівничого, соціальну основу державності, про «третій» шлях розвитку⁶²⁷.

Узагальнивши, констатуємо, що революційні потрясіння в Європі на початку ХХ ст. докорінно вплинули на суспільно-політичне життя європейських країн, зумовили появу нових суб'єктів міжнародних правовідносин, раніше невідомих феноменів. Насамперед, зважаючи на тему дослідження, це стосується чехословацького та українського державотворення, а також такого явища, як східноєвропейський аграризм, представлений, зокрема, чехословацьким і українським варіантами. Його репрезентантами на чехословацькому та українському ґрунті були політичні партії. У Чехословаччині – Чехословацька Республіканська (аграрна) партія, в Україні – Українська

хліборобська партія, Українська народна громада, Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян), Українська народна партія. Ці партії мали виразний аграристський характер. Спільним у їхніх програмних положеннях було те, що в основі їхньої державницької ідеології лежав селяноцентризм. Суспільно-політичне та соціально-економічне майбутнє Чехословаччини та України вони пов'язували із селянством. Його вони розуміли активним суб'єктом історії, джерелом національного державотворення.

Водночас мали місце і певні відмінності, зумовлені регіональною специфікою країн, перебігом історичних подій. Головна відмінність, на нашу думку, полягала у тому, що чехословацьким аграристам вдалося свою ідеологію реалізувати на практиці, реалізуючи внутрішню політику Чехословаччини у міжвоєнний період. Українським аграристам, на жаль, не вдалося зреалізувати програмні положення. Встановлення радянської влади в Україні по завершенню Української революції стало початком формування пролетарської держави, в якій селянській більшості було відведено місце на маргінесі радянської моделі державності.

ВИСНОВКИ

У першій третині ХХ ст. аграризм набув особливої популярності в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, що призвело до оформлення його національних варіантів. З-поміж причин появи європейського аграризму дослідники одностайні у тому, що він був зумовлений такими факторами: по-перше, аграрним характером економік центрально-південно-східноєвропейських країн; по-друге, гостротою аграрного питання у цих країнах; по-третє, чисельною домінантою селянства над іншими верствами населення центрально-південно-східноєвропейських країн; по-четверте, підвищеним інтересом суспільства до аграрної тематики загалом і селянства зокрема.

На нашу думку, окрім зазначених вище, причинами появи аграризму були й такі. По-перше, конфлікт між індустріальною і аграрною цивілізаціями, що виразно став виявлятися у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. за умов модернізації аграрно-індустріальних країн і економік та їх перетворенням в індустріально-аграрні або наближені до них із відповідною ціннісною трансформацією. Просування індустріальної цивілізації західного зразка до центрально-південно-східноєвропейського аграрного простору викликало захисну реакцію з боку найчисельніших соціальних верств центрально-південно-східноєвропейських країн – селянства. Нею став центрально-південно-східноєвропейський аграризм першої третини ХХ ст. представлений польським, чехословацьким, румунським, болгарським, українським тощо варіантами.

По-друге, розвиток політичної культури власне аграрних націй, якими того часу були польська, чехословацька, румунська, болгарська, українська тощо. Ціннісної модернізації зазнали політичні культури польських, чехословацьких, румунських, болгарських, українських тощо селян. На наше переконання, відбувся сутнісний соціокультурний зсув у колективній та індивідуальній політичній культурі й свідомості

селян – перехід від індиферентної політичної культури й свідомості до активістської.

По-третє, об'єктивні закони розвитку власне аграрної цивілізації, формування у її надрах якісно іншого селянства. У випадку України – селянина-ідеомана – активного суб'єкта історії. Селяни почали поступово усвідомлювати себе як окремішня спільнота тогочасного соціокультурного простору. Об'єднавчою цінністю була «Ідея Землі», її розподіл на справедливих, у їхньому розумінні, засадах. Психологія селянина стала еластичнішою до тих нових явищ, що активно проникали у селянське буття.

По-четверте, поява аграризму була певною реакцією на інші ідейно-політичні доктрини «довгого ХІХ століття» такі, як лібералізм, консерватизм, соціалізм та націоналізм.

На нашу думку, у широкому значенні центрально-південно-східноєвропейський аграризм другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. – цілісне соціокультурне явище, феномен історії країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., зумовлений об'єктивно-суб'єктивними-суб'єктивними чинниками, що є об'єктом пізнання. У вужчому розумінні центрально-південно-східноєвропейський аграризм – система селяноцентричних уявлень різних суб'єктів соціокультурного простору Центральної та Південно-Східної Європи другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., їх практична реалізація. Конкретизуючи вужче розуміння центрально-південно-східноєвропейського аграризму другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., констатуємо, що це система уявлень про селян, селян про самих себе, про селянство як активний суб'єкт історії, здатний до самостійного державотворення; складник внутрішньоекономічної державної політики, спрямованої на вирішення аграрного/селянського питання; як самоусвідомлення селянами самими себе, як селянська політична культура і політична свідомість, як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справед-

ливе майбутнє; компонент суспільно- та партійно-політичної думки.

Аналіз першоджерел аграризму, напрацювань різних поколінь дослідників дозволяє виокремити такі основні ключові ідеологеми аграризму:

1) унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці;

2) визнання селянства верствою, здатною відіграти самостійну роль у політичному житті;

3) не капіталістичний, а «окремішній» селянський шлях розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави;

4) перевага землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами;

5) селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу.

Український аграризм було сформовано за умов соціокультурних трансформацій українського аграрного суспільства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Причини появи українського аграризму: по-перше, аграрний характер українського суспільства; по-друге, гострота аграрного питання; по-третє, чисельна домінанта селянства над іншими верствами тогочасного українського соціуму, по-четверте, наявність селянства нового типу – активного суб'єкта історії; по-п'яте, підвищений інтерес держави до аграрного/селянського питання. Джерелом українського аграризму стала українська аграрна нація, її уявлення про себе, про самореалізацію, а також уявлення про неї інших тогочасних історичних суб'єктів.

На нашу думку, аграристським змістом у період Української революції 1917 – 1921 рр. були наповнені урядові аграрні практики П. Скоропадського і П. Врангеля. По-перше, ці лідери розуміли селянство як активного суб'єкта історії, соціальну основу держави. У них було і відповідне ставлення до селянства, яке відображене у законодавстві й аграрній політиці. По-друге, ними аграрна політика розумілася широко, як складник внутрішньоекономічної політики, що містить соціально-економічний та суспільно-політичний компоненти. Соціально-економічна частина – проведення аграрної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насінневим фондом, робочою худобою тощо. Суспільно-політичний аспект – форми і методи співпраці органів влади і селянства, суб'єктивізація селянства у чинній політико-правовій моделі держави.

По-третє, і П. Скоропадський, і П. Врангель шукали не монархічний, не соціалістичний, а інший – альтернативний шлях, були прихильниками інноваційної моделі розвитку сільського господарства. У їхньому розумінні – висококультурних селянських господарств. По-четверте, інструментом суб'єктивізації селянства – соціальної основи держави для них була приватна селянська власність на землю. Остання вважалася фундаментом культури і цивілізації, непорушним принципом існування держави. Наділення селян у приватну власність землею та суттєве обмеження великого землеволодіння – наріжний камінь урядових аграрних практик П. Скоропадського і П. Врангеля.

У період Української революції 1917 – 1921 рр. селянство стало суб'єктом політичного процесу і вагомо подало свій голос щодо вирішення найважливішого для себе питання – аграрного. Під селянськими аграристськими підходами та практиками вирішення аграрного питання ми розуміємо ді-

яльність селянства як суб'єкта суспільно-політичного процесу, що має намір розв'язати аграрну проблему згідно зі своїми соціально-економічними інтересами та відповідно до історично сформованих ментальних настанов.

На селянські аграристські підходи та практики вирішення аграрного питання і аграрно-революційний процес на селі впливали такі важливі чинники: 1) історично сформовані ментальні настанови селянства щодо вирішення аграрного питання (заперечення власності непрацюючих елементів і переконання, що «земля Божа», а тому володіти нею повинен той, хто на ній працює»; схильність селянства до індивідуального землеволодіння чи землекористування); 2) домінування у політичному просторі соціалістичних партій, які потужно поширювали свою ідеологію (пропаганда і агітація за соціалізацію землі); 3) динаміка політичних змін, постійні зміни влад, які по-різному бачили вирішення аграрної проблеми і жодна не змогла втілити аграрну реформу.

Основними селянськими аграристськими підходами та практиками із вирішення аграрного питання у період Української революції 1917 – 1921 рр. були: 1) збереження дрібної селянської приватної власності на землю; 2) передача землі у довічне користування з правом успадкування (що у розумінні селянства було близьке до права приватної власності крім можливості землю продавати). Водночас, значною частиною селянства соціалізація вбачалася як певний перехідний період до приватної власності, яка мала пройти такі етапи: конфіскація землі у поміщиків – передача її селянам у довічне користування – легітимізація селянської приватної власності на цю землю.

Протягом Української революції 1917 – 1921 рр. спостерігається динаміка зміни селянських аграристських підходів та практик вирішення аграрної проблеми від політики соціалізації, базованої на відмові від приватної власності на землю, безоплатної реквізиції землі у власників та передачі

її селянам у користування, до схиляння селянського загалу отримати землю у приватну власність за викуп державі.

Селянство країн Центральної та Південно-Східної Європи загалом та України зокрема на початку ХХ ст. перебувало в складному соціально-економічному становищі. Малоземелля, брак інвентарю, високі орендні ціни, виконання занадто обтяжливих повинностей на користь поміщиків, сплата поміщикам та державі натуральних і грошових повинностей, відсутність робочих рук – це неповний перелік причин посилення суспільно-політичної активності селянства на початку ХХ ст.

Аграрні партії намагалися взяти під контроль революційність селянства, однак суспільно-політична активність селянства країн Центральної та Південно-Східної Європи та більшою мірою України формувала власний розвиток подій. Аналіз суспільно-політичної активності селянства країн Центральної та Південно-Східної Європи загалом та України зокрема дозволяє констатувати, що селянство відіграло вирішальну роль на початку ХХ ст. в аграрній сфері. Суспільно-політична активність селянства країн Центральної та Південно-Східної Європи загалом та України зокрема характеризується радикальністю та масовістю. Водночас селянство Чехословаччини було найменш активним у протестній діяльності, що цілком зрозуміло, адже частка сільського населення, порівняно з досліджуваними нами країнами, була найменшою. Селянство Болгарії та України проявляло політичні вимоги, найбільш активними були великі землевласники в Польщі. Селянство заявило про себе як про активного учасника суспільно-політичного життя. Саме революційність селянства, на нашу думку, була однією з причин появи такого феномену як аграризм.

Ідеї аграризму лежали в основі аграрних реформ у цих країнах, їхню соціальну основу становило селянство – найчисельніша верства аграрно-промислових країн Центральної та Південно-Східної Європи.

Селянські республіки у період Української революції 1917 – 1921 рр. стали найвищою формою суспільно-політичної та соціально-економічної самоорганізації селянства. Основними імперативами, на яких ґрунтувалося селянське республікотворення, були: земля, мир, демократизм, особиста свобода, праця та взаємодопомога. Типовими рисами більшості селянських республік стали: фактична непідконтрольність та незалежність від офіційної адміністрації; наявність керівника, або групи лідерів; розбудова власних органів влади/місцевого самоврядування; оприлюднення чітких вимог соціально-економічного та політичного характеру; відносно стійка політична орієнтація.

Унікальність досвіду існування селянських республік у період Української революції 1917 – 1921 рр. полягає в тому, що в умовах неспроможності жодного з національних або інших урядів вирішити аграрне питання, цей феномен став ілюстрацією селянського сценарію його розв'язання. Таким чином, селянські республіки стали альтернативою відомій моделі, описаній Я. Грицаком, згідно з якою «селяни спочатку вітали кожную нову владу, яка обіцяла розв'язати земельне питання відповідно до їх інтересів, а пізніше розчарувалися нею в результаті не сповнених обіцянок, а в кінці повставали проти неї, якщо дозволяла військово-політична ситуація (або принаймні байдуже спостерігали її падіння). А далі весь цикл повторювався знову».

Феномен селянських республік та спосіб вирішення у них аграрного питання корелюються із основними ідеологемами аграризму, такими як, по-перше, забезпечення у республіках приватної власності у формі насамперед дрібної селянської власності, а, по-друге, здатність селянства відігравати самостійну роль у політичному житті, що переконливо засвідчив досвід селянських республік.

Аграристським змістом позначена інтелектуальна спадщина П. Куліша, М. Грушевського, В. Липинського, Г. Сіманціва.

Хутірська філософія П. Куліша селяноцентрична, аграристська за своїм змістом. У ній обґрунтовано окремішність та унікальність аграрного типу українського суспільства – хутора. Цей глибокий і унікальний мікрокосмос є незрозумілим, насамперед для урбаністичного мікрокосмосу. Насправді село – світ природного практичного розуму в поєднанні з високою моральністю. Село і селянство – оберіг української ідентичності.

Наскрізно в хутірській філософії домінують системно викладені суто аграристські за змістом і мотивами ідеї. З-поміж них розрізняємо такі: 1) місто і село – два різні світи, культури; 2) місто і село – антагоністи, оскільки місто зверхньо ставить до села; 3) село первинне, природне, стабільне; місто вторинне, наносне, мінливе; 4) село високоморальне, природно мудре, з практичним розумом і біблійністю; місто зарозуміле, схоластично освічене теорією.

Такі смисли хутірської філософії П. Куліша суголосні з українським аграристським дискурсом початку ХХ ст. Вони знайшли подальший розвиток у напрацюваннях М. Грушевського, В. Липинського та інших громадсько-політичних діячів і політичних партій України. Наприклад, М. Грушевський, поділяючи думки П. Куліша, з'ясовуючи етносоціальну структуру українства на початку ХХ ст. писав: «... Такою ж російською або денаціоналізованою була влада ... Тільки ... селяни ... зберегли національні форми в їхньому первісному стані». Майбутній Голова Центральної Ради відверто вважав, «головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина українського відродження і взагалі будучина України. Протягом цілого століття українство і селян-

ство стали ніби синонімами». В. Липинський, розвиваючи тезу П. Куліша щодо відмінності двох світів: міста і села, – писав, що між ними не просто конфлікт. В його інтерпретації, між ними триває «боротьба не на життя, а на смерть». Це боротьба, – розмірковує далі В. Липинський, – двох непримиримих світоглядів, «це смертельний поєдинок між селом і сучасним капіталістичним світом. Державою-господарством і державою-биржою».

Осмислюючи феномен українського селянства, М. Грушевський, як і належить досліднику, насамперед змалював його історичну еволюцію від одного із суспільних прошарків до чи не єдиного репрезентанта українства. В аспекті вирішення аграрного питання М. Грушевський ініціював створення державного земельного фонду шляхом викупу землі у великих землевласників і наділення з нього ділянками малоземельних селян. Це мало б, слушно зауважував він, не тільки піднести добробут більшості населення, але й помітно зменшити міжнаціональний антагонізм у краї. Не менш назрілою для українського політика була реформа виборчого законодавства у напрямі запровадження загального виборчого права, котре мало би прийти на зміну куріальному. Її реалізація, за М. Грушевським, дозволила би нарешті стати українцям дійсними господарями свого краю через суттєве збільшення представництва у місцевому парламенті. публіцистика М. Грушевського стилістично була побудована винятково в діалогічному ключі, тож він, фактично, у своїх текстах не стільки наставляв селян, скільки радився з ними, як з рівноправними партнерами, з приводу численних актуальних проблем національного буття. Завдяки такій відвертості та діалогічності публіцистичні звернення автора «Історії України-Руси» мали чималий резонанс, сприяючи зростанню політичної культури в широких селянських колах.

Хліборобська ідеологія В. Липинського мала виразний аграристський зміст, а сам інтелектуал був одним із теорети-

ків українського аграризму революційного та міжвоєнного періодів. Запропоновані ним принципові ідеологеми чітко кореспондуються з ключовими смислами як центрально-південно-східноєвропейського, так і власне українського аграризму. У працях мислителя зацентровано на таких основних аграристських сенсах, як: 1) унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці; 2) визнання селянства верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті; 3) не капіталістичний, «окремішній» селянський шлях розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави; 4) перевага землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами; 5) селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу.

Г. Сіманцівим сформульовано концепцію ідеології українського аграризму, обґрунтовано доведено окремішність від інших тогочасних ідеологій: лібералізму, тоталітаризму. Зокрема, аграризм і соціалізм – окремі політичні явища, так само як селянство і робітництво, що є соціальною основою відповідно аграризму та соціалізму. У запропонованому Г. Сіманцівим дискурсі спостерігаємо тяглість української аграристської традиції, започаткованої П. Кулішем, що знайшла логічне продовження в аграристських за змістом ідеях М. Грушевського, П. Скоропадського, В. Липинського, програмних положеннях окремих національних політичних партій періоду Української революції 1917 – 1921 рр., стосовно окремішності міста від села. Для Г. Сіманціва аграризм – збалансована соціально-правова модель, в якій приватне право

корелюється з публічним. Основними положеннями українського аграризму, сформульованими Г. Сіманцівим, є такі:

- 1) аграризм – нова суспільно-політична система, цілісний реалістичний світогляд; серединний шлях між колективізмом та індивідуалізмом. Його мета – створити «для селянства найсприятливіші умови для його екзистенції і розвитку»;
- 2) історизм у формі еластичності. Він не є догматичним, набирає того змісту, «який йому надає само селянство». Це не заперечує того, що аграризм є цілісним і природним явищем;
- 3) демократизм, що зумовлений демократичною природою селянства. Демократизм є інструментом внутрішньо суспільної комплементарності. Остання є «єдино надійною запорукою соціального миру»;
- 4) системно і послідовно обстоює розуміння селянства як окремого субекта історії, як «окрему суспільну клясу». Селянство докорінно відмінне від пролетаріату і буржуазії, це окремішній, «новий соціальний тип – аграрник». Окремішність насамперед полягає у синтетичності селянства, «бо носить в собі початки колективізму і індивідуалізму», все воно трудове;
- 5) орієнтований на соціальний захист селянства. Соціальна охорона селянства трактується широко – соціальний захист селянства, збереження його політичних, професійних, культурних та соціальних інститутів;
- 6) не перебільшує ролі та значення нововведень, стрімких та несподіваних соціальних трансформацій. Він обережно ставиться до цього, керуючись психологічним та матеріальним мотивами: не поспішає і не зволікає.

У період Української революції 1917 – 1921 рр. український аграризм був представлений у програмних положеннях Української демократично-хліборобської партії, Української народної громади, Української народної партії, Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян). У них йшлося про селянство як державного будівничого, соціальну основу державності, про «третій» шлях розвитку.

Отже, український аграризм періоду Української революції 1917 – 1921 рр. – національний селяноцентричний феномен. Його інтелектуальна спадщина, досвід реалізації є актуальними для сучасних змін в аграрному секторі України, моделюванні загальнодержавних успішних перспектив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. *Український історичний збірник*. 2000. № 2. С. 164 – 166.
- 2 Там само.
- 3 Матвеев Г. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. Москва : Изд-во Московского университета, 1991. С. 3.
- 4 Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83 – 94.
- 5 Простаков С. Сетевое крестьянское восстание в 1902 г. URL: <http://rusplt.ru/setevoe-krestyansкое-vostranie-v-1902-godu-12119.html>
- 6 Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России XX века: по итогам международного круглого стола. URL: <http://www.civisbook.ru>
- 7 Корновенко С., Земзюліна Н. Революційні потрясіння початку XX ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-східної Європи. *Український селянин*. 2018. Вип.19. С. 45 – 49.
- 8 Польский земельный вопрос. *Киевский день*. 16. 5. 1920. № 2.
- 9 Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ : Критика, 2004. С. 256.
- 10 Пичета В. История Чехии. Москва : Госполитиздат, 1947. 260 с. URL: <https://www.twirpx.com>; И.О. Разрешение земельного вопроса в соседних странах. *Вечерние огни*. 11. 10. 1919. № 46.
- 11 Матвеев Г. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. Москва : Изд-во Московского университета, 1991. С. 3 – 4.

- 12 Крапивин А., Бычихин Ю. Аграризм Димитра Драгиева – вождя болгарских крестьян. *Вісник Донецького університету, Серія Б: Гуманітарні науки*. 1998. Вип. 2. С. 69.
- 13 Маковецкая Т., Покивайлова Т. Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти XX в. Балканские исследования. Вып. 9.: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. Москва, 1984. URL: <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html>
- 14 Бурдяк В. Політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2014. Т. 27 – 28. С. 16 – 22.
- 15 Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. *Український історичний збірник*. 2000. № 2. С. 164.
- 16 Маковецкая Т., Покивайлова Т. Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти XX в. Балканские исследования. Вып. 9.: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. Москва, 1984. URL: <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html>
- 17 Матвеев Г. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. Москва : Изд-во Московского университета, 1991. С. 3 – 4.
- 18 Крапивин А., Бычихин Ю. Аграризм Димитра Драгиева – вождя болгарских крестьян. *Вісник Донецького університету, Серія Б: Гуманітарні науки*. 1998. Вип. 2. С. 69.
- 19 Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. *Український історичний збірник*. 2000. № 2. С. 164.
- 20 Галушко К. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». Київ : Темпора, 2002. С. 193 – 197.

- 21 Бурдяк В. Політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2014. Т. 27 – 28. С. 18.
- 22 Галушко К. Аграризм. *Енциклопедія історії України*: Т.1: А-В Редкол.: В.А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 688 с.
- 23 Аграризм. Фонд знаній «Ломоносов». URL: <http://www.lomonosov-fond.ru/enc/ru/encyclopedia>
- 24 Аграризм. *СЛОВНИК.ua*. URL: www.slovnyk.ua/index.php?sword=АГРАРИЗМ
- 25 Аграризм. *SciCenter.online*. URL: <http://scicenter.online/stran-evropyi-istoriya-scicenter/tezaurus...>
- 26 Аграризм. *Енциклопедія соціології*. URL: <http://dis.academic.ru/dis.nsf/socio/63/АГРАРИЗМ>
- 27 Суспільство та його типи. URL: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/sociology/12431/print>
- 28 Девятко І. Стадії еволюції і проблема класифікації історических обществ. URL: <http://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/fk2u4oxnrg/direct/93800556>
- 29 Особенности культуры постиндустриального общества в трактовке Д. Белла. URL: www.bmstu.ru/ps/~chernysheva/fileman/download/.../БЕЛЛ.doc
- 30 Там само.
- 31 Клим І. Особливості криз в аграрному суспільстві. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2011. Вип. 4 – 5. С. 14.
- 32 Там само.
- 33 Особенности культуры постиндустриального общества в трактовке Д. Белла. URL: www.bmstu.ru/ps/~chernysheva/fileman/download/.../БЕЛЛ.doc
- 34 Шаповал М. Засади української визвольної програми. Прага, 1927. С. 6 – 7.
- 35 Там само. С. 7.
- 36 Корновенко С., Земзюліна Н. Револуційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та

Південно-східної Європи. *Український селянин*. 2018. Вип.19. С. 45.

37 Шаповал М. Засади української визвольної програми. Прага, 1927. С. 14.

38 Грушевський М. С. Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917 – 1918 – 1919 рр. // Твори у 50-ти т. Т. 4. кн. II. Серія Суспільно-політичні твори (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.). Львів: Світ, 2013. С. 209.

39 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. Мюнхен: Прометей, 1950. – Ч. I: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія. С. 7 – 8.

40 Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К.: Укр. письменник, 1993. С. 406.

41 Скоропадський П. Спогади. К., Філадельфія, 1995. С. 53.

42 Грицак Я. Із селян – у націю. *Gazeta.ua*. URL: http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_iz-selyan-u-naciy/

43 Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. К.: Основи, 2003. 371 с.

44 Там само.

45 Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. URL: <http://gorod.tomsk.ru>

46 Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917 – 1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83 – 94.

47 Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. С. 13.

48 Бегей І. Цивілізаційна самовизначеність інтелігенції України наприкінці XX – на початку XXI ст. *Наукові записки Інституту політичних і етно-національних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ*. 2018. Вип. 2(94). С. 136 – 137.

49 Платмір Я. Інтелігенція і селянство Наддніпрянщини рубежу XIX – XX ст.: нові грані. *X Богданівські читання*. Черкаси, 2018. С. 83.

- 50 Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914-1991. Київ : Видавничий дім «Альтернатива», 2001. 544 с.
- 51 Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. Український історичний збірник. 2000. № 2. С. 164 – 166.
- 52 Матвеев Г. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. Москва : Изд-во Московского университета, 1991. 240 с.; Фареній І. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В.П. Данилова. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 162– 166.
- 53 Eellend J. Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe. Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880–1939. Huddinge, 2008. Pp. 35–56.
- 54 Arno J. Mayer, The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War (New York, NY:1981).
- 55 Eellend J. Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe. Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880–1939. Huddinge, 2008. Pp. 35–56.
- 56 Eellend J. Pp. 35-56.
- 57 Галушко К. Гетьманська ідеологія В. Липинського 1920 – 1929 рр. : проблеми інтерпретації. *Студії з архівної справи та документознавства*. 1999. Т. 5. С. 67.
- 58 Eellend J. Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe. Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880–1939. Huddinge, 2008. PP. 35-56.
- 59 Сич О. Про роль імперської спадщини для доля демократії в країнах Центрально-Східної Європи в міжвоєнний період. *Історична панорама*. 2010. Вип.10. С. 111-112.
- 60 Eellend J. Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe. Societal change and ideological formation among the rural

population of the Baltic area 1880–1939. Huddinge, 2008. PP. 35–56.

61 Горанович М. Аграрный кризис и распад аграрного блока стран Восточной и Юго-Вост. Европы, 1930 – 1933. М., 1971. С. 58.

62 Піддубний І. Партії, парламент, король та уряд. Розвиток і взаємодія елементів політичної системи Румунії у 1918 – 1940 рр. Чернівці: Друк Арт, 2019. С. 243.

63 Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. Київ : Мегатайп, 2001. С. 368 – 369.

64 Подбрани извори за българската история. Том 4. Българската държава и българите 1878 – 1946, книга 1 / съст. Г. Марков и др. София, 2009. С. 167 – 168.

65 Holec R. (2010). Ideove zdroje medzinarodneho agrarizmu a jeho narodnych špecifik. Agrarni strana a její zajmové, družstevní a peněžní organizace. Uherske Hradiště. Vol. 15, S. 53

66 Miller D. (1999). Forging Political Compromise: Antonín Svehla and the Czechoslovak Republican Party, 1918–1933. University of Pittsburgh Press. 344 s.

67 Švehla A. (1925). Tři uvahy o agrarismu. Praha : MAB, 19 s.

68 Hodža M. (1930). Agrarism: Cyklus přednášek «o ideologii českoslov. politických stran». Praha : ÚSČS. 16 s.; Hodža M.

(1931). Članky, řeči, studie. Svázok IV, Cesty stredoevropskej agrarnej demokracie 1921–1931. Praha : Novina, 560 s.; Hodža M.

(1924). Agrarizem in Slovanstvo. Ljubljana : Kmetijska tiskovna zadruha. 16 s.

69 Frankenberger O. Agrarismus: Narodní hospodařství se stanoviska venkovského lidu. Praha : A. Neubert, 1923. 416 s.; Frankenberger O. Zemědělska krise a prostředky k jejímu řešení. 1931.

70 Kettner J. Liberalismus, socialismus a agrarismus. – Praha 1931

71 Paleček A. Agrarism // Paleček A. Nové selství (Základy ruralizmu). Praha, 1933. S. 45–58

- 72 Stepankova O. (1961). O ideologii agrarismu. Sbornik praci Filozoficke fakulty brněnske univerzity, Vol. 10, Iss. G5, P. 60.
- 73 Hodža M. (1924). Agrarizem in Slovanstvo. Ljubljana : Kmetijska tiskovna zadruga. 16 s.
- 74 Hodža M. (1931). Agrarismus. Praha, S. 4–5.
- 75 Hodža M. (1931). Agrarismus. Praha, S. 9.
- 76 Изгоев А. С. Славянский «аграризм» *Руль*. 1926. № 1595. С. 1 – 2.
- 77 Toshkov A. (2019). Agrarianism as Modernity in 20th-Century Europe: The Golden Age of the Peasantry. Bloomsbury Academic, P. 170
- 78 Корновенко С., Земзюліна Н., Ковальова Н., Малиновський Б., Масненко В., Морозов А., Михайлюк О., Пасічна Ю. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.
- 79 Скоропадський П. Спогади. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 45–145.
- 80 Там само. С. 50.
- 81 Там само. С. 51.
- 82 Там само. С. 54.
- 83 Там само. С. 285–287.
- 84 *Державний Вістник*. 16. 5. 1918. № 1.
- 85 Там само.
- 86 *Селянське слово*. 25. 6. 1918.
- 87 Скоропадський П. Спогади. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 137.
- 88 Там само. С. 285–286.
- 89 Фареній І. «Національний український трест»: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни (1917 – 1920). Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2014. С. 55.
- 90 Там само. С. 57.
- 91 Там само. С. 34.
- 92 Кот Н. Погляди Павла Скоропадського на аграрний розвиток України (за «Спогадами»). *Український селянин*.

2014. Вип. 14. С. 54 – 56; Корновенко С., Морозов А. Аграрне законодавство Гетьманату П. Скоропадського та Білого руху Півдня Росії. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 7. С. 131 – 139; Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси: Ант, 2007; Пиріг Р. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі. *Український історичний журнал*. 2006. №3. С. 68 – 84.
- 93 Врангель П. Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 гг.): в 2-х кн. Москва, 1991. Кн. 1. С. 56.
- 94 Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х т. Москва, 1992. Т. 1. С. 99.
- 95 Там само. С. 100.
- 96 Генерал Врангель и крестьяне. *Таврический голос*. 1920. №248.
- 97 В. фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. Берлин, 1921. С. 106.
- 98 Росс Н. Врангель в Крыму. Франкфурт-на-Майне, 1982. С. 50.
- 99 Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 428. Арк. 64.
- 100 Корновенко С. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.). Черкаси: Ант, 2009. 438 с
- 101 Ковальова Н. А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902– 1922 рр.): дис. ... д-ра іст. наук спец. 07.00.01, 2020. 116 с.
- 102 Kornovenko, S. & Pasichna, Y. (2019) Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. *Український селянин*. 2019. Вип. 22. С. 24–29.
- 103 Рылский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения. Экономические отношения. Киев. 1903. С. 26.
- 104 Колисниченко Д.А. Всероссийский крестьянский союз в 1905-1907 гг. М: Институт российской истории РАН, 2006. С. 62.

- 105 Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали / уряд. В. Верстюк (керівник) та ін. Київ. Видавництво імені Олени Теліги. 2003. С.349 – 350.
- 106 Земельне питання. *Подільська воля*. 1917. 7 серпня. №12. С. 13.
- 107 Українська РСР в період громадянської війни. 1917 – 1920 рр. Київ. Політвидав України. 1970. Т. 3. С. 16.
- 108 Первый камень (открытие волостного земства). *Народне слово*. 1917. 14 жовтня. №4. С. 2.
- 109 Про землю. *Селянська спілка*. 1917. 26 вересня – 9 жовтня № 7. С. 2, 5, 8.
- 110 Думки про землю. *Прилуцька думка*. 1 вересня. № 7. С. 1.
- 111 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ), Ф. 1412, Оп. 1, Спр. 8, Арк. 137.
- 112 Там само. Спр. 46, Арк. 39.
- 113 Там само. Ф. 1115, Оп. 1, Спр. 4, Арк. 9.
- 114 Там само. Ф. 1412, Оп. 1, Спр. 10, Арк. 28.
- 115 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Упоряд. В.Ф.Верстюк (керівник) та ін. Київ. Наукова думка, 1996 – 1997. Т.2. С. 26 – 27.
- 116 ЦДАВОВУ, Ф. 1390, Оп. 1, Спр. 105, Арк. 1 – 74.
- 117 Там само. Ф. 1060, Оп. 1, Спр. 26, Арк.63 – 64.
- 118 Там само. Ф. 1793, Оп. 1, Спр. 41, Арк. 4, 107.
- 119 Там само. Арк. 93.
- 120 Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. За редакцією О.О.Малиновського. Київ. 1928. Вип. 3. С. 307 – 308.
- 121 Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси: Ант. 2007. С. 87.
- 122 Правительственне повідомлення. *Державний вісник*. 1918. 16 травня. № 1. С. 2.

- 123 ЦДАВОВУ, Ф. 2192, Оп. 2, Спр. 6, Арк. 93.
- 124 Там само. Ф. 1062, Оп. 1, Спр. 89, Арк.189.
- 125 Там само. Арк. 213.
- 126 История Болгарии / ред. П. Н. Третьяков, С. А. Никитин, Л. Б. Валев. Москва : Издательство Академии наук СССР. 1954. Т. 1. С. 451.
- 127 История Болгарии / ред. П. Н. Третьяков, С. А. Никитин, Л. Б. Валев. Москва : Издательство Академии наук СССР. 1954. Т. 1. С. 453.
- 128 История Болгарии / ред. П. Н. Третьяков, С. А. Никитин, Л. Б. Валев. Москва : Издательство Академии наук СССР. 1954. Т. 1. С. 451.
- 129 История Болгарии / ред. П. Н. Третьяков, С. А. Никитин, Л. Б. Валев. Москва : Издательство Академии наук СССР. 1954. Т. 1. С. 452.
- 130 История Болгарии / ред. П. Н. Третьяков, С. А. Никитин, Л. Б. Валев. Москва : Издательство Академии наук СССР. 1954. Т. 1. С. 453.
- 131 История Болгарии / ред. П. Н. Третьяков, С. А. Никитин, Л. Б. Валев. Москва : Издательство Академии наук СССР. 1954. Т. 1. С. 451 – 452.
- 132 История Болгарии / ред. П. Н. Третьяков, С. А. Никитин, Л. Б. Валев. Москва : Издательство Академии наук СССР. 1954. Т. 1. С. 452.
- 133 Краткая история Польши. Москва : Наука, 1933. С. 263.
- 134 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 459.
- 135 Боечко В. Вирішення аграрного питання в Польщі (1918 – 1926 рр.). *Український селянин*. 2018. Вип. 20. С. 5.
- 136 Краткая история Польши. Москва : Наука, 1933. С. 263.
- 137 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 460.
- 138 Сухушина О. Аграрні рухи в слов'янських країнах Центральної та Південно-Східної Європи та створення

- Зеленого Інтернаціоналу (1921 – 1924 рр.). *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 338.
- 139 Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. / ред. В. В. Марьина. Москва: Наука, 2005. Кн. 1. С. 20.
- 140 Там само. С. 18.
- 141 Там само. С. 20.
- 142 Там само. С. 34.
- 143 Там само. 453 с.
- 144 Рибалка І. Великий жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917 – 1920 рр.). *Український історичний журнал*. 1987. № 11. С. 38.
- 145 Котляр Ю. Селянство Півдня України в період економічної політики (1921 – 1929 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2005.
- 146 Малькін В. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917 – 1920 рр. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009.
- 147 Герасименко О. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2007. 285 с.
- 148 Малькін В. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917 – 1920 рр. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009.
- 149 Мотенко Я. Селянський рух в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2005. 195 с.
- 150 Там само.
- 151 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
- 152 Там само.
- 153 Маслов С. Земельный вопрос. *Земля и воля*. 1917. № 4. С. 1–2.
- 154 Кононенко К. Україна і Росія: Соціально-політичні підстави української національної ідеї 1917 – 1960. Мюнхен, 1965.

- 155 Ревегук В. Полтавщина в добу Української революції 1917 – 1920 рр. Полтава, 2002. С. 93.
- 156 Мотенко Я. Селянський рух в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2005. 195 с.
- 157 Там само.
- 158 Котляр Ю. Селянство Півдня України в період економічної політики (1921 – 1929 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2005.
- 159 Малькін В. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917 – 1920 рр. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009.
- 160 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
- 161 Мотенко Я. Селянський рух в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2005. 195 с.
- 162 Мотенко Я., Шишкіна Є. Соціально-економічна характеристика селянства Харківської губернії напередодні Української революції 1917 – 1921 років. *Вісник НТУ «ХП»*. 2015. №56 (1165). С. 48.
- 163 Лозовий В. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : дис. ... д-ра іст. наук № 07.00.01, 2010. 466 с.
- 164 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
- 165 Щербатюк В. Селянський повстанський рух на Київщині 1917 – 1923 рр.: сучасна історіографія проблеми. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 187.
- 166 Сухушина О. Аграрні рухи в слов'янських країнах Центральної та Південно-Східної Європи та створення Зеленого Інтернаціоналу (1921 – 1924 рр.). *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 338.

- 167 Kornovento S., Pasichna, Yu. Intellectual Bases of Ukrainian Agrarianism of the Revolutionary Epoch: Vyacheslav Lypynsky. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk*. 2021. Вип. 19. С. 107 – 121. doi: 10.24919/2519-058X.19.234292
- 168 Носкова А. К вопросу об аграризме и крестьянском движении в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период. *Советское славяноведие*. 1981. №2. С. 45.
- 169 Носкова А. К вопросу об аграризме и крестьянском движении в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период. *Советское славяноведие*. 1981. №2. С. 45.
- 170 Матвеев Г. «Третий путь?»: Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. Москва : Издательство МГУ, 1992. С. 54.
- 171 Там само.
- 172 Там само. С. 61.
- 173 Краткая история Польши. Москва : Наука. 1993. С. 250.
- 174 Там само.
- 175 Матвеев Г. «Третий путь?»: Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. М. : Издательство МГУ, 1992. С. 167.
- 176 Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. / ред. В. В. Марьина. Москва: Наука, 2005. Кн. 1. С. 97.
- 177 Там само. С. 115.
- 178 Горанович М. Крах зеленого интернационала: (1921 – 1938). Москва : Наука, 1967. 281 с.
- 179 Крапивин С. Транспортные пути эмали и их клиническое значение: дис... канд. мед. наук: 14.01.21; Донецкий гос. медицинский ун-т им. М. Горького. Донецк, 1995. 126 с.
- 180 Человек на Балканах. Особенности «новой» южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878–1920 гг. Москва: Институт славяноведения РАН, 2016. С. 131.

- 181 Там само. С. 131.
- 182 Там само. С. 133.
- 183 Там само. С. 139.
- 184 Там само. С. 140.
- 185 Там само. С. 140.
- 186 Там само. 408 с.
- 187 Куташов І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. - квітень 1918 р.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
- 188 Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 13. С. 183 – 201.
- 189 Попов І. Повстанський рух селян на Чернігівщині за доби Директорії (грудень 1918 – січень 1919 рр.). *Сіверянський літопис*. 2010. № 1–2. С. 150 – 157.
- 190 Верстюк В. Проблеми вивчення революційних аграрних перетворень на Україні. *Український історичний журнал*. 1983. № 10. С. 136 – 145.
- 191 Антонишин А. Селянсько-повстанський рух на Поділлі (квітень – листопад 1918 року. *Історія*. 2009. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5233.html>
- 192 Еткіна І. Селянські повстання в Чернігівській губернії у 1918 р.: причини та спрямованість. *Сіверянський літопис*. 2018. № 1 – 2. С. 363 – 368.
- 193 Резніков В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918 – 1923 рр.): дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2016. 237 с.
- 194 Подкур Р. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930 рр. (за матеріалами ВУЧК – ГПУ). URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Podkur_Roman/Zbroyniy_vystup_iak_radykalna_forma_oporu_radianskii_vladi_v_USRR.pdf

- 195 Ганжа О. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). Київ, 2000. 208 с.
- 196 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 460.
- 197 Боечко В. Вирішення аграрного питання в Польщі (1918 – 1926 рр.). *Український селянин*. 2018. Вип. 20. С. 7.
- 198 Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. / ред. В. В. Марьина. Москва: Наука, 2005. Кн. 1. С. 109.
- 199 Там само. С. 110.
- 200 История Болгарии / ред. П. Н. Третьяков, С. А. Никитин, Л. Б. Валева. Москва : Издательство Академии наук СССР. 1954. Т. 2. С. 67.
- 201 Там само. С. 68.
- 202 Там само. С. 68.
- 203 Там само. С. 68.
- 204 Там само. С. 68.
- 205 Там само. С. 68 – 69.
- 206 Там само. С. 69.
- 207 Там само. С. 68.
- 208 Берестовий А., Пасічна Ю. Аграрне законодавство Центральної Ради: вплив політичного чинника. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 8 – 14.
- 209 Там само. С. 11.
- 210 Аграрне законодавство періоду Української революції (1917 – 1921 рр.): збірник документів і матеріалів / упоряд.: С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, Ю. Г. Пасічна. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2019. С. 96.
- 211 Там само. С. С. 134 – 138.
- 212 Там само. С. 188 – 194.
- 213 Там само. С. 216 – 223.
- 214 Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К. : Портал, 2021. С. 249.

- 215 Митрофаненко Ю. С. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2014. Вип. 12. С. 119 – 120.
- 216 Корольов Г.О. Баштанська республіка – селянська модель деліберативної демократії. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 203.
- 217 Котляр Ю. В. Селянські республіки півдня України : до проблеми державотворення. *Політичні науки. Правознавство: наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. 2017. Т. 69. Вип. 56. С. 25.
- 218 Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Миколаївська область / ред. кол. тому: Васильєв В. О. (гол. редкол.). К.: УРЕ АН УРСР, 1971. С. 151.
- 219 Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов. В 3 т. Т. 1. Кн. 1 / Редкол.: С. М. Короливский (отв. ред.); Под ред. И. К. Рыбалки. К. : Наук. думка, 1967. С. 460.
- 220 Котляр Ю. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. С. 22.
- 221 Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. К. : Наук. думка, 1979. С. 177.
- 222 Раппепорт Г. Висунська народна республіка. *Всесвіт: ілюстрований художній тиждневик*. 1927. № 45 (6 листопада). С. 12.
- 223 Там само. С. 13.
- 224 Skirda A. Nestor Makhno: Anarchy's Cossack. М. : АК Press, 2004. Р. 86.
- 225 Корновенко С. Селянські республіки початку XX століття як вияв селянської революційності в Україні. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 31.

- 226 Дугчак В., Петровська А. Повстанський рух на Катеринославщині: махновські альтернативи економічній складовій політики воєнного комунізму (огляд подій 1919 року). *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 13 (1). С. 91.
- 227 Архієрейський Д. Початки махновщини // *Війна з державою, чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років*. Харків, 2017. С. 191.
- 228 Данилов В. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. Документы и материалы. 2006. С. 13.
- 229 Данилов В. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. Документы и материалы. 2006. С. 13.
- 230 Жбанова К. Земельна політика Нестора Махна (1917 – 1921 рр.). С. 98.
- 231 Населевец Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919-1921 рр. URL: <http://pivnich.info/anarho-mahnovskyj-povstanskyj-ruh-na-chernihivschyni-u-1919-1921-rr/>
- 232 Там само.
- 233 Там само.
- 234 Там само.
- 235 Там само.
- 236 Там само.
- 237 Там само.
- 238 Гарнага І. Летичівське повстання, 1918 – 1919 рр. // *Радянська енциклопедія історії України*. К. : Головна редакція УРЕ, Том 3, 1971. С. 5.
- 239 Там само.
- 240 *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Хмельницька область. К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 394.
- 241 *История Украинской ССР*: В 10 т. Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине. К., 1984. С. 357.

- 242 Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область. К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 394.
- 243 Осліковська О. Летичівська республіка. *Вітчизна*. 1974. С. 128.
- 244 Там само.
- 245 Митрофаненко Ю. С. Феномен “множинної суверенності” революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2014. Вип. 12. С. 119.
- 246 Дубинець І. Горить Медвин: Історико–мемуарний нарис Нью–Йорк: Добрус, 1952. 31 с.
- 247 Щербатюк В. Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року. *Вісник Академії праці та соціальних відносин*. 2009. № 4. С. 165.
- 248 Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Х. : Клуб Сімейного Дозвілля, 2017. 400 с.; Дорошенко М. Стежками Холодноярськими (1918 – 1923). Філадельфія, 1973. 220 с.
- 249 Дорошенко М. Стежками Холодноярськими (1918 – 1923). Філадельфія, 1973. С. 10 – 11.
- 250 Коваль Р. М. Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру та Чорного лісу. К., 2006. С. 134.
- 251 Сливка Ю. Ю. Гуцульська республіка // Енциклопедія історії України. Т. 2. Г–Д. К. : Наукова думка, 2005. С. 263
- 252 Віднянський С. В. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України (1919–1939 рр.) // Нариси історії державної служби в Україні К.: Ніка-Центр, 2008. С. 261.
- 253 Там само. С. 260 – 261.
- 254 Клочурак С. До волі: Спомини. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. С. 107
- 255 Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. С. 71.

- 256 Сливка Ю. Ю. Гуцульська республіка // Енциклопедія історії України. Т. 2. Г–Д. К. : Наукова думка, 2005. С. 263
- 257 Довідник з історії України (А–Я). К. : Генеза, 2002. С. 191 – 192.
- 258 Піпаш В. Гуцульська республіка – унікальна сторінка державотворення. *Голос України*. – URL: <https://web.archive.org/web/20140203113215/http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=109699>
- 259 Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України (1919–1939 рр.). // Нариси історії державної служби в Україні. К.: Ніка-Центр, 2008. С. 260
- 260 Там само. С. 261.
- 261 Клочурак С. До волі: Спомини. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. С. 107 – 109.
- 262 Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України (1919–1939 рр.) // Нариси історії державної служби в Україні К.: Ніка-Центр, 2008. С. 261
- 263 Лемківські республіки 1918-1919 рр. // Лемківщина: земля, люди, історія, культура. Т.1 / ред. Б. О. Струмінський. Нью-Йорк: Париж, 1988. С. 184.
- 264 Бурдін М. Реформування земельних відносин Центральною Радою УНР. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 107.
- 265 Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. К., 1997. С. 27 – 28.
- 266 Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. К. : Український письменник, 1993. С. 119.
- 267 Котляр Ю. Селянські республіки Наддніпрянської України: до питання класифікації. *Історичний архів*. 2017. Вип. 18. С. 64.
- 268 Куліш П. Листи з хутора // Твори в 2 т. К.: Дніпро, 1989. Т. 2. С. 244.
- 269 Там само. С. 245.

- 270 Там само. С. 245.
- 271 Там само. С. 254.
- 272 Там само. С. 264.
- 273 Куліш П. Повість про Український народ. Моє життя (жизнь Куліша). Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. К.: Український Світ, 2005. С. 253.
- 274 Там само. С. 143.
- 275 Там само. С. 144.
- 276 Там само. С. 144.
- 277 Там само. С. 151.
- 278 Там само. С. 159.
- 279 Руссо Ж.-Ж. Еміль, або Про виховання. *Права дитини: від витоків до сьогодення. Збірник текстів, інформаційних та методичних матеріалів.* К.: Либідь, 2002. С. 25.
- 280 Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании // Избранное. М.: Детская литература, 1976. С. 94.
- 281 Куліш П. Повість про Український народ. Моє життя (жизнь Куліша). Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. К.: Український Світ, 2005. С. 201.
- 282 Там само. С. 210.
- 283 Там само. С. 223.
- 284 Там само. С. 226.
- 285 Куліш П. Листи з хутора // Твори в 2 т. К.: Дніпро, 1989. Т. 2. С. 256 – 257.
- 286 Там само. С. 259.
- 287 Куліш П. Повість про Український народ. Моє життя (жизнь Куліша). Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. К.: Український Світ, 2005. С. 265.
- 288 Єрохов В., Хотовський С. Куліш П. як засновник «хуторянської філософії». *Економічні проблеми сталого розвитку : тези доповідей науково-технічної конференції викладачів, співробітників, аспірантів і студентів факультету*

економіки та менеджменту присвяченої Дню науки в Україні, 20 – 29 квітня 2006. Суми : СумДУ, 2006. Т. 2. С. 187.

289 Юдкін-Ріпун І. «Хуторянство» Пантелеймона Куліша як український екзистенціалізм. *Студії мистецтвознавчі*. К.: ІМФЕ НАН України, 2008. № 1 (21). С. 21.

290 Суспільство та його типи. Освіта.ua. URL: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/sociology/12431/print>

291 Девятко И. Стадии эволюции и проблема классификации исторических обществ. URL: <http://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/fk2u4oxnrg/direct/93800556>

292 Особенности культуры постиндустриального общества в трактовке Д. Белла. URL: www.bmstu.ru/ps/~chernysheva/fileman/download/.../БЕЛЛ.doc

293 Клим І. Особливості криз в аграрному суспільстві. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2011. Вип. 4–5. С. 14.

294 Куліш П. Повість про Український народ. Моє життя (жизнь Куліша). Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. К.: Український Світ, 2005. С. 273.

295 Куліш П. Листи з хутора // Твори в 2 т. К.: Дніпро, 1989. Т. 2. С. 275.

296 Там само. С. 245.

297 Куліш П. Повість про Український народ. Моє життя (жизнь Куліша). Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. К.: Український Світ, 2005. С. 220.

298 Куліш П. Листи з хутора // Твори в 2 т. К.: Дніпро, 1989. Т. 2. С. 251.

299 Там само. С. 244.

300 Куліш П. Повість про Український народ. Моє життя (жизнь Куліша). Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. К.: Український Світ, 2005. С. 146.

301 Там само. С. 157.

- 302 Там само. С. 161.
- 303 Там само. С. 141.
- 304 Куліш П. Листи з хутора // Твори в 2 т. К.: Дніпро, 1989. Т. 2. С. 246.
- 305 Руссо Ж.-Ж. Еміль, или О воспитании // Избранное. М.: Детская литература, 1976. С. 97.
- 306 Куліш П. Листи з хутора // Твори в 2 т. К.: Дніпро, 1989. Т. 2. С. 247.
- 307 Там само. С. 279.
- 308 Там само. С. 248.
- 309 Там само. С. 250.
- 310 Там само. С. 249.
- 311 Там само. С. 279.
- 312 Куліш П. Повість про Український народ. Моє життя (жизнь Куліша). Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. К.: Український Світ, 2005. С. 220.
- 313 Куліш П. Листи з хутора // Твори в 2 т. К.: Дніпро, 1989. Т. 2. С. 255–256.
- 314 Там само. С. 262.
- 315 Там само. С. 253.
- 316 Там само. С. 255, 259.
- 317 Там само. С. 254.
- 318 Грушевський М. «Малоросійськія песни» Максимовича і століття української наукової праці. *Український історик*. 1984. № 1 – 4. С. 138.
- 319 Грушевський, М. Вступний виклад з давньої історії Русі // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2002. Т. 1. С. 73.
- 320 Грушевський, М. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2002. Т. 1. С. 115.

- 321 Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 2. С. 405.
- 322 Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові потреби // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2002. Т. 1. С. 458.
- 323 Грушевський М. Два ювілеї // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 2. С. 420.
- 324 Грушевський М. Українці // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 3. С. 90.
- 325 Грушевський М. Українці // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 3. С. 117.
- 326 Грушевський М. Листи з над Полтви. Лист третій // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2002. Т. 1. С. 165.
- 327 Грушевський М. Шкільна справа в Галичині // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 3. С. 393 – 394.
- 328 Грушевський М. За рідну школу // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 3. С. 78.
- 329 Грушевський М. Наша школа // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 3. С. 69.
- 330 Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX-XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67 – 82.
- 331 Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле 1901 – 1914. – Вінніпег, Манітоба, 1949. С. 83.
- 332 Грушевський М. У українських послів Російської Думи. *З біжучої хвилі*. К., 1907. С. 54.
- 333 Там само. С. 55.
- 334 Грушевський, М. Аграрне питання. *З біжучої хвилі*. К., 1907. С. 99.

- 335 Там само. С. 101.
- 336 Грушевський М. Вопрос дня. *Український вестник*. 1906. Вип. 2. С. 81.
- 337 Франко І. Українська трибуна в Росії. *Літературно-науковий вісник*. 1906. Вип. 35. С. 337.
- 338 Грушевський М. Після Думи // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2002. Т. 1. С. 372.
- 339 Грушевський М. Українство і питання дня в Росії. *З біжучої хвилі*. К., 1907. С. 17.
- 340 Грушевський М. До читальників // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 3. С. 287.
- 341 Гісцова Л., упор. Листи Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського *Записки НТШ*. 1992. Т. ССХХІV. С. 292.
- 342 Грушевський М. До наших читачів // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 3. С. 280.
- 343 Грушевський М. Недооцінюванне // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 2. С. 188.
- 344 Тельвак В. «Ересиарх українського руху» (рецепція творчої спадщини М.Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.) *Історіографічні дослідження в Україні*. 2010. Вип. 20. С. 131 – 154.
- 345 Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел. *Український історик*. 2004 – 2005. № 3 – 4/1. С. 42.
- 346 Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. К.: Либідь, 2016. С. 259 – 269.
- 347 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). Мюнхен, 1969. С. 86 – 87.

- 348 Тельвак В. Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 127 – 133.
- 349 *Книгар*. 1918. Ч. 5 (Січень). С. 246.
- 350 Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 103.
- 351 Верстюк В. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського. С. VIII-IX.
- 352 Грушевський М. Велике діло // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів : Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 35.
- 353 Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 158.
- 354 Грушевський М. Кінець старому лукавству // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 28.
- 355 Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 172.
- 356 Грушевський М. Кінець старому лукавству // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 29.
- 357 Хміль І.В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня–2 червня 1917 р.). *Історичні зошити*. 1992. № 4.
- 358 Грушевський М. [Промови на I Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві...] // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 33.
- 359 Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. *Нова рада*. 1917. 4 червня. № 55. С. 2.
- 360 Там само. С. 33.
- 361 Там само. С. 35.

- 362 Там само. С. 44.
- 363 Грушевський М. Промова М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня [1917 р. на з'їзді народів у Києві] // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 60.
- 364 Грушевський М. «Святі права» // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 127-129.
- 365 Грушевський М. Промова голови Центральної Ради проф. М. С. Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.] // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 130.
- 366 Грушевський М. Стара історія // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 134.
- 367 Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 253.
- 368 Там само.
- 369 Грушевський М. Відродження Української Республіки // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 25.
- 370 Грушевський М. Оздоровлення громадського життя // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 31-32.
- 371 Грушевський М. В дванадцяту годину // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 37.
- 372 Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. С. 184 – 201.
- 373 Волох С.: Мих. Грушевський. Якої ми хочемо автономії і федерації. – Вільна Україна, статі з останніх днів. – Хто такі

українці і чого вони хочуть. – звідки пішло українство і до чого воно йде... Київ, 1917. *Літературно-науковий вістник*. 1917. Т. LXVII. С. 155.

374 Життя професора Михайла Грушевського від вибуху світової війни. *Земля і Воля*. 1920. № 25. С. 2.

375 Робинсон М. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). Москва: Издательство «Индрик», 2004. С. 21.

376 Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. – Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. С. 375 – 376.

377 Грушевський М. Століття нового українського театру // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 49.

378 Панькова С. Коментарі // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 404 – 405.

379 Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 38.

380 Там само. С. 58 – 59.

381 Там само. С. 62.

382 Там само. С. 72.

383 Там само. С. 75.

384 Там само. С. 76.

385 Там само. С. 79.

386 Там само. С. 79.

387 Там само. С. 79.

388 Панькова С. Коментарі. С. 419.

389 Грушевський М. На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції) // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2013. Т. 4. Кн. 2. С. 154.

- 390 Там само. С. 155.
- 391 Панькова С. Коментарі. С. 419.
- 392 Антонович М. Листи М. Грушевського до Т. Починка (З фонду Н. Григорієва) // *Український історик*. 1969. Ч. 4. С. 95.
- 393 Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд. А. Демиденко. К., 1992. С. 270.
- 394 Миронець Н. Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки. К., 2010. С. 314.
- 395 Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Київ; Філадельфія, 1995. Твори: Том 6. Книга 1. С. 166.
- 396 Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років // *Історіографічні дослідження в Україні*. К., 2008. Вип. 18. С. 187–201.
- 397 Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського) // *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Львів, 1999. С. 60 – 61.
- 398 Грушевський М. На Новий рік. С. 310.
- 399 Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії. // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. К. ; Філадельфія, 1994. С. 171 – 181.
- 400 Гай-Нижник П. Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення і політичного націонал-консерватизму (1900 – 1920 рр.). *Гілея*. 2018. Вип. 129. С. 309.
- 401 Матеріали до програми // Липинський В. Твори, архів, студії / ред. Я. Пеленський. К. Філадельфія, 1994. Т. 1: Студії.

В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. С. 253.

402 Липинський В. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Липинський В. Твори, архів, студії. К. ; Філадельфія, 1994. Т. 1: Студії. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. С. 257.

403 Липинський В. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Липинський В. Твори, архів, студії. К. ; Філадельфія, 1994. Т. 1: Студії. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. С. 257 – 258.

404 Ветров Р., Зборець С. Хліборобська ідеологія В. Липинського як одна з ознак українського консерватизму. *Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди*. Д.: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. С. 136.

405 Липинський В. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Липинський В. Твори, архів, студії. К. ; Філадельфія, 1994. Т. 1: Студії. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. С. 259 – 260.

406 Там само. С. 261.

407 Там само. С. 262.

408 Там само. С. 262.

409 Там само. С. 263.

410 Там само. С. 263.

411 Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. *Український історичний збірник*. 2000. № 2. С. 164 – 200.

412 Ветров Р., Зборець С. Хліборобська ідеологія В. Липинського як одна з ознак українського консерватизму. *Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали*

дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди.
Д.: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. С. 134 – 140.

413 Жидков С. До питання про соціально-економічні погляди В'ячеслава Липинського. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2017. Вип. 25. С. 113 – 119.

414 Липинський В. Листи до братів-хліборобів. К. ; Філадельфія, 1995. С. 33.

415 Там само. С. 32.

416 Там само. С. 33.

417 ЦДАВОВУ, Ф. 4465, Оп. 1, Спр. 747, Арк. 37, Арк. 4.

418 Липинський В. Листи до братів-хліборобів. К. ; Філадельфія, 1995. С. 41.

419 Там само. С. 72.

420 Там само. С. 74.

421 Липинський В. Універсалізм української идеології (лист до проф. Яворського). Прага: Український Стяг, 1926. 18 с.

422 Там само. С. 4.

423 Там само. С. 4.

424 Там само. С. 4.

425 ЦДАВОВУ, Ф. 4465, Оп. 1, Спр. 747, Арк. 37, Арк. 33.

426 Липинський В. Універсалізм у хліборобській идеології (лист до проф. Яворського). Прага: Український Стяг, 1926. С. 5.

427 Там само. С. 4.

428 Там само. С. 4 – 5.

429 Там само. С. 5.

430 Там само. С. 5.

431 Там само. С. 5.

432 Там само. С. 5.

- 433 Куліш П. Листи з хутора // Твори в 2 т. К.: Дніпро, 1989. Т. 2. С. 244.
- 434 Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського). Прага: Український Стяг, 1926. С. 5.
- 435 Там само. С. 12.
- 436 Там само. С. 5.
- 437 Там само. С. 6.
- 438 Там само. С. 5 – 6.
- 439 Там само. С. 6.
- 440 Там само. С. 7.
- 441 Там само. С. 9.
- 442 Корновенко С., Земзюліна Н. Революційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-Східної Європи. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 45 – 49.
- 443 Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського). Прага: Український Стяг, 1926. С. 10.
- 444 Там само. С. 11.
- 445 Там само. С. 11.
- 446 Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917 – 1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83 – 94.
- 447 Корновенко С.В. Селянські республіки початку ХХ століття як вияв селянської еволюційності в Україні. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 25 – 36.
- 448 Корновенко С., Берестовий А., Компанієць О., Пасічна Ю., П'янзін С., Щербаков М. Селянське республікотворення періоду Української еволюції 1917 – 1921 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2019. 220 с.

- 449 Зінченко А. Нариси історії Подільського селянства: 1917 – 1930 рр. Вінниця, 2008. С. 137.
- 450 Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. Москва : РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. С. 5.
- 451 Безансон А. Війна більшовиків проти селян. *Всесвіт*. 1993. № 9 – 10. С. 129.
- 452 Тиліщак В. Селянські повстання і Голодомор. Як українське село чинило спротив колективізації. URL: https://antikor.com.ua/articles/138356-seljansjki_povstannja.
- 453 Патриляк Б. Сталін як Путін. Голодомор – реакція на мільйонний селянський «майдан» початку 1930-х. URL: http://www.istpravda.com.ua/articles2014/11/19/145925/view_print.
- 454 Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського). Прага: Український Стяг, 1926. С. 15.
- 455 Там само. С. 14.
- 456 Там само. С. 15.
- 457 Там само. С. 15.
- 458 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ), Ф. 4465, Оп. 1, Спр. 747, Арк. 37, Арк. 2.
- 459 Там само. Арк. 2.
- 460 Там само. Арк. 2.
- 461 Там само. Арк. 3.
- 462 Там само. Арк. 3.
- 463 Там само. Арк. 3.
- 464 Там само. Арк. 7.
- 465 Там само. Арк. 4.
- 466 Там само. Арк. 4.
- 467 Там само. Арк. 4.
- 468 Там само. Арк. 7.

- 469 Там само. Арк. 7.
- 470 Там само. Арк. 8.
- 471 Там само. Арк. 8.
- 472 Там само. Арк. 9.
- 473 Там само. Арк. 9.
- 474 Там само. Арк. 10.
- 475 Там само. Арк. 11.
- 476 Там само. Арк. 9.
- 477 Там само. Арк. 10.
- 478 Там само. Арк. 11.
- 479 Там само. Арк. 11.
- 480 Грушевський М.С. На порозі нової України: гадки і мрії // Твори: у 50 т. М.С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ. 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 252.
- 481 Єфремов С. На партійні теми. *Нова Рада*. 1917. 9 квітня.
- 482 ЦДАВОВУ, Ф. 4465, Оп. 1, Спр. 747, Арк. 37, Арк. 12.
- 483 Там само. Арк. 12.
- 484 Там само. Арк. 13.
- 485 Там само. Арк. 12.
- 486 Там само. Арк. 12.
- 487 Г. Коваadlo. Категоричний імператив // Філософський енциклопедичний словник. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 272.
- 488 ЦДАВОВУ, Ф. 4465, Оп. 1, Спр. 747, Арк. 37, Арк. 15.
- 489 Там само. Арк. 15.
- 490 Там само. Арк. 37, Арк. 16.
- 491 Там само. Арк. 16.
- 492 Там само. Арк. 17.
- 493 Там само. Арк. 29.
- 494 Там само. Арк. 17.
- 495 Там само. Арк. 17.

- 496 Там само. Арк. 29.
- 497 Там само. Арк. 29.
- 498 Там само. Арк. 30.
- 499 Там само. Арк. 19.
- 500 Там само. Арк. 20.
- 501 Там само. Арк. 20.
- 502 Там само. Арк. 20.
- 503 Там само. Арк. 20.
- 504 Там само. Арк. 20.
- 505 Там само. Арк. 20.
- 506 Там само. Арк. 21.
- 507 Там само. Арк. 21.
- 508 Там само. Арк. 22.
- 509 Там само. Арк. 23.
- 510 Там само. Арк. 24.
- 511 Грамота до всього українського народу // Аграрне законодавство періоду Української революції (1917 – 1921 рр.): збірник документів і матеріалів / упоряд.: С.В. Корновенко, А.Г. Морозов, Ю.Г. Пасічна. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2019. С. 96.
- 512 Там само. Арк. 25.
- 513 Там само. Арк. 25.
- 514 Там само. Арк. 25.
- 515 Там само. Арк. 25 – 26.
- 516 Там само. Арк. 28.
- 517 Там само. Арк. 27.
- 518 Там само. Арк. 27.
- 519 Там само. Арк. 27.
- 520 Куліш П. Листи з хутора // Твори в 2 т. К.: Дніпро, 1989. Т. 2. С. 279.
- 521 ЦДАВОВУ, Ф. 4465, Оп. 1, Спр. 747, Арк. 32.
- 522 Там само. Арк. 32.

- 523 Там само. Арк. 33.
- 524 Там само. Арк. 33.
- 525 Там само. Арк. 34.
- 526 Там само. Арк. 33.
- 527 Там само. Арк. 33 – 34.
- 528 Там само. Арк. 34.
- 529 Там само. Арк. 34 – 35.
- 530 Там само. Арк. 35.
- 531 Там само. Арк. 35.
- 532 Там само. Арк. 36 – 37.
- 533 Піковська Т. Національні програми Чехословацької Республіканської (аграрної) партії (1899 – 1922 рр.). *Гілея*. 2016. Вип. 115. С. 456.
- 534 Josef H. Materiály k politickým, hospodářským a sociálním dějinám Československa v letech 1918-1929. / Spoluautoři: Zdeněk Deyl, Vlastislav Lacina. Praha : Ústav československých a světových dějin CSAV, 1981. P. 101.
- 535 Там само. P. 107.
- 536 Там само. P. 108.
- 537 Там само. P. 104.
- 538 Там само. P. 104.
- 539 Там само. P. 102, 104.
- 540 Там само. P. 104.
- 541 Там само. P. 105.
- 542 Там само. P. 104.
- 543 Там само. P. 105.
- 544 Там само. P. 106.
- 545 Там само. P. 107.
- 546 Там само. P. 102.
- 547 Там само. P. 107.
- 548 Там само. P. 108.

- 549 Дорошенко Д. Історія України, 1917 – 1923. / Д. Дорошенко В 2-х т. т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. К.: Темпора, 2002. С. 22 – 23.
- 550 Папакін Г. Українська народна громада і Павло Скоропадський навесні 1918 р. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ*. 2008. Вип. 39. С. 144.
- 551 Геращенко Т. Українська народна громада. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. 2000. Вип. 4. С. 209.
- 552 Там само. С. 209.
- 553 Там само. С. 209 – 210.
- 554 Там само. С. 210.
- 555 Там само. С. 211.
- 556 Любовець О. Українські партії революційної доби 1917 – 1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. К.: Парламентське вид-во, 2018. С. 463.
- 557 Там само. С. 466.
- 558 Там само. С. 470.
- 559 Там само. С. 474 – 475.
- 560 Там само. С. 487.
- 561 Там само. С. 475.
- 562 Там само. С. 495.
- 563 Там само. С. 487.
- 564 Там само. С. 487.
- 565 Там само. С. 475 – 476.

УДК 94:323.27]:.[329.7:332.2.021.8](477)''1917/1921''
С29

ISBN 978-966-353-489-3

СЕЛЯНОЦЕНТРИЧНИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.: АГРАРИЗМ

монографія

Комп'ютерне складання - Андрій Берестовий

*В оформленні обкладинки використано зображення Марти Пітчук.
<https://thebestartist.info/uk/2020/marta-pitchuk>*

Підписано до друку 10.12.2021. Формат 60х90. Папір офсет.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 8,7. Зам. № 1724. Тираж 300 прим.

Друк ФОП Чабаненко Ю. А. Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
18002, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
тел.: 0472/56-46-66, (093) 788-99-99; e-mail: office@2upost.com